

NYÍRI ANTAL KILENCVENÉVES

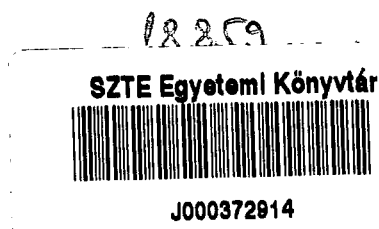
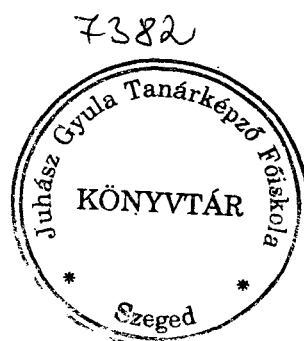
Szerkesztette
Büky László

József Attila Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék

Szeged
1997

NYÍRI ANTAL KILENCVENÉVES

Szerkesztette
Büky László

József Attila Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék

Szeged
1997

Technikai szerkesztők

Kecskés Júlia, Zsigri Gyula

A kiadást támogatta a JATE rektora, a JATE BTK dékánja,
a Szegedi Akadémiai Bizottság és Szentés Város Művelődési
Központja

JUHÁSZ GYULA
TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA

Könyvtár
Közp. napló/1997..... sz.
h. Művel. napló/1997..... sz.

ISBN 963 482 038 7

© Büky László, 1997

Szokásmondás, hogy az életkor nem érdem – legalább is önmagában nem az. Lehetne vitatni ezt a fölfogást, hiszen a jelen évszázadban is sokaknak kellett és kell úgy leélni az életüket, hogy szinte naponta szükséges érte a küzdelem. Aki azonban emellett munkás életet is folytatott és folytat, az évtizedek során mindenképpen tiszteletre érdemesül, melyet illő és méltányos egy-egy jeles születésnapon kifejezésre juttatni. E tiszteletreméltóságnak és érdemességnek jele ez a köszöntő könyv.

Nyíri Antal a magyar nyelvészetnek oly napszámosa, aki rászolgált e tiszteletre, hiszen munkájának és életének összeforrottsága nemzedékeknek példa, miként kell a talentumokkal sáfárkodniok. Nyíri Antal dolgozott volt gimnáziumban, főiskolán, egyetemen, tevékenységét azonos igénnyel folytatta, mércéjét az elődöktől kapott és megtanult mintákhoz alakította emberi tartásában és tudósi magatartásában. Könyveiből, tanulmányjaiból nemcsak az látszik, hogy a magyar nyelv szeretete vezérli, hanem a nyelvünket használó ember szeretete és megbecsülése is. Népünkkel és nyelvünkkel egyaránt emberi és tudósi alázattal foglalkozik valamennyi dolgozatában. Ez az érzület tanulmányainak szakmai értékén kívül is megejtí az olvasót, ha a kihalt szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványairól szóló munkáját olvassa, ha a Müncheneri Kódexből készített magyar–latin szótárát forgatja, hogy gazdag életművéből csupán e kettőt említsük példaként.

A még oly bőséges szakmai munkásság eredményeit is megrostálja az irigy idő, nyilván Nyíri Antal monográfiái, tanulmányai is részben erre a sorsra jutnak, de – ez már most látható – a jövő magyar nyelvészeinek éppen az őtöle tanult odaadással és kitarással kell továbbvinniök eredményeit, és az ő gondolatébresztő munkái alapján szükséges újragondolniok esetleg némely kérdés megoldási módját, tehetik ezt annál inkább, mert ő maga is hasonlóan járt és jár el, amidőn mesterének, Mészöly Gedeonnak nyomán halad, akinek eredményeit felhasználta és alkotó módon előbbre vitte, példát mutatva arra, hogy a tudományosság folyamat is, amely az elődök vállalásával és, ha kell, bírálatával tartható csak fenn. Aki ezt megérti – és Nyíri Antal bizonyosan ezek közé sorolható – az méltán tarthatja úgy a múlt évek sokasága után, hogy eddigi élete jó mulatság, férfimunka volt. A kortársaknak és a jövő nemzedéknek sem lehet más értékelése.

Szeged, 1997. március 9.

Büky László

NYÍRI ANTAL MUNKÁSSÁGA 1977–1996

Összeállította: MAJOROSNÉ NOVÁK BEÁTA

Előzmény: *Néprajz és Nyelvtudomány* 21 (1977): 9–33.

- 1977: Gombóc Zoltán emlékezete, *Magyar Nyelv* 73, 425–26.
- 1978: Az aszó-ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulságai, *Magyar Nyelv* 74, 163–75.
- : Hozzá, *Magyar Nyelv* 74, 84–5.
- : A Magyar Nyelvjárások Atlasza II–VI, *Nyelvtudományi Közlemények* 80, 423–27. [Ismertetés]
- : A magyar törérendszer történetéből [Aus Geschichte des ungarischen Stammsystems], *Néprajz és Nyelvtudomány* 22–23, 23–46. Klny: *Nyelvészeti Dolgozatok* 170.
- : Sur l'origine de la conjonction hongroise *ha* 'si' = *Études Finno-Ougriennes* XV, 247–51.
- 1979: Az aszó, asszú eredete, hang- és alaktörténete, *Magyar Nyelv* 75, 147–62.
- : Penavin Olga 1965–78: Szlavóniai (kórógyi) szótár I–III, *Magyar Nyelvőr* 103, 478–83. [Ismertetés]
- : Szentes régi arculata. = *Csongrád Megyei Könyvtári Füzetek* 11, 5–18.
- : Zur Geschichte der Integrierung der ungarischen Wortstämme. Veröffentlichungen der Societas [Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag] = *Uralo-Altaica* 12, 201–3.
- 1980: Die inetymologischen *j*, *v*, *h* in der Geschichte den ungarischen Stammsystems, in *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum* 20–27/VII (Pars VI), Turku, 195–200.
- : Mészöly Gedeon születése 100. évfordulójának ünnepe Szegeden = *Acta Ethnographia Linguistica* 24–25, 386–89.
- : Az óv 'bewahren, behüten' meg az ósz 'ua' és az ó 'régi, alt' tőtörténete [Die Geschichte der Stamme des Ung. óv 'bewahren, behüten' die des Derivats ósz 'ds.' und des Ung. ó 'alt'], *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25, 79–90. Klny: *Nyelvészeti Dolgozatok* 183.

- 1981: A nyelvtudós Mészöly Gedeon, *Magyar Nyelv* 77, 265–82.
- : Mészöly Gedeon és Klemm Antal egyidejű szegedi professzorságának históriája, *Tiszatáj* 35, 48–9.
- : Még egyszer szén szavunk eredetéről meg egy szófejtés-szemléleti kérdésről és annak következményeiről [Noch einmal über den Ursprung des ung. Wortes *szén* 'Kohle'; ferner: über eine sonderbare Etymologie-Anschauung und über deren Folge], *Nyelvtudományi Közlemények* 83, 396–401.
- : Balogh Lajos–Deme László–Imre Samu összeáll. 1977: Mutató A Magyar Nyelvjárások Atlasza I–VI. kötetéhez, *Nyelvtudományi Közlemények* 83, 466–67. [Ismertetés]
- 1983: Klemm Imre Antal, a nyelvtudós [I. A. Klemm, der Sprachforscher], *Néprajz és Nyelvtudomány* 26–27, 7–10. Klny: *Nyelvészeti Dolgozatok* 205.
- : A -vv hangegymásután megjelenésének következményei a magyar alaktörténetben = *Uralisztikai Tanulmányok* I, 295–308.
- 1984: A *sűrű* : *sűrűn* és a *sűrűven* > *sürven*, *sűrűjen* > *sürjen* alaktörténete [Die morphologische Geschichte des Adjektives *sűrű* 'densus' und der Adverbien *sűrűven* > *sürven* 'dense; oft', *sűrűjen* > *sürjen* ds], *Nyelvtudományi Közlemények* 86, 140–47.
- 1985: Károly Sándor köszöntése, *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30, 5–6.
- : A Müncheni Kódex *kénesőt* szavának mivoltáról, *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30, 155–57. Klny: *Nyelvészeti Dolgozatok* 232.
- : A *törlit* igének és társainak vallomása A Szabács Viadala eredetéről, in Béládi Miklós–Jankovics József–Nyerges Judit szerk: *Magyar vers*, Budapest, 39–46.
- 1987: Fürkész, *Magyar Nyelv* 83, 493–94.
- 1989: *Komplexitás és magyar nyelvtörténet (Doktori tézisek bővebb kifejtése életmű alapján)*, doktori értekezés, kézirat, Szeged, 31 l. (Bibl. 15–31.)
- 1991: A Müncheni Kódex teljes magyar–latin szótára kiadásának szükséges voltáról, in Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk: *Benkő-Emlékönyv*, Budapest, 481–83.
- 1993: *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára*, Budapest, Akadémiai, 376.

EGY KÖTÉLVERŐ MESTER JAVAINAK INVENTÁRIUMA 1817-BEN KALOCSÁN

BÉKÉSI IMRE

A kötélverő mesterség 19. századi állapotáról, település- és ipartörténeti, nyelvi-szókincsbeli stb. jellemzőiről nem sok dokumentumot ismerünk. Ez nem okvetlenül annak következtében van így, hogy – egyes települések céhadatain kívül¹ – nem is igen maradtak fenn dokumentumok. Oka lehet az iratszegénységnek a kutatói érdektelenség. A kötelesek mestersége ugyanis távolról sem olyan művészien látványos, mint pl. a mézeskalácsosoké, a szűrszabóké vagy akár a szíjgyártóké. Oka lehet az iratszegénységnek az is, hogy ebből a mesterségből általában nem lehetett akkora vagyont felhalmozni, amelynek az örökléséhez megfelelő hivatalok jogi-iratkezelési közreműködését kellett volna igénybe venni. Ezt a feltevést erősíti meg – ritka ellenpéldaként – az alábbi szöveggözlés. A Kalocsán 1817-ben elhunyt Schwartz² János kötélverő³ mester után számottevő vagyon maradt örökül, amelyről két leltár is készült: az első közvetlenül a mester elhunytá után,⁴ a második pedig négy év múltán az özvegy újabb házasságkötése előtt.⁵

Schwartz János hagyatékának aktacsomójára Bárth János kalocsai múzeumigazgató talált rá a Kalocsai Érseki Levéltárban,⁶ s hívta fel rá a figyelmem, ismervén a tárgykörben közölt írásaimat.⁷ Mivel e tárgykör vizsgálatában a 60-as évek elején kezdő kutatóként – Inczeffi Géza és Bálint Sándor mellett – Nyíri Antal látott el alapozó ismeretekkel, s a hozzá benyújtott egyetemi doktori értekezésem⁸ is ő fogadta el, az alábbi (A) és (B) jelű forrásgözlést is Nyíri Antalnak ajánlom köszönetem és szeretetem jeléül.

Az Inventárium keletkezésének közvetlen előzménye Schwartz János kalocsai kötélverő mester halála az 1817. április 28-át megelőző (valamilyik) napon, ti. a *Meg Boldogult Svartz János kötéljártó Javainak Inventáriuma, és föll bötsüllése Kaloitsán* címet viselő *Inventárium* fölvételének dátuma 1817. április 28. Közvetett előzménye pedig az az *Ajánlás*, amelyet a megözvegyült majd második házasságára készülő *Svartz János völegény hűtvös Társának, Boromisza Katalinnak* tett 1812. Karácson havának 20-ik napján.⁹ Ebből a Város Bírája által írásba foglalt ajánlásból (*házassági egyezésből*) kiviláglik magának a *házassági egyezésnek* az indokltsága. Schwartz János ti. négygyermekes özvegyember volt, akinek *megboldogult első hűtvesétől* származó *Katalin, Jósef, Örzse és András* nevű gyermekeinek – majdani – örökségére is

tekintettel kellett lennie. (*Eljegyzett hűvöstarása*, Boromisza Katalin is özvegy volt egyébként: *Bányik Joseph el maradt özvegye*, neki azonban első házasságából nem született gyermeke, csupán a – Schvartz Jánossal kötött – második házasságából (*János, Trézi, Károly*); akik majd lényegi harmadrészét öröklik elhunyt apjuk *fenn maradt értékének*.¹⁰

Lényeges körülmény az Inventárium keletkezése szempontjából, hogy az 1821-es év végén elkészített hivatalos, azaz Fekésházy Mihály mint *Munkállódó Bíró* által hitelesített jegyzék csupán az 1822. január 1-jei dátumot viseli. Schvartz János özvegye, Boromisza Katalin ugyanis négy év múltán – immáron harmadszor – férjhez ment, ezúttal *Kóbor János kötéljártó mester emberhez*, így az addig teljes mértékben élvezett örökségéből hivatalosan el kellett választania saját *jussát*.¹¹

A két leltár egybevetése több szempontból is tanulságos lehet. Az első mindjárt a bizonyára javakorabeli apára vonatkozik. Schvartz János halálát alighanem anyagi gondok siettethették; ti. halála előtt 8 hónappal 500 forintot vett fel egy évre váltó *cédulában* Koronay Józseftől,¹² bár az adósságot az özvegy időben visszafizette.

Nem érdektelen szociológiai tény, hogy a mesternek – két házasságból ugyan, de – hét gyermeke volt. (Nemcsak a mesterség működtetésére, de a család fenntartására is jellemző, hogy a kötélverő özvegye ismét egy kötélverővel lép házasságra. Kóbor János neve nem véletlenül szerepel a családi élethez és a mesterséghez szükséges javak elnyert tételeinél.) A család polgári életmódját, napi életvitelét jellemzi a háztartás berendezkedése, sokféle eszköze (kihúzó kemény asztal, 6 fekete bőrszék, 2 ablak lepel; üveg pohárszék, 2 Tokajis pohár 2 czin kávé ibrik stb.) Schvartz János számottevő vagyonát jellemzi, hogy háza (házában boltja, műhelye stb.) a *Nagyucczán* volt. Földje több helyen a város kertes részein. Az istálló, a hambárszoba, a fészter, az állatok (tehenek, üszők, kancák, paripa, tinó stb.) a – kötélverő mesterség melletti – földművelő gazdálkodás jelentős mértékét képviselik. A mester jelentékeny vagyona aligha független a műveltségétől. Kulturális igény szintjét jellemzik a viszonylag nagyobb értékű bútorok, mint pl. a *borított íróalmáriom fiókokkal* (amit N. Tiszt. Esztergomi úr vett meg a *kótyán*), 16 kép (a cselédszobában 10 kép), 2 kötet könyv (Gofin Munkája), arany zsebóra, czin szentelvíztartó stb. A *váltó cédulát*, amelyen 500 forint felvételét ismeri el, maga írta meg Schvartz János; míg a második leltár felvételéhez Paksról hozott *kötéljártó* szakértő csak *keze vonyását*, vagyis a keresztet tudta a nyugta aljára rajzolni.¹³ (Az a tény egyébként, hogy szakértőt Paksról hoztak, arra utal, hogy Schvartz János kötélverő műhelyén kívül Kalocsán nem volt másik kötélverő mester.)

Nyelvi elemzés tárgya lehet – nemcsak a mesterség szókincs vonatkozásában – a legkülönbözőbb tárgyak, eszközök nevének magyar, illetve német volta. A mester halála után közvetlenül készült *Inventárium* helybeli, azaz a kalocsai szakmai

nyelvhasználatot (nyelvjárást) tükrözi; a négy évvel később készült *Jegyzék*ben megjelenhetik a Paksról hozott szakértőnek, Paksi Péternek a szakmai szókinccse is.

Tanulságos a nyelvjárási hatás tükröződése a szóalakok írásában. (A 'szerszám' szóalakjait következetesen *szőrszámnak* írják. Az *ő* betű itt képviselheti az *ō*, az *o* és – legvalószínűbben – *ě* fonémát; a nyílt *e*-t azonban biztosan nem.) A hosszú mássalhangzóknak a – nyelvjárásra jellemző – rövidülése jelenik meg Schwartz János saját kezűleg írott *Válto Cédulájának* néhány szóalakjában: *Én allább meg Irot, tutára adom Minyájának akiknek illik, ...* (Írott, tudtára, Mindnyájának). És számos olyan nyelvi és nem nyelvi vizsgálat anyaga lehet az alábbi *Inventárium*, továbbá a *Jegyzék*, amely a 7. sz. jegyzet irodalmaiban szerepet kapott, illetőleg föl sem merült.

FORRÁSKÖZLÉS

(A)

Meg boldogult Svartz János kötéljartó Javainak
Inventárium, és föll bötsülésse Kalotsán di 28 Ápril 817

Az Boltban levő kész munkák, és szőrszámok

1.	20 Kötés ord: Istrang /: Kötésse 50 gr	50	–
2.	4 Kötés Dupla nyakló /: Kötésse. 5 ft	20	–
3.	4 kötés ord. nyakló /: Kötésse 4 ft	16	–
4.	3 kötés apró tsatos kötés /: Kötésse 30 gr	4	30
5.	1 kötés polturás Istráng /:Kötésse 51 kr	–	51
6.	4 kötés dupla nyűg /: Kötésse 70 gr	14	–
7.	4 kötés ord. nyűg /: Kötésse 50 gn	10	–
8.	4 kötés Vékony Kötőfék /: Kötésse 3 ft	12	–
9.	5 kötés dupla kötőfék /: Kötésse 5 ft	25	–
10.	1 Kötés ord. nyakló /: Kötésse 4 ft	4	–
11.	4 Kötés Dupla Istráng /: Kötésse 7 ft	28	–
12.	3 kötés tizenkét fonalas Istráng /: 5 ft	15	–
13.	1 Kötés polturás Istrang /: Kötésse 51 kr	–	51
14.	1 Kötés Kötőfék szár /: Kötésse 70 gn	3	30
15.	2 Kötés kender hám /: Kötésse 4 ft	8	–
16.	1 szőr Kötés – – – 2 ft	2	–

17.	10 Kendőr pányvakötés – – 24 kr	4	–
18.	11 darabb Ruhaszárító Kötés /: 1 ft	11	–
19.	31 darabb Rudazó Kötés darabja /: 1 ft	31	–
20.	2 1/2 Kötés ló Korbáts /: Kötésse 39 kr	1	18
21.	24 öll Terhellő – – /: öle – 15 kr	6	–
22.	23 öll széles Terhellő /: öle – 20 kr	7	40
23.	32 zsák madzag és Isling /: fontya 42 kr	22	24
24.	18 Közönséges sparga /: fontya 1 ft	18	–
25.	18 Kis alatság – – /: fontya 30 kr	9	–
26.	16 50 gerebezenyetlen Kendőr /: 24 ft mázája	396	–
27.	29 ⁵ gerebenyezet kender /: 32 ft mázája	94	24
28.	129 első Csöpű – – /: 12 ft mázája	15	29
29.	Középszűrű Csöpű /: 8 ft mázája	32	–
30.	200 alá való Csöpű /: 6 ft mázája	12	–
31.	300 alább való Csöpű /: 5 ft mázája	15	–
32.	6 Ló szőr – – /: 39 kr fontya Szőrszámok az Mesterséghez valók	3	54
33.	4 Vass szőrszám darabb 15 ft	60	–
34.	1 kis Istrang eresztő 4 ft	4	–
35.	2 vass szög – – – 30 gr	3	–
36.	4 fa zsineg eresztő kerekék öszvességgel minthogy keteje rossz 25 ft	25	–
37.	egy rudas vasbul mázsa – – 6 ft	6	–
38.	egy kiss fontotska – – 1 f 30 k	1	30
39.	2 kiss Kerék, hinter radll. öszve 5 ft	5	–
40.	4 kötet vagy Vurf fonyó horgok 1 ft	1	–
41.	8 vas Kliderek öszvességgel – – 48 k	–	48
42.	3 darabb tiloló vassöszességgel 1 f 30 k	1	30
43.	2 tiloló szék öszvességgel – 1 ft	1	–
44.	16 darabb kötéleresztő fa, vagy lehr. 1 ft	1	–
45.	7 vass garabenyek minthogy ketejje rosz 30 ft	30	–
46.	2 Csöppű rázó – öszességgel 2 ft	2	–
47.	1 eresztő kotsi – – – 2 ft	2	–
48.	10 darabb vass – – öszvesség 20 ft	20	–
49.	egy kotsi kötelet eresztetni való – – 10 ft	10	–
50.	10 Bak, – – 6 ft	6	–

(Az Inventárium itt nem közölt további fejezetei: Ezüst Pénzben, Konyhában, Gyerekek szobájában, Legények szobájában, Kamorában, Akóban az Fok alatt; ez után következnek a nagy értékű ingatlanok.)

(B)

Jegyzéke

Az 1821. esztendőben összeírott, 's néhai Schwarz János Kalocsai Kötélgyártó
Örököseit illető Ingó 's Ingatlan Jovaknak.

	A Vagyon misége.	Becsüára a Vagyon- nak		A Legtöbbet Igérők Neve	Köya ára a Vagyon- nak	
foljó szám		for	Kr		for	Kr
1.	Kalocsa Városában a Nagy ucczán egy Ház H. szobával, bolttal, konyhával, komrával, műhellyel, istállóval, s pinczével	1960	–	Kóbor János	180 1	–

Az első szobában

2.	Üveg Pohárszék	25	–	Nyitrai János Ur	33	–
3.	12 meszlyes Butellia	–	36	Greksa József Márt.		39
4.	6 pár asztali asztali kés villa, és 6 villa	7	–	Kóbor János	9	30
5.	7 ivó pohár	–	40	Kóbor János	1	15
6.	11 cifra apró pohár	3	–	Blumm Gáspár	4	33
7.	5 meszlyes pohár	–	30	Otti Péter	1	3
8.	2 Sótartó	–	18	Blumm Gáspár	1	3
9.	2 Tokajis pohár	–	4	Nyitrai János Ur	–	18
10.	2 czin Kávé ibrik	5	–	Blumm Gáspár	4	3
11.	6 czin pohár	5	–	Blumm Gáspár	6	28
12.	1 kis lágyfa almárium	5	–	Ferencz József Köteles	5	12
13.	lágyfa fogas	–	30	Szilygyártó Márton	–	–
14.	16 kép	20	–	Vény József	23	5
15.	arany zsebóra lánczostul, ez ezüst	25	–	Tiszt. Pulchord Pál Ur	35	–
16.	álló óra	50	–	N.Tiszt. Török Mi- hály Ur	62	–
17.	czin szenteltvizeztartó	1	30	Eberling János	2	3
18.	borított kis asztal	4	–	Ferencz József Köteles	4	15

19.	5 pár findzsa és 3 kávé kanál	4	–	Kóbor János	4	12
20.	2 Ibrik, 2 czukortartó, 3 aljatlán findzsa	3	–	Schafnitzer József	2	33
21.	Kihúzó kemény asztal	20	–	Kozma Imre	26	–
22.	6 fekete bőrszék	25	–	Nyitrai János Ur	32	21

Első Lap

2060 34.

23.	3 kemény nyoszolya	40	–	Kóbor János	44	50
24.	lány fermálló ruha almárium lepellet	5	–	Kóbor János	5	15
25.	Fiókos Tükör	3	–	Kéz József	3	3
26.	2 ablak lepel	20	–	Kóbor János	15	
27.	Számvető Tábla	–	30	Kóbor János	–	33
28.	Gofin Munkája 2 Kötet Könyv	1	–	Kóbor János	1	39

A második Szobában

29.	3 Butellia	–	9	N.Tiszt. Zombori Ur	–	39
30.	5 falkép	3	30	Szijgyártó Márton	4	–
31.	2 állókép	8	–	N.Tiszt. Keczei Fer Ur	6	3
32.	Réz feszület	1	30	Csábi György Ur	1	33
33.	Virág tányér	–	9	Szabó Ferencz	–	20
34.	Függő Tükör	6	–	N.Tiszt. Esztergomi Ur	6	30
35.	Borított asztalka	4	–	Kiss Péter	4	13
36.	Borított író almárium fiókokkal	25	–	N.Tiszt. Esztergomi Ur	25	15
37.	Nádfonatu kanapé 4 színre olyan székekkel	10	–	N.Tiszt. Esztergomi Ur	15	30
38.	2 réz gyertyatartó	2	–	Kóbor János	2	7
39.	1 kötet len	2	–	Eberling János	3	30
40.	Szunyogháló 3 ablakra	1	30	Kóbor János	1	30
41.	12 asztalkendőre vászon	12	–	N. Tiszt. Zombory Ur	12	30
42.	Nádpálca	3	–	Blumm Gáspár	3	15
43.	5 gyertya öntő	–	20	Kóbor János	1	–
44.	42 pászma kender fonál	4	–	Komendinger János	5	45
45.	1 kéticzés butellia	1	–	Eberling János	1	1

46.	2 savanyú- vizes üveg	–	10	Blumm Gáspár	–	13
-----	-----------------------	---	----	--------------	---	----

Második Lap

165 15

47.	2 Tácza	3	–	Kóbor János	2	41
-----	---------	---	---	-------------	---	----

A Boltban

48.	Ócska lágy láda	3	–	Kóbor János	3	16
49.	lágys állás	12	–	Kóbor János	12	–
50.	Kis kötőfék 32 kötés, egy kötés 10-vel	21	20	∅° ∅°	21	20
51.	Nagyobb kötőfék 30 darab	3	–	∅° ∅°	3	–
52.	Ordinair istráng 40 kötés, 10-vel	20	–	∅° ∅°	20	–
53.	6 darab hétöles Rudalló	3	36	∅° ∅°	3	36
54.	13 darab öt öles rudalló	5	51	∅° ∅°	5	51
55.	13 darab 8 öles pányva kötél	5	12	∅° ∅°	5	12
56.	16 Kender hám	3	12	∅° ∅°	3	12
57.	6 kötés 4 lovu suhogó, 20- ával	2	24	∅° ∅°	2	24
58.	40 dupla istráng	5	–	∅° ∅°	5	–
59.	52 darab csekélyebb dupla istráng	4	–	∅° ∅°	4	–
60.	46 polturás istráng	1	30	∅° ∅°	1	30
61.	4 dupla nyakló	1	24	∅° ∅°	1	24
62.	8 ordinair nyakló	1	36	∅° ∅°	1	36
63.	12 első istráng	2	–	∅° ∅°	2	–
64.	11 szántó ustor	–	44	∅° ∅°	–	44
65.	12 kötőfékszár	–	48	∅° ∅°	–	48
66.	12 vég zsákmadzag, 20 ölivel	2	24	∅° ∅°	2	24
67.	21 szál ordinair csekély istráng	1	30	∅° ∅°	1	30
68.	33 közönséges nyüg	2	12	∅° ∅°	2	12
69.	15 darab csatos borjúkötél	–	30	∅° ∅°	–	30

Harmadik Lap

106 10

70.	9 darab csatos marhakötél	–	45	Kóbor János	–	45
71.	8 dupla istráng	1	12	∅° ∅°	1	12
72.	15 öl terhelő	2	30	∅° ∅°	2	30
73.	8 öl keskeny terhelő	–	40	∅° ∅°	–	40
74.	1 # vékony spárga	1	–	∅° ∅°	1	–
75.	1 # vastag spárga	–	27	∅° ∅°	–	27
76.	Tálas font	1	30	∅° ∅°	1	30
77.	2 vég órazsinór	–	10	∅° ∅°	–	10
78.	3 öles pendelyháló kötél	–	9	∅° ∅°	–	9

79.	12 # minden féle vas darabocskák	1	–	Rózsa Péter	1	3
80.	Gyékény	–	15	Ferencz József köteles	1	11
81.	2 hordócska, rossz	–	30	Rózsa Péter	–	36
82.	1 Pesti mérő lenmag zsákban	8	–	Kéz József	9	9
83.	1 kis véka szemetes repcze zsákban	1	–	Jakab Márton	1	18
84.	9 kis véka buza zsákokban	6	–	Draskovics Márton	8	30

A Legények szobájában

85.	Kendő fogas	–	9	Nagy István Boróka	–	17
86.	3 lágyfa láda	5	–	Nagy Imre	6	24
87.	lámpás	–	30	Kóbor János	–	34
88.	2 kép	–	30	Dékány József	–	21
89.	4 lágyfa nyoszolya	5	–	Kóbor János	5	3
90.	2 dunyha, 2 vánkös, 4 lepedő, 1 pokrócz	4	–	Kóbor János	4	–

A Komrában

91.	Rossz almáriom	2	–	Szabó Ferencz	2	3
-----	----------------	---	---	---------------	---	---

Negyedik Lap

48 52

92.	kosár és rossz korsó	–	6	Fekesházy	–	7
93.	8 szakasztó ruha	1	–	Szjgyártó Márton	1	15
94.	lágýfa állás	1	–	Kóbor János	1	11
95.	Rossz famozsár	–	2	Szabó Ferencz	–	12
96.	Nagy fazék	–	12	Kóbor János	–	14
97.	cserép köpüllő	–	15	Eberling János	–	11
98.	3 vas tepszi	–	36	Hekumberger Antal	2	6
99.	kis káposzta gyalu	–	30	Pálfi Józsefné	–	31
100.	rossz kis asztal	1	2	Kóbor János	1	30
101.	garabó kosár	–	6	Démsa Márton	–	7
102.	1 sütő lapát 6 szakasztó	–	9	Szabó Ferencz	–	16
103.	2 kapa	1	30	Pálfi Józsefné	1	48
104.	1 jó, és 1 rossz bőrös kulacs	1	15	Csanádi György	1	16
105.	bélyeg	2	30	Stulics Antal	1	32
106.	fenyő dézsa 2 vas abroncsal	2	–	Illés István	3	–
107.	korpás láda fedél nélkül	–	36	Matos Ferencz	–	42
108.	rossz korsó	–	1	Szjgyártó Márton	–	2
109.	kemény lábu lágýfa lisztbombar	15	–	Jakab Márton	17	3
110.	12 rossz zsák	3	–	Szjgyártó Márton	3	3

111.	12 jó zsák	6	–	Vény Ferenc	6	15
112.	Leibstuhl	1	30	Kirschner György	2	3
113.	káposztás hordó 4 avuló vas abroncsra	4	30	Kóbor János	5	6
114.	2 jó sűrű rosta, és 1 ritka, rossz	1	15	Kóbor János	2	30
115.	2 kenyér szita 1 sűrű szita	–	36	Kóbor János	1	30

Ötödik Lap

53 23

116.	Feresztő Teknő	–	45	Mácsai Mihály	–	48
117.	Avult mosó teknő	–	9	Szabó Ferencz	–	34
118.	Egy jó egy rossz ponyva	7	30	Deák András	8	30
119.	Nagy fehér kosár	1	–	Matos Ferenc	1	9
120.	avult lugzó 3 vas abroncsra	1	30	Szabó Ferencz	1	33
121.	avult káposztás hordó 3 vas abroncsra	2	–	Rózsa Péter	4	3
122.	zsiros Vendel	2	–	Kocsi Sebestyén	5	15
123.	Verschlag	–	9	Eberling János	–	14
124.	negyedrészes véka	–	24	Bagó Péter	1	3
125.	faabroncsos zsiros Vendel	–	36	Deák András	–	52
126.	vasabroncsos zsiros Vendel	1	–	Blumm Gáspár	1	53
127.	Vajas korsó	–	6	Vén Ferencz	–	8
128.	kenyértartó deszka	–	15	Vén Ferencz	–	33
129.	rossz kis Verschlag	–	9	Eberling János	–	12

A Műhelyben

130.	Egy rossz nagyobb fonó kerék	1	30	Kóbor János	1	30
131.	Egy jó kisebb ∂° ∂°	2	–	∂°	2	–
132.	egy jó nagyobb ∂° ∂°	5	–	∂°	5	–
133.	egy egészen rossz nagyobb fonó kerék	1	–	∂°	1	–
134.	Négy Istrángverő eszköz	28	–	∂°	28	–
135.	Egy istrángeresztő pad	7	–	∂°	7	–
136.	Egy polturás kötél fonó kerék	1	–	∂°	1	–
137.	45 fonó horog	4	–	∂°	4	–
138.	16 Leer	1	–	∂°	1	–

Hatodik Lap

76 50

139.	8 pár Spann	–	16	Kóbor János	–	16
140.	4 Rolle	–	12	∂°	–	12
141.	2 gyalog szék	–	12	Matos Ferencz	–	17

142.	2 rossz Verschlag fadarabókkal	–	6	Blumm Gáspár	–	9
143.	egy nagy mázsa	5	–	Kóbor János	5	–
144.	Egy pár tillófa, és egy kötélverő szekér	2	–	♂	2	–
145.	Egy tüsök mesterséghez	–	3	♂	–	3
146.	Mosó szék	–	9	Matos Ferencz	–	18
147.	Lugzó láb	–	9	Blumm Gáspár	–	25
148.	Hámszövő	–	12	Kóbor János	–	12
149.	Dagasztószék láb	–	15	Kóbor János	–	19
150.	rossz nádvagó	–	6	Kocsi Sebestyén	–	4
151.	3 kerékajtó szék	–	12	Kóbor János	–	12
152.	Gyermekálló szék	–	10	Deák András	–	18
153.	egy kis husvágó deszka	–	7	Szalai Pál	–	16
154.	egy rossz sodró deszka	–	12	Gereb János	–	26
155.	Rossz karszék	–	7	Pálfi Józsefné	–	8
156.	2 kis fejrő kosár	–	15	Eberling János	–	20

Az Istállóban

157.	Mángolló	8	–	Mihályfi Sándor	8	3
158.	Váju	0	21	Kóbor János	–	22
159.	kisebb váju	0	7	Eberling János	–	8
160.	kopasztó teknő	3	–	Blumm Gáspár	5	30
161.	Rossz kis lugzó	1	30	♂	1	33

Hetedik Lap

26 31

162.	Három-vas abroncsu nagy lugzó	6	–	Szabadi József	6	6
163.	Rossz hordó	–	30	Vén Ferencz	–	31
164.	négyakós vas abroncsos hordó	5	–	Fekesházy Mihály	8	–
165.	Háromakós faabroncsos hordó	2	–	Bán Lőrincz	3	24
166.	Avult lajtorja	1	15	Kóbor János	1	18
167.	Lenrugó	1	15	♂	1	21
168.	Sódaráló szék	–	12	Mihályfi Sándor	–	13
169.	Kis lajtorja	–	18	Kóbor János	–	9
170.	A Fokszélen fekvő Tanya hambárral, 2 fészerez, 1 istállóval, 2 óllal, kerítéssel	250	–	Kocsi Sebestyén	355	30

A Hambárszobában és a fészerezben

171.	Lágyfa hambár	40	–	Bolvári András	35	15
172.	1 hosszú és egy rövidebb favilla	1	–	Répási Imre	1	27

173.	Nagy kereszt fűrész	7	–	Jutt János	7	3
174.	egész szál deszka	–	36	Bolvári András	1	–
175.	Bor prés	16	–	Csekei Sándor	20	–
176.	koronás fűrész	1	15	Szabadi József	1	33
177.	faoltó fűrész	–	15	Kóbor János	–	16
178.	szénametsző	2	–	Répási Imre	2	30
179.	Egy 20 akós kád vas abroncsra	20	–	Nagy Imre	26	–
180.	Egy kis gázoló kád	3	–	Csaábi János	1	51
18	kasza nyél nélkül	–	36	Gereb János	–	42
182.	három faabroncsos hordó feneketlen akóra	12	–	Kóbor János	14	30

Nyolcadik Lap

488 39

183.	Négy darab 14 akóra való faabroncsos hordó	7	–	Bolvári András	11	9
184.	egy ötakós hordó 6 vas abroncsra	6	–	∂° ∂°	7	30
185.	egy akós hordó faabroncsra	1	–	Blumm Gáspár	1	30
186.	két lágy csántér fa	–	48	Kirschner György	–	49
187.	mosószek	–	12	Schafniczer Józsefné	–	45
189.	patkányfogó vas	–	12	Kéz József	–	15
190.	Rossz talicska	–	15	Schafniczer Józsefné	–	39
191.	Két akós feneketlen hordó	3	–	Kéz József	4	45
192.	Sátorfa minden készüléttel	1	30	Kóbor János	1	30
193.	Szűrű gereblye	–	12	Draskovics Márton	–	25
194.	Eke minden készüléttel	10	–	Draskovics Márton	13	–
195.	egy első vasas kisafa	2	–	Kővágó István	2	12
196.	köszörű kő vájustól	–	45	Bolvári András	–	46
197.	kis lajtorja	–	9	Kirschner György	–	10

Az Istállóban és másik fészkerben

198.	egy ganéjhordó saráglya	–	9	Kirschner György	–	10
199.	abrakos láda pléhre	1	30	Kóbor János	1	33
200.	kézi fűrész	–	10	Jakab István Ifjú	–	16
201.	faragó szekercze	2	–	Kóbor János	2	3
202.	kapocs	1	–	Kéz József	–	46
203.	nagyobb fűrő	–	15	Almási József	–	27
204.	kissebb fűrő	–	9	Szabó János	–	25
205.	egy kétkéz vonó	–	24	Kéz József	1	18

Kilencedik Lap

52 23

206.	Véső	–	9	Szabó János	–	34
207.	egy fa és egy vas ráspoly	–	30	Schafnizer Józsefné	–	37
208.	egy rakás csuma az udvaron	1	30	Kóbor János	2	–
209.	sarló	–	6	Szijgyártó Márton	–	15
210.	2 vas kapocs	–	24	Schafnizer Józsefné	–	30
211.	egy öreg tehén	25	–	Tamás Márton	28	–
212.	egy ötesztendős üsző	32	–	Tamás Márton	40	30
213.	egy más ötödfü tehén	34	–	Deák András	55	–
214.	másfél esztendős üsző	15	–	Kóbor János	23	–
215.	Bikaborjú	16	–	Mácsai János öreg	16	33
216.	másfélesztendős tinó	13	–	Vargacz János András fija	20	30
217.	öreg kancza csikóstól	15	–	Kóbor János	27	–
218.	fiatal ötesztendős kancza	45	–	Vargacz János András fija	83	–
219.	öreg kancza	26	–	Tamás Márton	30	–
220.	öreg paripa	12	–	Greksa József Márton fija	15	30
221.	három lóra szij szerszám	33	–	Kóbor János	26	3
222.	két lóra paraszt szerszám	4	–	Ferencz Antal	7	30
223.	3 lóra rossz szerszám	3	–	Vörös György	4	42
224.	négy rudazó és 1 pányva kötél	1	30	Herold Mihály	5	33
225.	csobolyó	–	30	Blumm Gáspár	1	5
226.	egy pár fejsze	2	–	Bolváry András	5	–
227.	Balta	–	45	Otti Péter	2	–
228.	egy háromágu vas villa	1	–	Bolvári András	3	6
229.	4 rossz pokrócz	–	24	Kóbor János	2	45

Tizedik Lap

400 43

230.	avult vasas veder	–	45	Jakab Márton	1	33
231.	Lét rossz lámpás	–	18	Herold Mihály	1	21
232.	két réz bögre	–	12	Blumm Gáspár	–	43
233.	egy vakaro és kefe	–	48	Matos Antal	2	15
234.	vasas kocsi	32	–	Ferencz Antal	25	18
235.	egyenes oldalu vasas kocsi	45	–	Tamás Márton	48	–
236.	egy pár hosszú oldal fürgettyűvel nyújtóval	6	–	Kővágó István	5	30

237.	egy más hosszú oldal egy vendég oldallal	4	–	Kővágó István	4	40
238.	egy szán	2	–	Kóbor János	2	36
239.	29 kéve nád	1	6	Szijgyártó Márton	2	24
240.	egy első tengely fürgettyüvel, felhérczel, és hámfákkal	3	–	Matos Antal	3	15
241.	avult kasza	0	20	Szijgyártó Márton	–	25
242.	egy üllő kalapács, 2 tokmány	–	18	Gereb János	–	50

A Házi Pinczében

243.	6 akó vörös bor két fában vas abroncsra	70	–	Csábi János	44	3
244.	egy akós hordó 3 vas abroncsra	2	30	Fejér András	3	3
245.	fél akós hordó 4 vas abroncsra	2	–	Répási Imre	3	–
246.	Vasas tölcser	2	–	Blumm Gáspár	2	6
247.	faabroncsos fertály	–	30	Nagy Imre	–	33
248.	üveg hébér	–	12	Kóbor János	–	14
249.	kár mentő	–	6	Rózsa Péter	–	6
250.	öszvedőlt harmadrész véka 2 vas abroncsra	–	45	Kéz József	–	33

Tizenegyedik Lap

152 28

251.	Czefrés láda	–	6	Kóbor János	–	6
252.	meszes dézsa egy vas abroncsra	–	10	Kóbor János	–	11
253.	félakós uborkás hordó	1	–	Otti Péter	1	3
253.	kisobb uborkás hordó	–	30	Kóbor János	–	34
254.	8 Pesti mérő krumpli	8	–	Jakab István ifjú	8	–

A Konyhában

255.	konyha lágy fa almáriom	15	–	Kóbor János	15	1
256.	Czin edény 33 # 1/2 fontját 1 for 28 kr	–	–	Kóbor János	49	8
257.	kávé malom	5	–	Zombori János N.Tiszt. Ur	5	30
258.	2 réz fazék 7 3/4 # fontját 1 for 30 kr	–	–	Schmidt Károly	12	54
259.	egy nagy réz fazék 9 1/2 fontját 1 for 30 kr			Schmidt Károly	10	3
260.	3 kaszroll egy kanál 9 # 1/2 1 for 30 kr fontja			Csekei János	12	58

261.	egy réz bogrács 7 1/2 # font. 1 for 30 kr			Vény Ferencz	8	39
262.	kisobb réz bogrács 6 # 1 for 30 kr			Mihályfi Antal	5	42
263.	egy kuglof forma egy kis kaszroll és egy réz bögre 2 1/2 # 1 for 30 kr			Kéz József	4	30
264.	Nagy vas tepsi	1	30	Kéz József	2	–
265.	Palcsinta sütő tepsi	1	–	Boromisza Istvánné	1	30
266.	3 vas nyárs	1	–	Eberling János	1	30
267.	3 bádofforma	1	30	Boromisza Istvánné	1	40

Tizenkettődik Lap

140 59

268.	2 réz kanál vas nyéllel	1	30	Kéz József	1	48
269.	két bádof messzely, egy iccze, és 1 verdug	1	30	Schmidt Károly	1	39
270.	2 bádof Tölcsér	0	48	Greksa József	–	51
271.	reszelő	–	30	Csekei János	–	36
272.	2 vas rostély	–	36	Eberling János	–	40
273.	2 vas kanál 1 abárló villa	–	36	Nagy Gergely	1	12
274.	2 csap, és 1 kalapács	–	9	Vén József	–	15
275.	egy nyeletlen kis husvágó bárd	–	10	Mikó György	–	22
276.	1 pálinkás bádof edény	–	6	Jakab István ifjú	–	7
277.	rántó vas serpenyő	–	30	Kóbor János	–	42
278.	kis szita	–	18	Kóbor János	–	19
279.	Tranchir tányér	–	3	Boromisza Istvánné	–	24
280.	2 vasas veder	2	30	Kóbor János	2	36
281.	1 vasas dézsa	1	–	Kóbor János	1	16
282.	vasas zsojtár	–	36	° °	–	41
283.	Tökgyalú	–	18	Jós József	–	20
284.	nagy cserép lábos	–	36	Kóbor János	–	37
285.	5 lábos	1	–	Kóbor János	–	46
286.	2 nagy cserép fazék	1	30	° °	1	16
287.	2 kisebb fazék	–	54	Blumm Gáspár	1	12
288.	3 kisebb fazék	–	38	Kóbor János	–	34
289.	3 bögre	–	9	Jakab István	–	13
290.	3 avult vas tepsi	1	30	Kóbor János	1	58
291.	kuglofforma és 1 cserép Weidling	–	12	Tót József	–	39

Tizenharmadik Lap

21 31

292.	2 sodró fa	–	7	Kóbor János	–	10
293.	alacsony lány fa asztal	1	30	♂ ♂	1	31
294.	kerek teknő	–	36	♂ ♂	–	39
295.	húsvágó szék	–	36	♂ ♂	1	15
296.	mosogató dézsa	–	30	♂ ♂	–	34

A cselédszobában

297.	10 kép	2	–	Kéz József	2	3
298.	lányfa kihúzó asztal	3	–	Deák András	3	27
299.	lányfa fenn álló almáriom	3	–	Perity Ignácz	3	18
300.	4 avult bőrszék	2	–	Kóbor János	3	12
301.	két rossz szalma szék	–	30	Kóbor János	1	–
302.	3 deszkapad	–	36	♂ ♂	–	40
303.	2 lányfa nyoszolya	5	–	♂ ♂	6	24
304.	Fekete Tál fogas	0	18	Rózsa Péter	–	24
305.	2 tál 3 tányér	–	24	Blumm Gáspár	1	30
306.	fületlen bádóg iccze	–	6	Bencze József	–	15
307.	Fejér fogas	–	6	Kóbor János	–	

A Padláson

308.	Rossz pergő rokka	1	–	Mihályfi Sándor	1	30
309.	rossz Verschlág	–	6	Csekei János	–	14
310.	rossz köpülő	–	30	Kommendinger János	–	37
311.	rossz vas békó	1	–	Török József	1	15
312.	Ordinári Istráng 80	4	–	Kóbor János	4	–
313.	rossz vendel	–	6	Szabó Ferencz	–	25

Tizennegyedik Lap

34 30

314.	lámpás fa	–	12	Kóbor János	–	12
315.	egy rossz bőr vánkoss	–	30	Matos Antal	1	34
316.	keményfa bölcső	2	–	Boromisza Istvánné	3	6
317.	két gombolyító	1	–	Vén Ferencz	1	50
318.	6 gereben készséggel	18	–	Kóbor János	18	–
319.	2 rázó pad	1	15	♂ ♂	1	15
320.	Rossz dereglye a Csilás palén	4	–	Kóbor János	6	–
321.	Disznó ól az udvaron	12	–	Kóbor János	21	30
322.	Egy Móder, Romsics, Nagy szomszédok és az ut közt a Sziglétben fekvő kukoriczás kert	200	–	Bolvári András	451	

323.	Másik ugyan Sziglétben Kiliti, Kossós, Csábi szomszédok és az ut közt fekvő kukoriczás kert	150	–	Csábi János	242	30
324.	Harmadik ugyan Sziglétben Szombati, Schwarz, Bolvári és Vig Ignázt szomszédok közt fekvő kukoriczás kert	100	–	Bottlik Mihály	200	30
325.	Negyedik ugyan Sziglétben Ratkó, Vig, Csajághi és Schwarz szomszédok közt fekvő kukoriczás kert A Foktői uton fekvő kertek közt	180	–	Bottlik Mihály	328	30

Tizenötödik Lap

1275 57

326.	1 Deák, Tamás szomszédok, és 2 ut közt fekvő kukoriczás kert az ut félen 45 élő lány fával	500	–	Répási Antal	632	–
327.	Másik Tamás Péter mellett, és két végén ut, és kertek közt 17 élő lány fával az ut félen	200	–	Jutt János	322	30

Az ujosztályú kertek köze

328.	1 Janos, Borostyán szomszédok, és ut közt fekvő kukorczás kert mintegy 45 élő lány fával	60	–	Vén Ferencz	116	30
329.	Másik Kovács, és Bencze szoszédóságában fekvő kukorczás kert mintegy 300 élő lány fával	215	–	Kóbor János	240	–
330.	Egy gyümölcsös kert a Csilláspalé mentében 151 termő gyümölcsfával, körülötte csekély élő lányfával	500	–	Kóbor János	452	30

Az öreg szőlők között

331.	1 Varjú, Zsubori, és Greksa szomszédóságában fekvő szőlő 45 termő gyümölcsfával	250	–	Kozma Imre	699	–
332.	Másik Móder, Szrenkó, Pandur és Lesnyik szomszédok közt fekvő szőlő 34 termő gyümölcsfával, és gunyhóval	252	–	Kóbor János	332	–

Tizenhatodik Lap

2794 30

333.	6 Böjti Malacz Párja 6 for.	18	–	Kákonyi Antal	38	–
334.	Magló disznó 6 kis malacczal	10	–	Kóbor János	23	–
335.	A hidasban 2 süldő párja	14	–	Kóbor János	33	30
336.	2 öreg sertés a Hidasban	26	–	Otti Péter	44	45
337.	A tanya padlásán lévő széna	25	–	Blumm Gáspár	26	24
338.	Rakás rőzse a tanyán	1	30	Kóbor János	1	48
339.	Rakás tuskó	4	30	Kóbor János	7	21
340.	egy Tőke	–	30	Schafnizer Józsefné	1	15
341.	Szántalp 4, keréktalp 24	2	–	Bencze József	2	31
342.	dirib darab tűzi fa	–	48	Deák Ferencz	2	–
343.	Zab 18 2/3 Pesti mérő 2 for mérője	37	20	Kóbor János	38	14
344.	Kukoricza 16 2/3 Pesti mérő 1 for	16	20	Kéz József	17	30
345.	egy akós hordó	1	15	Csanádi György	1	30
346.	Kötél eresztő vas horog	5	–	Kóbor János	5	–
347.	Egy nagy vas szeg	3	–	♂°	3	–
348.	saráglyás talicska	–	45	♂°	–	45
349.	egy kötél eresztő nagy szekér	2	30	♂°	2	30
350.	kötéleresztő számár	–	45	♂°	–	45
351.	Mindenféle mesterséghez való fa	1	–	Kóbor János	1	–
352.	két ásó	–	30	♂°	–	36
353.	kapa	–	9	♂°	–	10
354.	palláson kender 8 mázsa 25 # mázsját 12 forintjával	99	–	♂°	99	–
355.	2 mázsa tiló alja, mázsája 3 for	6	–	♂°	6	–
356.	3 mázsa jobb kócz, mázsája 3 for 30 kr	10	30	♂°	10	30
357.	5 1/3 Pesti mérő Bab	16	–	Perity Ignácz	23	15
358.	10 Pesti mérő Liszt; mérője 2 for 31 kr			Kóbor	25	10

Tizenhetedik Lap

415 29

359.	30 Pesti Mérő kukoricza 1 forintjával	30	–	Kommendinger János	34	30
360.	Egy rakás szalma	3	–	Kocsi Sebestyén	3	30
361.	Réz mozsár ütővel együtt	9	–	Deák András	10	–

Tizennyolcadik-Lap.

48 –

Ismétlése a Lapoknak

1 Lap.	2060.	34
2 Lap.	165.	15
3 ∂°	106.	10
4 ∂°	48.	52
5 ∂°	53.	23
6 ∂°	76.	50
7 ∂°	26.	31
8 ∂°	488.	39
9 ∂°	52.	23
10 ∂°	400.	43
11 ∂°	152.	28
12. Lap.	140.	59
13. ∂°	21	3
14. ∂°	34	30
15. ∂°	1275	57
16. ∂°	2794	30
17. ∂°	415	29
18. ∂°	48	–

Öszvesen tesz – 8362. 16.

Fekésházy Mihály
 Uradalmi al- Ügyvéd
 mint Munkállódó Biró

Kalocsán 1822 eszt. 1 ^{ső} Január Napján
 Jelen teremben Repasi Imre
 Kalotsai Árvák Attya.

JEGYZET

1. Dehény József 1922: *A kalocsai céhek története*, Kalocsa.
2. Saját írásával *Schvartz*, másokéval *Schvarz*, *Schwartz*; özvegyének említésekor egy helyen *Schvarz*.
3. Saját írásával *kötélverő*, az Inventárium címében *kötéljartó*, a Jegyzék címében *kötélgyártó*.
4. Meg boldogult Svartz János kötéjartó Javainak Inventáriuma, és föll bötsűlisse Kalotsán di 28 Ápril 817.

5. Jegyzéke Az 1821. esztendőben összeírott, 's néhai Schwarz János Kalocsai Kötélgyártó Örököseit illető Ingó 's Ingatlan Jovaknak.

6. KÉL. II. Uriszéki iratok (U. i.), 1822.

7. Békési Imre 1964a: A kalocsai kötelesek magyar szakszókincsének kialakulása, *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 69–76.

Békési Imre 1969: Kötelesek szakszókincse Kalocsán, *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 15–28.

Békési Imre 1971: A kalocsai kötélfonás, *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 89–100.

8. Békési Imre 1964b: *A kalocsai kötelesek szaknyelve és munkamenete*, egyetemi doktori értekezés, kézirat, Szeged, JATE.

9.

Alul írott, minek utánna második házasságra lépven, Istenben nyugodó Bányik Josephnek el maradtott Özvegyét Boromisza Katalint hűtvös Társamnak el jegyzettem volna, nékie ezen alább következő ajánlásokat tettem, és azoknak szentül való megtartására mind magamat mind pedig a meg boldogult első hűtvösömtől származott gyermekeimet szorossan le köteleztem. Ugymint

Először Ha az Mindenhatóság Rendeléséből nekem előbb történvén halálom a nevezet Jegyesem Özvegységre jutna, azon esetben akarom, hogy mind addig valameddég ismét másik házasságra által nem menvén az én nevemet viselni fogja, minden ingó, és ingatlan javaimnak birtokában bent maradjon, és azokban kormányozó, és Parantsoló Gazda Asszony légyen, a nélkül hogy Ötött az első hűtvösömtől való Gyermekeim leg kisebbben háborgathassák.

Másodszor Azon esetben pedig, hogy ha ő az özvegységét Férjhez menésével föll váltván az nevemnek viselésétül le mondana, akkoron javaimbul minden ellen vetés, és ki fogás nélkül az úgy nevezet moringul egy gyermeki rész ki füzetődgyön nékie. Mely ebbéli lekötelezésemnek, és tett ajánlásomnak hitelesebb voltára való nézve ki adtam ezen kötelező levelemet nevemnek saját kezem aláírásával meg erősítvén. Kalocsán Karacson havának 20^{ik} napján 1812^{ik} esztend.

Svartz János Vőlegény M

Répási Imre Város Birája

Mi előttünk Vény Mihály

..... násznagyok előtt

10a

Felosztása a néhai Schvartz János Kalocsai Kötélgyártó Mester halálával fenn maradt értékeknek

....

Boromisza Katalin 768 f. 4 ⁵/₈ kr

Első Házassági Gyermekek

Katalin 906 f. 7¹ kr

József

Örzse

András

Második Házasságiak

János 831 f. 7¹ kr

Trézi

Károly

...

Kalocsán 25. Márc 1822.

10b

Jegyzéke

A boldogult Schvartz János Kötélgyártó fennmaradt Értékére tett kifizetéseknek

1. A M. Uradalomnak 1 628 (font) kidolgozott kender és 415 (font) kidolgozott len árába	220	35
2. Gereb János kocsisnak bérébe	42	
3. A Kalocsai Fő Káptalannak a Tőke pénz hátra való kamatjaiva	1723	12
4. A dobosnak 14 dobolásért egyget 17 kr. számítva	3	58
5. Fuvarért első kótyaláshoz a szőlőkbe s kertekbe	1	
6. Paksra járt Gyalognak kötélgyártónak keresésére a becsühöz	1	30
7. A kötélgyártót hozott fuvarosnak bérül	6	
8. A Becsülő Kötélgyártónak napi bérül	2	
9. Schvartz Katalinnak osztály részébe	400	
10. Mihályfi Antal szabó Mesternek	10	24
11. Bencze András csizmadiának	34	30
12. Blumm Gáspár Kalaposnak	15	
13. Draskovics Mártonnak adósságba	106	
14. Csábi Boltosnak Contóra	32	18

15. Demsa Mártonnének	53	
16. Csekei Sándor Bognárnak	7	21
17. Nagy Imre szijgyártónak	69	39
18. Kommendingernének	50	
19. ∂°	9	51
20. Kéményseprőnek	8	
21. Ferenczi Mátyásnak	44	
22. Sukovics Patikarius Urnak	11	8
23. Tamás Mártonnak	24	57
24. Kocsi Sebestyén Kovácsnak	21	33
25. Boromisza Katalinnak a szolgálója bérébe	16	
26. Özv. Boromisza Katalin tartásra kivett	82	
27. Répási Imre Kalocsai Gyámatyának 16 napi bérébe, mely napokat a Javak öszveírása és elkótyálása mellett töltött	16	

11

Tekintetes Úri Szék!

Minthogy néhai Schvartz János férjemnek meg halálozása által lett szomorú özvegyi sorsomat meg könnyebíteni akarván, immár Kóbor János Kötéljártó mester emberhez férjhez mentem légyen, mély alázatossággal esedezem, méltóztasson a Tettes Úri Szék meg boldogult férjemnek vélem tett házassági egyezée és végső rendelése értelméhez képest Jussaimat el határozni, és így az engemet illetőket a gyermekek részétől el választván azt nekem ki adatni. Jelesül pedig

1 ször

.....

alázatos szolgálója

Boromisza Katalin

Kóbor János hitvesse és

Schvartz János el maradtott özvegye

12

Én allább meg Irot, tutára adom Minyájának akiknek illik, hogy er. szűségemben lévén fölvöttem Tetes Koronaji Josef Urtul Ött Száz Forintokat Válo Cédulában, amely suma Pénzt Egy Esztendő mulván Minden Bötsületel kötelezem Magamat le füzetni Ano 816 Die jma Augustus

Az az 500 f-

Svarz János Kötélverő M.

Sig. Coloca.

Hogy fönt említett öt száz, az az 500 forintokat Válo Czedulában özvegy Scharz Katalin született Boromisza, betsületessen vissza fizette, ezzel tések bizonságot. Kalocsan 26^{ik} Augustus napján 1817

Koronay Jósef

13a

Hogy Istenben boldogult Svartz János mesterségbeli vagyonának meg bötsülésire Paksrul által hozattatván fáratságomra két forintok fizettettek nekem körösztvonyásával bizonyítottam Kalotsán Die 24e Ábris 1821.

Péter Paksi

kötéljártó keze vonyása

+

13b

Hogy mai napon Paksra Kötélgyártó keresésben, a ki Schvartz János mesterségi szerszámait felbecsülje, egy levelet hordván egy forint és 30 krral bérül kifizettem megösmérem

Kalocsán 22^{ik} kbr 821

Nyitrai Ferencz

+

13c

Hogy Paksról hozván 's vivén Kötélgyártó Mestert becsüre, a boldogult Schvartz János Massájából Nztes Fekésházy Mihály Úr által hat forintot bévül felvettem, bizonyítom

Kalocsán 27^{ik} kbr 821

Kondé Pál +

TOKAJ – ÉS KAPCSOLT NEVEI

BENKŐ LORÁND

1. Korábban az volt az elterjedt nézet, hogy a Zemplén megyei, Tisza melletti Tokajnak egykor két neve volt: az anonymusi *Hímösudvar* (An. 17.: *hymusuduor*) és *Tokaj* (az utóbbi adatait l. később). (L. pl.: PAIS, MAn. 119; JAKUBOVICH–PAIS: SRH. 58, 3. jegyz.; vö. még MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 58–64; GYÖRFFY, István kir. 234). Újabban a névegyüttes háromra szaporodott: az előbbi kettő mellé még odakerült *Kőrév* (1067/1267: *Kuurew*: GYÖRFFY, DHA. 184, az adat legfőljebb 1267-re hiteles; 1284: „Datum prope *Kevrew*”: ÁÜO. IV. 263 stb.). (L. pl. NÉMETH PÉTER: A miskolci Herman O. múz. Közl. 1975: 3–8; Uő.: MNy. 1980: 469; KISS, FNESz 2: 659; Korai m. tört. lex. 679; vö. még FÜGEDI, Vár és társ. 205; JUHÁSZ DEZSŐ: MNy. 1980: 469–71, Uő.: Benkő-Eml. [1981.] 135).

2. A *Himesudvar* = *Tokaj* azonosítást nyugodtan félre lehet tenni, mert csupán a földrajzi közelség hozza össze őket, de nemcsak a nevek különböznek, hanem a jelölt objektumok is. Anonymus *Himesudvar*-a ugyanis nem azon a helyen volt, ahol a Bodrog és a Tisza egyesülésénél levő szigeten épült, *Tokaji vár* ~ *Tokaj vára* néven ismert kővár és a vele egykor a Bodrogon cölöphíddal összekötött *Tokaj* helység feküdt. *Himesudvar* ott volt, ahol a Magiszter is pontosan leírja, tudniillik az akkori *Tarcal-hegy* lábánál („ad radicem ei[us]dem montis”: 17.), tehát a mai *Nagyhegy* ~ *Kopasz* (=R. *Tarcal-hegy*) keleti, Bodrog felé néző oldalán, nagy valószínűséggel azon a dombon, melyet ma *Fináncdomb*-nak neveznek, pontosabban annak *Várhegy* nevű részén (l. DÉTSHY MIHÁLY, A tokaji vár története. Tokaj, 1995. 6). Ezt a fekvését erősíti meg egy 1555-ben írt levél is, amely a régi földvár helyén, a Bodrog folyó fölött, a hegyen levő árkokról beszél (l. DÉTSHY i. m. 6). Ezen a helyen már Anonymus korában sem volt működő vár, csupán egykori, feltehetően még ókori vagy legkésőbb X. századi erősség romja, melyet a Magiszter nem véletlenül mondott *castrum terreum*-nak és hitt – nyilván anakronisztikusan – honfoglaláskor épült várnak. E műszóval ugyanis az ő idejében egykori fa-föld várak romos maradványait jelölték (l. BÓNA ISTVÁN, Az Árpádok korai váraitól. Debrecen, 1995. 20–1.; BENKŐ: Lőrinczy-Eml.). A *Himesudvar* nevet még látszó, meglevő sövényfonatú sáncmaradványairól kaphatta (l. MÉSZÖLY: i. h.); P. mester e helyet – mint az egész vidéket – biztosan jól ismerte, *Himesudvar* nevét is saját korára külön hangsúlyozza: „q[uo]d n[un]c in p[re]benti *hymufuduor* n[un]cupat[ur]”: 17). Az egykori erősség nyil-

ván az igen régi idők óta működő révet őrizte, ezt a szerepet vehette át a hozzá képest jóval újabb, az Árpád-kor végétől már működő, szigeti kövár.

Hímesudvar-nál bizonytalanabb a *Kőrév* helynévnek a *Tokaj* helynévhez, azaz *Tokaj* várához és helységéhez való névviszonya. Hogy a *Kőrév* megnevezés eredetileg a révre vonatkozott, abban nem lehet semmi kétség. NÉMETH ezt meggyőzően mutatta ki (i. h.). Csupán az a probléma, hogy a szigeti vár, mely az Árpád-kor végétől, többszöri pusztulása mellett is végső lerombolásáig, 1704-ig folyamatosan állott (I. DÉTSZY i. m. passim, különösen 67–9), valamint a helység viselték-e akár keletkezésükkor, akár később a *Kőrév* nevet. A névazonosságra ugyanis nincs teljesen megbízható adat. Igaz, hogy egy 1382-ből való – regesztaként említett – oklevélben „János mester *curni*-i (?), másképpen tokaji (Thokay) két jobbágyának...” szöveg áll (Kállay Lev. II, 219), mely oklevélrész helyén NÉMETH szerint (i. m. 6) ÉRSZEGI GÉZA eredetiben olvasata alapján ez áll: „in possessione ecclesie sue *Currii* (?) alio nomine *Thokay* vocate”. De itt vannak kétségek. Mindenekelőtt a mindkét közlésben jelzett bizonytalan olvasat. Azután nem biztos, hogy ez a hely a mi Tisza melléki *Tokaj*-unk; lehet például a Borsod megyei *Tokaj* is. Ha mégis a Tisza menti, akkor meg az okoz zavart, hogy a *curni* ~ *Currii* viszonya nem világos egy, a mi *Tokaj*-unkra vonatkozó 1290-i oklevél szintén nagyon kétséges helynévi adatához mérten: „quoddam Castrum Omodei, filii Dauid, *Inkur* dictum...” (CD. V/3: 506), melynek az eredeti oklevélben ez látszik megfelelni: „quoddam cast[ru]m omodey filij dauid *incur* (?) dictum...” (TERBE ERIKA utánanézése; a helynévnek vehető szóalak a tőlem látott faximilében teljesen elmosódott, és utólag van beszúrva a sor fölé). Ez az *Incur* ~ *incur* (~ *in cur* ?) vár (!, ?) SZENTPÉTERY-NÉL (II/2–3: 414, 3557. regeszta) *Kewrew*-ként jelenik meg (így fogadja el PAULER is, I. NÉMETH i. h. 4), de a kétséget nemigen oszlatja el, és sajnos, a név az oklevélben másutt már nem fordul elő. Továbbá *Kőrév* „váráról” nincs több adat. S végül az 1382-es *Kőrév* (?) időben eléggé elszakad a korábban biztosan igazolható *Kőrév* adatoktól, s a XIV. századtól megszorodó *Tokaj* adatok mellett (l. alább) már nem is tűnik fel e korai név. Mindezeket meggondolva az azonosítást, illetőleg a *Tokaj* névnek *Kőrév* előzményét – ez utóbbi név valóságát különben kétségbe nem vonva – nem látom eléggé bizonyítottnak, s maradnék egyelőre amellet, hogy a *Tokaj* vára és helysége a *Kőrév* nevű tiszai átkelőhely mellett feküdt, s legfőljebb alkalmi lehetett elvileg különben lehetséges névazonosságuk, illetőleg névpárhuzamuk.

3. Ami mostmár a *Tokaj* helynevet illeti, ahhoz előre kell bocsátani, hogy a régi magyar nyelvterületen számos ilyen nevű hely volt (l. még alább), de a mi *Tokaj*-unkkal legfőljebb a tőle nem oly messze, mintegy 50 km-re nyugatra fekvő Borsod megyei *Tokaj* (ma *Kistokaj*) adatai lehetnének összetéveszthetők (mint ahogy egyes kiadványok itt-ott tényleg össze is keverték őket).

A tőlünk tárgyalt, a Tisza és a Bodrog összefolyásánál levő *Tokaj* legkorábbi adatai nagy valószínűséggel a XIV. századi krónikákból jönnek elő. Az e századi krónikakompozíció (Képes kr. stb.) *Cothoyd* (variációi *Cotoyd*, *Chotoid*, *Cochoyd*), *Thoroyd* (variációi: *Choroyd*, *Cothoyd*, *Coroyd*, *Chotoid*, *Toroyd*) és *Thocoyd* (variációi: *Tocoyd*, *Totoyd*, *Thoroid*) alakokat közöl, 1074-re keltezhetően, Géza herceg, majd Salamon király Tiszán való átkelésének helyeként (SRH. 1: 384, 386), illetőleg 1091-re keltezhetően, Copulch kun vezér seregének átkelését jelölve meg itt (SRH. 1: 412). Ugyanez Mügelni Henrik krónikájában is *Totoyd* alakban, szintén Géza herceg tiszai átkelésére utalva (SRH. 2: 182). A sok íráshiba változatú helynév – főként a *t* és a *c* írásmódja hasonlóságának, illetőleg olvasati keveredésének gyakori jelensége ismeretében – kétségtől mind a Tisza-Bodrog melléki *Tokaj*-ra mutat, s a *-d* végű forma valóságértéke iránt is aligha lehetnek komolyabb kétségeink. A probléma csupán a helynév keltezése, illetőleg időbeli névismerete körül adódik, s a XI. századra kronologizálás lehetőségét, valós voltát – tekintve krónikáink ebbéli bizonytalanságait – legalábbis megkérdőjelezi. Feltűnő az is, hogy az átkelések helyeiül sehol sem jön elő a révnév várható, ekkor névként kétségtől élő *Kőrév* megjelölése. Mindettől függetlenül a jelzett adatok a *Tokaj* név valószínű első előfordulásaiént fogadhatók el.

A további adatok: 1333: „nobiles de *Thokay*” (ÁÚO. 3: 37); 1371: *Thokay* helységnév (CSÁNKI 1: 339); 1388: „in villa *Tokay*... in portu Ticye” (ZsigmOkl. 1: 82); 1398: *Tokay*, birtok és vám (ZsigmOkl. 1: 573); 1407: *Thokay*, helység (CSÁNKI 1: 339); 1412: „Castrum *Thokay*” (CSÁNKI 1: 336); stb.

Mint látható, a *Tokaj* név kimondottan a várra vonatkoztatva csak a XV. század elején tűnik föl. Bár a krónikairódalom adatai elvileg mind a várnak, mind a hozzá szorosan kapcsolódó helységnek a *Tokaj*, illetőleg akkor feltehetően *Tokajd* nevére ráutalhatnak, a további *Tokaj*-adatok viszonylag késeiek ahhoz, hogy a vár – helység névviszonyt egyértelműen a helységnév elsőse javára dönthetnék el. Egy fogódzó azonban mégis van: egy 1283-ban kelt királyi oklevél arról szól, hogy IV. László nyírségi nemeseknek engedélyt ad várépítésre „vt i[n] monte Thorzol, et i[n] fluuior[um] Tyscie et Budrug” (OL., az eredeti oklevélből idézve TERBE ERIKA másolata révén). Mivel az akkori Tarcál-hegyen, későbbi-mai Nagyhegyen várat sohasem emeltek, a várépítés a második lehetőség alapján kezdődött el. Ez az újonnan emelt vár pedig csak a szigeti kővár lehetett, mely a Tarcál-hegy alján, a Bodrog jobbpartján levő domb *Himesudvar* (> *Óvár*) vármaradvány nevével szemben új nevet kapott. Ez a név pedig a szigettel szoros összeköttetésben levő, Tisza-Bodrog-jobbparti helység neve volt; *Tokaj* helység ugyanis nagy valószínűséggel korai Árpád-kori település (l. erről még alább is), tehát az előbbieik értelmében időben és névileg jóval megelőzhette a XIII. század legvége előtt aligha épülhetett szigeti várat. Így tehát minden bizonnyal a *Tokaj* helység → *Tokaj* vár (*Tokaji vár*, *Tokaj vára*) névalakulással kell

számolnunk, amelybe egy **Kőrév vára* ~ **Kőrévi vár* név legfőljebb alkalmilag vehető bele, ha a tárgyalt névkronológiai viszonyok ezt egyáltalán megengedik.

4. Lássuk mostmár a *Tokaj* helynév eredetének kérdését. Mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, ami a történeti névtan egyik módszertani alapkérdése: egyedi nyelvi tény-e a vizsgált név, vagy vannak-e azonos társai, s ha ilyenek vannak, mi áll e többszörösség mögött?

Nos, *Tokaj* nevünk van éppen elegendő. LIPSZKY Repertoriuma 1808-ban hat ilyen nevet ismer Magyarországon. GYÖRFFY (KCsa. 1. kieg. kötet 480) kilenc adatolt helyet sorol föl *Tokaj* néven, utalva arra, hogy még több is van. Ezekhez csupán, részben az előbbiekre vonatkozó, de azokra is korábbról datálható adatokat teszen még hozzá: 1256: *Tokoy* (GYÖRFFY 1: 812; ma *Kistokaj*, Borsod m.); 1430: *Thokay* (CSÁNKI 1: 364: *Orosz-tokaj*, Zemplén m., az Ondava felső folyása mellékvölgyében, bent a Kárpátokban, több mint 100 km-re a tiszai *Tokaj*-tól); 1146: *Tholkay*, 1475: *Thokay* (CSÁNKI 2: 652: ma *Tokaj* puszta, Somogy m., vö. még 1864: *Tokajpuszta*: Somogy m. fn. 524); 1476: *Thukay* (CSÁNKI 1: 148: Gömör m., elpusztult).

A *Tokaj* névre tulajdonképpen egy magyarázat vándorolt végig a magyar szakirodalmon, mely a törökből származtat: csatagaj *toqai*, *toɣai* 'folyó melletti lapályon erdő', kirgiz *toɣai* 'erdő, rét, lapály', kazáni *toɣai* 'rét, mező' (PRÖHLE: NyK. 1900: 360; MUNKÁCSI: KCsa. 1921: 233; MELICH, HonfMg. 70; RÁSONYI: MNy. 1927: 568; KNIEZSA: AECO, 1935: 214; KISS, FNESz. 2: 659). A magyarázat annyi sebből vérzik, hogy cáfolatára sok energiát pazarolni fölösleges. De mivel tipikus esete a hurcolt nyelvészeti babonáknak, néhány szót mégis megkíván.

Mivel a helynevet – különösképpen a földrajzi köznévből vett helynevet – szélesebb környezete adja, a névnek a magyar nyelvterületen szétszórtan számos előfordulása mindenütt számottevő török nyelvű néprétegek jelenlétét feltételeznék. Minden adatban településnevekről lévén szó, honfoglalás előtti vagy honfoglalás kori névadással már eleve nem számolhatunk, nem is tekintve a steppei nép névadási lehetőségeit, illetőleg az ilyen típusú Kárpát-medencei török nyelvi névszubsztrátum ide utaló hiányát. Maradna esetleg – a *Tokaj* helynevek területiségét tekintve nagy fenntartással – a besenyő névadás lehetősége. A besenyő azonban kipszak típusú nyelv, melyben az intervokális, *k*, *q* vagy *g*-vé zöngésül, vagy *ɣ*-s spirantizálódás után hiátussal, illetőleg *v*-s kitöltődéssel eltűnik; 1. *bögöly*, *nyögér*, *Tiván* stb. E súlyos hangtörténeti tényre már GYÖRFFY (i. h.) is utal, de hibás példákkal próbál enyhíteni. L. viszont a kérdés alapos kifejtését LIGETINÉL (Török kapcs. 536, 541). De a származtatás névadástipológiai, jelentésanalízis is elfogadhatatlan: 'erdő', 'rét' stb. jelentésű földrajzi közneveknek önmagukban, jelző, összetétel, képzés nélkül nincs meghatározó, identifikáló funkciójuk, nem is igen van példájuk sehol. Persze önmagában szereplő *Tokaj* helynév a törökből sem mutatható ki, mint ahogy személynévi sem, de

efféle földrajzi köznevek: ‘erdő’, ‘hegy’, ‘rét’, ‘tó’ stb. a személynévi szemantikai tipológiába se nagyon illenek bele.

Az a másik névtani módszertani alapelv pedig már a névmagyarozatnak nem is a negatív, hanem a pozitív részéhez tartozik, hogy tudniillik a magyar nyelvterület helyneveinek viszonylatában – különösen a sokszoros előfordulások esetén – mégis előbb a magyar nyelv körül kellene vizsgáldni, s ha ez sikertelen, akkor lehet, sőt kell a számba jöhető idegen nyelvekhez fordulni, ott is elsősorban – a nyelvi, kronológiai, szubsztrátum-viszonyokat tekintve – a szláv nyelvekhez.

5. Nyelvészeink már rég felfigyeltek arra, hogy az ómagyarban milyen gyakoriak az *-aj/-ej* végződésű, illetőleg formánsos tulajdonnevek (l. pl.: SIMONYI, TMNy. 580; PAIS: MNy. 10: 131; MELICH: MNy. 10: 156; stb.). Vita a kérdésben csak a körül volt, hogy ez a formánselem – mely eredetileg tövéghangzó + *-i* képző szerkezetű – az *-a/-e* kicsinyítő képzőnek vagy az *-é* birtokjelnek felel-e meg (l. még: BÁRCZI, TA. 142; D. BARTHA, Szóképz. 111, 121; MNyTört 1: 250, 262). Mindezt nyugodtan megtoldhatom annyival, hogy az ómagyar személy- és helynévanyag mondhatni százszámra ontja magából az *-aj/-ej* végződésű névelemeket, és közöttük igen számos nem egyedi, hanem többszörös előfordulása. Ez a tény világosan vall arra, hogy ha akad is a sorban néhány idegen etimonra gyanús vagy ismeretlen eredetűnek minősíthető elem, e tulajdonnevek zöme származás szerint más, mint magyar nem lehet, s végződésük magyar formáns voltáról sem lehet kétségünk.

Tokaj helyneveink közéjük tartozása a pusztá névstruktúra alapján elvileg már eleve valószínű, de persze még további konkrét bizonyítást kíván. Hogy ezt megtehessük, bele kell tekintenünk a névtípus adatolt példáiba. De az ide vágó óriási mennyiségű adat felhozása itt természetesen lehetetlen meg szükségtelen is volna, meg kell elégednünk tehát a főbb kategóriák tipikus példáiból válogatással.

I. Személynevek, melyeknek nem ismerjük pontos, azaz *-aj/-ej* végződésű helynévi megfelelőit: 1055: *ernei* (TA.) | 1138/1329: *Cemei* (MNy. 1936: 205) | 1138/1329: *Fintoi* (uo. 132) | 1202-3/1500 k.: *Vederei* (LevKözl. 1962: 215) | 1211: *Bodoy* (PRT. 10: 513) | 1211: *Nimigey* (uo. 508) | 1220/1550: *Zomoy* (VárReg. 58.); stb.

Helynevek, melyeknek nem ismerjük pontos, tehát *-aj/-ej* végű ómagyar személynévi megfelelőit: 1215/155: *Rabay* (VárReg. 291.), 1271/1284: *Rabey*, 1232–7: *Rabe* (GYÖRFFY 1: 512), ma *Rábé* | 1221: *Vroy* (CSÁNKI 2: 807), 1254: *Vrej* (MNy. 10: 131), ma *Uraj* | 1234/1243: *Holmoy* (ÁÜO. 6: 548), 1332–7: *Holme* (CSÁNKI 1: 208), ma *Halmaj* | 1346: *Narey*, 1359: *Naray*, *Naree* (CSÁNKI 2: 779), elpusztult | 1252: *Chobay* (SZENTPÉTERY 1: 301), ma *Csaba* | 1257/1270: *Etey* (GYÖRFFY 3: 415), ma *Ete* | 1275: *Kemey* (GYÖRFFY 1: 109), ma *Kemej* | [1291/–4]: *Puchey*, 1332–7: *Poche* (GYÖRFFY 1: 654), 1425: *Pochay* (CSÁNKI 1: 620), ma *Pocsaj* | 1293:

Tiloy (HazOkm. 8: 331), ma *Tilaj* | 1311: *Monay* (GYÖRFFY 1: 120), ma *Monaj* | 1323: *Geley* (GYÖRFFY 3: 415), ma *Gelej* | 1337/1358: *Gulay* (AnjOkm. 6: 538), ma *Gyulaj* | stb.

Személynevek és helynevek azonos alakú ómagyar példái: 1138/1329: *Bolosoy* szn. (MNY. 1936: 133) ~ 1255: *Bolosey* 1275: *Balase*, 1498: *Balasay* hn. (CSÁNKI 2: 735), ma *Balozsaj* | 1200 k.: *Turuvoi* szn. (PRT. 8: 270) ~ 1265: *Torwoy*, 1302: *Toruee* hn. (CSÁNKI 2: 652), ma *Torvaj* | 1211: *Beccey* szn. (PRT. 10: 504) ~ 1238/1377: *Bechey*, 1338/1439: *Beche* hn. (GYÖRFFY 1: 214), ma *Becse*, szerb *Bečej* | 1200: *Chimotey*, *Chimotoy* szn. (PRT. 10: 512) ~ 1283: *Chemetey*, 1433: *Chemethe* hn. (CSÁNKI 2: 741), ma *Csömöte* | 1213/1550: *Opoy* szn. (VárReg. 167.) ~ 1291: *Opoy* hn. (GYÖRFFY 2: 418) | 1233: *Naney* szn. (ÁÚO. 6: 530) ~ 1281: *Naney*, 1283: *Nane*, *Nanay* hn. (GYÖRFFY 1: 346), elpusztult | 1248: *Pathay* szn. (ÁÚO. 7: 265) ~ 1145/1443: *Pathay* hn. (GYÖRFFY 2: 435) | 1292: *Thomay* szn. (HazOkm. 1: 103) ~ 1216: *tumoy* (SZENTPÉTERY 1: 102), 1329: *Thome*, *Thomey* hn. (CSÁNKI 3: 116), ma *Tomaj* | stb.

A fenti névadatokhoz általánosságban a következőket lehet hozzátenni: 1. Törmorfémájuk nagyobbbrészt személynévi, kisebbbrészt köznévi jellegűnek vehető. 2. Formánsuk funkciója elvileg kétféle lehet: kicsinyítő képző vagy birtokjel. A személynevek körében mindkettő előfordulhat, a helynevekben azonban e kétféleség inkább csak a pusztai személynevekből alakultaknál jöhet számításba; a többiekben a birtokjel szerepe kerül előtérbe, mivel az *-aj/-ej* > *-e/-e* fejlődésű kicsinyítő képzőnek nem ismeretes kifejezetten helynévképző szerepe. A formánsokat alaki viselkedésük szempontjából nézve a csak személynévi előfordulásokban – későbbi adatokkal ellenőrizhetően – az *-a/-e* tűnik általánosnak (*Ernye*, *Finta*, *Nemegye* stb.); a helynevekben az *-aj/-ej* az uralkodó, mégpedig jórészt máig megőrződően, de vannak *-a/-e* végződések is, sőt *-é*-sek még veláris tövek mellett is elhasonulásos jelleggel (*Rábé*, *Náré* stb.), ami eléggé egyértelműen a birtokjel felé mutat. 3. A teljes (kétmorfémás) nevekben a személynevek és a helynevek alaki egybeesése igen sok példájú, s bár e párosokban elvileg mindkét irányú átfejlődés lehetséges, az ómagyar helynévadási módok gyakorisági hányadosa mégis a pusztai személynév → helynév alakulást helyezi előtérbe.

Megjegyzendő, hogy a régies *-aj/-ej* birtokjel *-a/-e*-vé és *-i*-vé fejlődő formája később megjelenik a magyar családnévadásban is; vö. R. *Balazsaj* > *Balassa* ~ *Balassi* 'Balázsé' stb.

6. Mindezek után *Tokaj* helyneveink a következőképpen illeszkednek bele a fenti struktúrákba.

A névnek jelentős számú helynévi adata mellett csak egy személynévi adata ismeretes: 1219/1550: *Tukay* (VárReg. 41.). Emiatt nem zárható ki egészen *Tokaj* szn. → *Tokaj* hn. alakulási irány sem. De a *Tokaj* helynevek nagy túlsúlya és széles területi

szórsága mégis inkább a mellett vall, hogy az egy szem személynév helynévből lett, a személynévet helynévvé továbbalakító formáns nélkül. Ezt a feltevést talán az is erősítheti, hogy az említett *Tokaj* személynév a két legrégebb adatolású helynév, az egymáshoz közel eső Tisza menti és Borsod megyei *Tokaj* vidékén, ezek környékéről való hely- és személynévek között szerepel a Váradi Regestrumban.

A *Tokaj* alapszavában végső soron a ‘burok, tartó’ jelentésű vagy a halfaját jelölő *tok*¹ vagy *tok*² köznév rejtőzhetik, de szóba jöhet *toka* szavunk is. Közvetlen alapszóként – tehát tulajdonnévi áttétel nélkül – azonban névélettani és szemantikai okokból csak két feltétellel vehető bármelyik lehetőség számításba: ha az *-aj* végződés netalán kicsinyítő képző, az egész névalakulat pedig személynévi előzményű volna. A fentiek értelmében azonban mindennek kevés a valószínűsége.

Sokkal inkább az az álláspont foglалható el, hogy a *Tokaj* alapszava személynév, mely persze az előbb említett köznevek valamelyikére mehet vissza. Az ómagyarban ugyanis a *Tok* személynév és képzős családja gyakori névelem volt: 1138/1329: *Tocu* (MNY. 1936: 204), 1202–3/1500 k.: *Tok* (SZENTPÉTERY 1: 62), 1401: *Thok* (ZichyOkm. 5: 234); 1211: *Tucus* (PRT. 10: 508), 1229: *Tocus* (CD. 7/1: 220); 1224: *Tocut* (PRT. 1: 662); 1138/1329: *Tuca* (MNY. 1936: 132), 1309: *Thoka* (AnjOkI. 2: 341); 1334: *Thokcha* (AnjOkm. 3: 112) stb.; – helynevekben is: 1465: *Tokfalwa* (CSÁNKI 3: 257), 1488: *Thokhaza* (uo. 1221/1550: „villa Tuka” (VárReg. 49.); 1399: *Tukuszegh* (ZichyOkm. 5: 105); 1270: *Tukud*, 1272: *Tokod* (GYÖRFFY 2: 315) stb.

E *Tok*, esetleg *Toka* személynév *-j*, *-aj/-ej* formánssal alakult *Tokaj*-já, s e formáns minden bizonnyal a birtokjellel azonos. A *Tokaj* tulajdonnév jelentése tehát személynév volta esetén is ‘*Tok* (*Toka*) nevű személyé, tkp. annak fia’ lehetne; vö. az ilyen típusú *Balassa*, *Lőrince* stb. ~ *Balassi*, *Lőrinci* stb. személynéveket. Mivel azonban – mint láttuk – a *Tokaj* helynév aligha pusztá személynévből lett (bár elvileg lehetett volna), itt a *-j*, *-aj/-ej* birtokjel nagy valószínűséggel helynévképző szerepű, ugyancsak ‘*Tok* (*Toka*) nevű személyé, tkp. annak tulajdona, birtoka’. A *Tok* személynév és a belőle birtokjel hozzájárulásával lett *Tokaj* helynév összefüggésére mutathat, hogy a fentebb adatolt Veszprém megyei, elpusztult *Tokfalva*, *Tokháza* falu névfolytonossága lehet az ugyanott, a mai *Iszkáz*-ok mellett lévő *Tokaj pusztá* (vö. CSÁNKI i. h.). Mindennek megfelelően *Tokaj* helységneveink végződése ugyanolyan funkciójú, mint az *-i* helynévképző (*Pályi*, *Tamási* stb.), persze nem véletlenül, hiszen – mint ismeretes – az *-i* (< *-é*) helynévképző és a birtokjel azonos eredetű! A *Tokaj* helynevek tehát ugyanazt tanúsítják, mint az annyi hasonló végződésű magyar helynév legtöbbje: *-j*, *-aj/-ej* formában szilárdult, kövült meg bennük a birtokjel, a köznevek é-jétől a helységnevekben közönséges hasadással, helynévképzőként elkülönülve. E tény *Tokaj* névproblémáján kívül nyújt tehát egy általánosabb magyar nyelvtörténeti tanulságot is: helynévképzőink sorában az *-j*, *-aj/-ej*-jel is okvetlenül számolnunk kell.

7. Még csupán egy kérdésre kell röviden kitérnünk. A Tisza melletti *Tokaj* legkorábbi, krónikákbeli *Tokajd* alakjában, illetőleg a névből a helynévképző *-d* korai elveszésében nincs semmi rendkívüli, teljes közönséges helynévalakulási jelenség. Éppen a helynévképző *-d* részben újonnan rákerülve a nevekre, részben a korábbi *-d*-sekből lekopva tucatszámra fordul el a magyar helynévadás történetében. Elég, ha e tekintetben csak a *Nádasd* > *Nádas* alakulásokra utalok, hiszen a későbbi-mai *Nádas*-oknak jó része első adatában, adataiban még *Nádasd*-ként tűnik föl, a helynévképző nagy korai ómagyar virulenciájának is tanúságaképpen; l. pl.: 1263/1324: *Nadasd*, 1299: *Nadasd*, 1420 k.: *Nadas*, ma *Oláhnádas* ~ *Kalotanádas*, román *Nădașu* (GYÖRFFY 3: 365; CSÁNKI 5: 385); 1267/1270: *Nadosd*, 1308: *Nadas*, LIPSZKY: *Nádas*, ma *Hontnádas* (GYÖRFFY 3: 220–1); 1274>1340: *Nadasd*, LIPSZKY: *Mély-Nádas*, ma *Mélynádas*, román *Nădaș* (GYÖRFFY 1: 182) stb. E fejlődéseknek – éppúgy, mint a *-d* megjelenésének, illetőleg a *-d* ~ 0 váltakozásnak – az oka egyszerű: az *-s* végződésbe ugyanúgy beleéreztek a helynévképző szerepet, mint a *-d*-be. A *Tokajd*-ból is nyugodtan elmaradhatott a *-d*, az *-aj* végződés is „megtehetette” ugyanazt.

A MAGYAR DIALEKTOLÓGIA ÚTJA*

DEME LÁSZLÓ

1. Történelmi háttér

A nyelvjárás – mai állapotainkat tükröző mai felfogásunk szerint – egy központi normaréteg által reprezentált magasabb egységnek, az adott „nyelv”-nek, alárendelt területi (territoriális, regionális, esetleg ennél is szűkebb kiterjedésű) változata, részlegtípusa. Jellemzője az alapvető egyezés és a részleges különbözés; s így a föléje rendelt kategória, a „nyelv”, a nyelvjárások felől nézve a sokféleség egysége; a nyelvjárás pedig, önmagában tekintve, ezen egység sokféleségének reprezentánsa.

Azokon a nagyobb területeken, amelyeken egymással rokon származású és jellegű nyelvek helyezkednek el (pl. germán, román, szláv csoportba tartozók), az egymás mellett élő nyelvjárások általában spektrumszerű képletet mutatnak: akár olyan átmeneti folyamatosságot, mint a szivárvány színei; ami a törzsi majd később a feudális társadalmi berendezkedésnek s a velük járó „mikrotársadalmiságnak” természetes kísérője, illetőleg maradványa. Hogy azután a nemzetekké való (befelé ható) integrálódás és (kifelé ható) szétkülönülés folyamatában később melyik területi változat melyik nyelvnek vált nyelvjárásává, azt elsősorban nem nyelvi, hanem gazdasági és politikai körülmények döntötték el. Amerre határai a történelmi fejlődés következtében nyitva maradtak, a régió arrafelé orientálódott a továbbiakban, s így az annak központjában kifejlődő – illetőleg ott központi helyzetűvé, presztízsűvé erősödő – főtípusnak a befolyása alá került. Effajta átmeneti típusok a nyelvhatárokon ma is találhatók még; ezeknek nyelvi hovatarozását sokszor napjainkban is csupán nyelven kívüli körülmények döntik el.

Nem könnyű tehát élesen elhatárolni az egymás mellett élő és egymással geografiko-genetikus kapcsolatban álló nyelveket. Még kevésbé egy-egy nyelvnek belső részlegtípusait, területi megjelenési formáit, azaz nyelvjárásait. Ami jobban kita-

*Előadásként elhangzott 1993 nyarán, az ALE (Atlas Linguarum Europae) nemzetközi szerkesztőbizottságának az Első Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus keretében Budapesten tartott konferenciáján, angol nyelven; elsősorban e közös vállalkozás munkatársai és más külföldi dialektológusok tájékoztatására. Az alkalom és a műfaj jellege ott nem kívánta szakirodalmi utalások beépítését; a hazai olvasó számára viszont a benne említett tények, események, közlemények általában ismeretesek. Az anyagnak eredeti formájában való felajánlását – és szíves ajánlását – Nyíri Antal kollégánk születésnapjára, talán tárgya és áttekintő jellege teszi indokoltá: Ő maga is nagymértékben „tettetárs” a magyar dialektológia fejlődésében.

pintható, az inkább egy-egy helyi változatnak a magva, góca, központi területe; de határvonalak helyett inkább határsávokat, széles átmeneti zónákat találunk ezek között, amelyeken belül az őket alkotó egyes jelenségek más-más határokat mutathatnak, s még az e jelenségeket hordozó egyes példák is más és más izoglosszákat.

Ami a nyelvhatár kijelölését illeti, az a magyar dialektológiának egyáltalán nem okoz problémát. A magyar nyelvterületet minden oldalról idegen csoportokhoz tartozó (szláv, germán, román) nyelvek veszik körül, s így a nyelvhatár egyetlen pontján sem kell valamiféle átmeneti típussal számolnunk. Ez az éles elhatárolódás annak következménye, hogy a magyarság – elszakadva az uráli, majd a finnugor, s végül az ugor csoporttól is – egy folyamatos nyugati irányú mozgás végpontjaként telepedett meg a Kárpát-medencében; olyan nyelvet hozva magával s őrizve meg egész történelme során, amely állományát, sőt típusát tekintve is merőben eltért az új környezetben találtaktól, s így keveredésnek nem szolgáltathatott alapjául.

Ez a történelmi körülmény azonban a magyar nyelvnek nemcsak kifelé való elhatárolódását magyarázza, hanem azt is, hogy a vándorló életmódot felváltó letelepedés után miért nem alakultak ki benne belső határok és jelentősebb különbségek. A letelepedés ugyan valószínűleg törzsi blokkokban történt, de maguk a törzsek sem voltak zártak, s a központi akarat mindegyikük szálláshelyére telepített falvakat más törzsbeliékből is. A továbbiakban pedig a belső migráció s az ezzel járó keveredés szinte állandó volt.

Mindez azonban – paradox módon – nemcsak a divergens fejlődést hátráltatta, hanem a várható konvergens irányút is. Minthogy a nyelvjárások nem különültek élesen szét, s így a távolabbi tájak, táji változatok beszélői is értették egymást, semmi sem sürgette egy „koiné”, egy középarányos jellegű és áthidaló szerepű közös forma kialakulását. Nem sürgették a standard megszületését, s főleg elterjedését, egyéb történelmi tényezők sem; inkább ellene hatottak. Hiszen az egyház és a műveltség nyelve latin volt, a királyi udvarokba érkező lovagok majd a városokban ipart teremtő polgárok ugyancsak idegen eredetűek és nyelvűek, s a parasztság tömege mindezekről elzárt. – S bár a protestáns egyházak meg az egymással magyarul levelező közép-nemesek, később a vékonyan csörgedező és szűk körben terjedő irodalom, kiformált lassanként egy bizonyos standardot (igaz: sokáig nem norma érvényűt), ez hosszú ideig nem fenyegette létükben a hagyományos életüket élő falvakban beszélt hagyományos nyelvjárásokat.

Még a XX. század első felében, egészen a második világháború végéig, a szalmával vagy náddal fedett házak voltak jellemzőek a falvak nem kis részére; gazdálkodásukra a fából készült ekék, életmódjukra a kézi fonórokkák és szövőszékek. S lehetett sok olyan öregot találni (főleg asszonyok közt, akiket a katonáskodás nem kényszerített rá), aki életében nem lépte át a faluja határát; és sok családot, amely az újságot meg a rádiót csak hírből ismerte, s könyvet is egyet: a Bibliát; esetleg még az

unoka ábécéskönyvét. Az ország autóbusz-közlekedési menetrendje elért ekkor a (meglehetősen ritka hálózatu) vasút menetrendkönyvének utolsó húsz oldalán.

A nagy változás az 1950-es években indult el, s a 60-asokban vett nagyobb lendületet. A hagyományos falukép a mezőgazdaság nagyüzemesítésével teljesen átalakult. A gyerekeknek helybe ment a nyolc osztályos általános iskola; egyre többen kerülnek közülük tovább, a városokba, ki iparba, ki közép- és felsőfokú oktatásba. De az elszármazók – a felemelkedés korábbi modelljétől eltérően – nem szakítják el falusi gyökereiket, és így visszahatnak a kibocsátó rétegre is. A faluban maradt többség számára általánossá vált a rádió, a televízió; áthatja mindennapjaikat az agrotechnika, a sokféle szaktanfolyam, a termelési értekezletek, szaktanácskozások sorozata.

Mindezek hatására a kis területű, egyetlen központú, nyelvében is szinte teljesen homogén országban, az általános kulturális felemelkedéssel együtt egyre általánosabban ismertté válik e közös kultúra hordozója is: a normatív központi standard.

2. A nyelvjárásvizsgálat történetéből

A nyelvjárási anyag gyűjtése és közzététele a XVII. században kezdődik, néhány regionális használatú szónak a szótárakba való felvételével. Megélnkül iránta az érdeklődés a következő század végén, a magyar standard kialakításáért, jellegének és helyzetének megszilárdításáért folyó – úgynevezett „nyelvújítási” – küzdelem során, amikor a táji szavakat szókincsünk gazdagításának céljával kezdik gyűjteni. Az 1817-ben megindított folyóirat, a Tudományos Gyűjtemény, főleg a peremnyelvjárásokból közölt szógyűjteményeket. Ezeket, s kéziratos anyagokat is felhasználva, már 1838-ban megszületett a Magyar Tudós Társaság (a későbbi Akadémia) kiadásában az első magyar Tájszótár. A gyűjtés újabb és újabb folyóiratokban, majd önálló füzetekben megjelenván, a századfordulón, 1893–1901 között, Szinnyi József szerkesztésében kétkötetes Magyar Tájszótárként került közkézre; máig is becses forrásaként a lexikai kutatásoknak. Ez a mű már igyekezett pontosan jelölni a szavak jelentését, jelentésváltozatait, használati helyét. Persze – mint elődei és forrásai is – anyagában a standardon kívüli, a táji használatú elemekre korlátozódott.

Századunk első harmadának terméke egy másik műfaj: a regionális szótáraké. Az első Csűry Bálint készítette egy északkelet-magyarországi nyelvterületről, a Szamos folyó vidékéről. A vele egy időben megjelent másik a finn Yrjö Wichmann munkája, délkeletről, a moldvai csángó nyelvjárásból. Nem sokkal később készült, Kiss Géza munkájaként, de csak két évtized múltán jelenhetett meg, Keresztes Kálmán szerkesztésében, a dél-dunántúli Ormányság szótára; s valamivel később Bálint Sándoré a Tisza melletti Szeged város környékéről. Ezek nem csupán tájszavakat tartalmaznak, hanem igyekeztek területük teljes szókincsét felölelni – küszködve persze

annak megállapításával, hogy ezeknek állományában mi a valóban kurrens, mindennapi, és mi csupán a standardból alkalmilag beszűrődő elem. – E teljességre törekvő munkák sorát kiegészítették az egy-egy mesterség, munkamenet szókinszét bemutató, néprajzilag is hasznos gyűjtemények.

Az anyaggyűjtés eredményeinek másik közzétételi formája – szokásos megnevezéssel – a nyelvtani monográfia lett. Ennek többé-kevésbé részletező hangtani részét egy vázlatos és meglehetősen szemelvényes morfológiai részlet követte, majd esetleg néhány mondattani vonatkozású megjegyzés; s mindezt némi lexikai anyag s esetleg előbeszédből feljegyzett szövegmutatvány egészítette ki. E monográfiák általában azt mutatták be a nyelvjárásból, ami eltért benne a standardtól; ez magyarázza bennük a részek felvázolt arányát. Ennek a „differenciákban való” leírásnak korai, kezdetlegesebb formája arra a szemléletre épült, amit így jellemezhetünk: „a köznyelvi é-ből a nyelvjárásban í lett; pl. *szíp, nígy*” (ugyanis a standardban ez: *szép, négy*); vagy: „a köznyelvi ó zártabbá vált az ilyenekben: *lú, rúza*” (minthogy a standardban ez: *ló, róza*).

Századunk közepe felé, elsősorban a Debrecenben működő és ott tanítványokat nevelő Csűry Bálint kezdeményezésére, ezeket a felületi (és felületes) tájékoztatást adó „madártávlati” leírásokat tüzetes, részletező jelenségtanulmányok sora váltotta fel. Ezekből az adott nyelvjárásnak egy-egy hangtani vagy morfológiai sajátosságát lehetett megismerni, sok adat felsorakoztatásával annak belső természetét is feltárva. A standardból való származtatás korábbi módszerének helyébe törekedett ezekben az immanens, strukturális szemlélet, másrészt meg a történeti megközelítéssel való próbálkozás. Mindkettőnek voltak eredményei, de mindkettő eltávolodott a valóság közvetlen feltárásától, figyelmen kívül hagyva, hogy a nyelvjárás mégiscsak részrendszer, válfaj, részlegtípus. – Ennek újragondolásával vált a továbbiakban uralkodóvá az összehasonlító módszer, amely nem származtatja ugyan a normatív formákból a nyelvjárásokat, de – mint rögzített formában ismert középarányosukhoz – hozzájuk (és rajta keresztül egymáshoz) hasonlítja őket.

A „nyers”, a puszta anyagközléshez legközelebb a nyelvjárasi anyag közzétételének harmadik formája áll: a szövegközlés. Mégis ez váratott magára legtovább. Igaz: a XIX. század közepétől majdnem egy évszázadon át igen sok népnyelvi szöveg jelent meg, főleg népmesék, népdalok, népi mondókák, elbeszélések; de ezek nyelvi szempontból pontatlanok, sőt legtöbbször stilizáltak voltak; így néprajzi hasznuk mellett nyelvjárasi felhasználásra nagyrészt alkalmatlanok. Pontosabbak voltak ezeknél a már említett nyelvjárasi monográfiák végén közölt rövid szövegmutatványok (pontosabban: szövegtörödékek); ezekből született is a század végén egy füzetnyi összeállítás. A századunk első felében, főleg a negyvenes években közzétett népmese-gyűjtemények megpróbálták közeledni a fonetikus (vagy legalábbis fonematikus) feljegyzéshez; de a valóságos nyelvhasználatnak morfológiai vagy – különösen – szintaktikai vizsgálata

számára aligha nyújtanak megfelelő alapot. – Jelentős lépés volt ezért egy keleti nyelvjárásból (1944-ben) majd egy déliből (1946-ban) nyelvész szakember által gyűjtött és közzétett kötet megjelenése; az utóbbi hangrögzítés (akkor még hanglemezzel) segítségével született. A szöveggyűjtésnek és -közzétételnek a magnetofon megjelenése és elterjedése adta meg a szilárd bázisát; de a nagy mennyiségben összegyűjtött szöveganyag publikációja korántsem nőtt olyan ütemben, mint amilyenben várható lett volna.

Századunk negyvenes éveinek elején (néhány korábbi, de igen kezdetleges térképezési kísérlet után) az akkor már sok jó példát mutató külföldi eredmények követésének igényével indultak meg az első próbálkozások egy magyar nyelvjárási atlasz elkészítésére. Bárczi Géza irányításával néhány kisebb területen próbagyűjtések is történtek; s az erdélyi részen Szabó T. Attila és tanítványai jelentős anyagot gyűjtöttek össze. Mint sok más tudományos kutatásnak – és főleg helyszíni gyűjtésnek – sok más formáját, úgy a dialektológiát is egyre jobban akadályozta, majd egy időre lehetetlenné is tette az ország területén pusztítva átvonuló második világháború.

3. A nagy munkálatok korszaka

A második világháborút követő néhány évi dermedtség után, 1949-ben, megalakult az a Nyelvtudományi Munkaközösség, amely először a Kelet-Európai Tudományos Intézet részlegeként, majd a Művelődésügyi Minisztérium, s végül az Akadémia Nyelvtudományi Intézeteként, főhivatású gazdájává vált a magyar nyelv – s ezen belül nagy súllyal a magyar nyelvjárások – tudományos búvárlatának is. Szervezetileg nagy lépés volt ez, mert addig egyedül az egyetemek magyar nyelvészeti tanszékei tudtak – oktatási feladataik mellett és magánmecenások támogatásával – dialektológiával foglalkozni. Jellemző volt erre a helyzetre, hogy az 1941-ben rendezett „Első magyar népnyelv-kutató értekezlet”-en milyen feltételekkel lehetett számolni. Ezen egy budapesti, egy (akkor Magyarországhoz tartozó) kolozsvári kutatóintézetnek és négy egyetemi tanszéknek a vezetői gyűltek össze, hogy munkájukat összehangolják. Ebben a szélesnek számító és magas rangú együttesben mindössze öt olyan (fiatal) kutató volt, akik nem oktatási feladataik mellett, hanem főfoglalkozásban végezhatték tudományos munkájukat. A rangosabb réteg, a professzoroké, általában maga alkotta saját tanszékét, s még oktatási feladataikban is egy-két önkéntes munkatárs (címzetes tanársegédként dolgozó középiskolai tanár és csekély óradíjjal működő magántanár) segítette őket.

Ezért volt jelentős fordulat 1949-ben a Nyelvtudományi Munkaközösség négy dialektológusának kinevezése, majd számuknak fokozatos növekedése. S ez a közösség módot kapott arra, hogy az első ötéves gazdasági terv keretébe illesztett tudományos kutatási terv részeként olyan munkaprogramot dolgozzon ki, amelynek anyagi fede-

zetét az állami költségvetés biztosítja. A dialektológia területéről ebbe a tervbe elsőnek A magyar nyelvjárások atlasza, másodiknak az Új magyar tájszótár került; további célként pedig újabb regionális szótárak készítése és a korábbiaknál korszerűbb és teljesebb monográfiák megalkotása és kiadása.

A legnagyobb erővel a nyelvattlasz munkálatai indultak meg. A munkaközösség áttekintette az addig elkészült külföldi atlaszokat, a már közzétett mutatóanyagokat, publikált módszertani munkákat; s miután megvitatta tanulságait, a hazai előzmények teljes anyagára alapozva kijelölte a kutatópontokat, összeállította a kérdőíveket, megállapította az egységesen használandó hangjelölési rendszert, néhány helyszíni próbagyűjtésen és belső laboratóriumi gyakorlatokon összehangolva a gyűjtők hallását, a további munka egységének biztosítására. 1949 végén megindult a rendszeres terepmunka, amelynek eredményeként egy bő évtized után majdnem 400 községből gyűlt össze az anyag az általánosabb (kb. 750 hangtani, morfológiai és szóföldrajzi célzatú tételt tartalmazó) első kérdőfüzet alapján, s a kutatócsoportok feléről még az ezt kiegészítő (kb. további 700 szóföldrajzi és szemantikai tételből álló) második kérdőfüzet alapján. Az anyaggyűjtés a helyszínen történt, mindenütt szakképzett és legalább tíz éves dialektológiai tapasztalattal bíró kutatók végezték; a nyelvterületet nem osztva fel egy-egy gyűjtő által vizsgált szektorokra, hanem – a kellő összehangolódás és ellenőrzés biztosítására – szinte kutatópontonként váltogatva egymást; s a mindkét kérdőfüzettel megvizsgált pontokon is más munkatárs kérdezte ki az első, s más a második füzet anyagát.

Kérdéseink nem jelenségekre irányultak, hanem mindig egyes szavakra, illetőleg fogalmakra, illetőleg azonos szavaknak azonos morfológiai formáira; mégpedig aktív (azaz kérdező), de indirekt (tehát körülíró) módszerrel. Ebből az anyagból született az a majdnem 1500 munkatérkép, amelyekre a kapott válaszok felkerültek, mégpedig változataikkal együtt, jelezve e változatoknak – szükség szerint – a szociális érvényét is. Az alkalmazott jelölésmód ugyanis „impresszionista” volt olyan értelemben, hogy azt írtuk fel, ami elhangzott, mégpedig fonetikailag minél pontosabban úgy, ahogy hallottuk; de egy-egy adatot mindig legalább két adatközlőtől megkérdeztünk, kétség esetén többtől, olykor akár nyolc-tízről is; s így azt is sikerült legtöbbször megállapítani, hogy a kapott (akár hangtani, akár morfológiai, akár lexikai) változatok közül melyik az általános érvényű, melyik a régiesebb, avuló, vagy éppen újabb, még csak terjedő, esetleg egyéb (pl. tárgyi vagy földrajzi) okokból ritkább. Megfelelő zárójelekkel ezeket az értékkülönbségeket is jeleztük.

A gyűjtés lezárása után az egymilliónál is jóval több adatot tartalmazó anyag belső ellenőrzése kezdődött. Ennek első lépésként gondosan egyeztetettük a munkatérképekre írt anyagot a gyűjtőfüzetekben levővel, s a néhány százaléknyi eltérést, pontatlanságot, hiányt – más színű (lila) tintával – korrigáltuk, illetőleg pótoltuk. Utána minden térkép minden adatát egybevetettük a földrajzi környezetével: nem

hiányzik-e például olyan változat, amely a szomszéd kutatópontokból ítélve meglehetne; nem gyanús-e valamilyen szempontból az egyik vagy a másik adat. Ezekhez természetesen nem nyúltunk, hanem kijegyeztük őket egy-egy ellenőrző füzetbe. E füzetek alapján végeztük el a helyszíni ellenőrző gyűjtést, aminek eredményét – ismét más színű (piros) tintával – ugyancsak rávezettük a térképre.

Ennek a jó fél évtizedes előkészítő és ellenőrző munkának eredményeként állt elő az az anyag, amely – egy további évtizeden át – a megjelentetett 1200 térképlap megszerkesztésének végleges alapjául szolgált. A magyar nyelvjárások atlaszának anyaga sok nemzedéknek szolgál forrásul azoknak a nyelvjárásoknak a tanulmányozásához, amelyek a modernizáció révén meglehetősen gyors pusztulásra vannak immár ítélve.

Hatalmas nyelvföldrajzi anyag gyűlt egybe időközben a Románia magyarok lakta vidékein kutató kolozsvári egyetemi és akadémiai munkatársaknak ugyancsak több évtizedes megfeszített munkájával. Készült ott egy ritkább hálózatu, de az egész területet bemutató általános atlasz; és készültek regionális atlaszok különféle zártabb és kompaktabb területekről, többük szinte teljes sűrűségű kutatópont-hálózattal. Romániai publikálásuknak belpolitikai, magyarországi közzétételüknek pedig külpolitikai akadályai vannak. Így megjelenéséig csak egy-egy mutatványszerű részletük jutott; illetőleg a székelység anyaga, de nem térképeken, hanem szótárszerű átdolgozásban. – Kisebb terjedelmű, tematikus jellegű térképanyag gyarapítja nyelvföldrajzi ismereteinket a volt Jugoszláviában (Vajdaságban, Szlavóniában stb.) és a volt Szovjetunióban (Ukrajnának a velünk szomszédos Kárpátalja részén) évszázadok óta helyben élő, de határainkon kívül rekedt magyar vidékek nyelvéllapotáról.

Az átfogó – de szükségszerűen ritka hálózatu – nagy atlasz kiegészítésére jó néhány regionális atlasz terve is megszületett ezekben az évtizedekben. Ezek főleg a nyelvjárási, területi határsávokon gondolták – teljes sűrűségű hálózattal – kitapintani az átmenetek formáit. Közülük itthon mindössze három készült el: egy dél-dunántúli, egy nyugat-dunántúli és egy közép-dunántúli területről. Ezekből az első végleg kéziratban rekedt (az 1950-es években elkészült művet később maga a szerző is korszerűtlennek ítélte); a második megjelent, a harmadik most került sajtó alá (noha több mint egy évtizede készen áll), talán kongresszusunkra sikerül megjelentetni.

A nyelvjárási atlaszukbn fektetetthez majdnem hasonló mennyiségű munkát jelentett a dialektológia másik nagy vállalkozásának, az Új magyar tájszótárnak anyaggyűjtése, szerkesztése és megjelentetése. Ennek elkészítése is része volt a magyar nyelvtudomány első ötéves tervének (majd folyamatosan a továbbiaknak is); s ennek anyaggyűjtése is megkezdődött 1950-ben, és lezárult egy évtized múltán. Ám az 1890 és 1960 között felgyülemlett, minőségében igen heterogén és földrajzi megoszlásában a teljes esetlegességnak kitett anyag szótárrá szerkesztésére majdnem egy további évtizedet kellett várni, mert az anyagi fedezetet, de a tudományos kapacitást is, elvonta

a nyelvjárási atlasz munkája. A hatalmas – és lexikográfiai szempontból igényesen gondozott – anyagban közel 120 000 szócikk lesz; ebből az első három kötet, a nehézségekkel hősiesen megküzdve, az elmúlt bő évtized során meg is jelent. – E két nagy vállalkozással párhuzamosan, magányos kutatók áldozatos erőfeszítésének eredményeként, további regionális szótárak és szógyűjtemények készültek el és jelentek meg különféle szűkebb területekről, országhatáron belülről és kívülről egyaránt.

Ami végül a harmadik területet, a szöveggyűjtést illeti: itt a magnetofon megjelenése nagy lendületet ígért az ötvenes években. Kötetekre terjedő szövegpublikációk mégsem születtek: az akkor még elég nagy súlyú (tárcsás) készülékek cipelése sem volt könnyű, és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása folytán gyanakvóvá vált falusiak megszólaltatása még kevésbé. Csak a hatvanas években oldódott lassanként ez az utóbb jelzett görcs (bár a készülékek súlya nem csökkent: a tranzisztorizálás akkor még nem jutott el hozzánk). Így a nyelvjárási atlasz ellenőrzéséhez kapcsolva minden kutatópontunkról (a romániaiakat kivéve, ahová ellenőrzésre sem sikerült újból eljutnunk) készült egy-egy 30-60 perces hangfelvétel, több beszélővel és többféle témáról, főként élményelbeszélések, munkafolyamat-elmondások stb., azaz folyamatos szövegek formájában. (El kell mondanom: ennek az idestova több vagy nem sokkal kevesebb mint három évtizedes anyagnak mai értéke igencsak problematikus: a felvételek gyenge minőségű orsós szalagra készültek, azóta is állnak, szakszerűtlenül és gondozás nélkül tárolva; magunk sem tudjuk, hogy használhatók-e még.)

A magyar nyelvészet és nyelvészek munkálkodásának hagyományosan szerves és a dialektológiához sorolódó része az onomasztika; elsősorban a földrajzi nevek, de kisebb részben a személynevek anyagának gyűjtése és tudományos vizsgálata is. Ez a tanulmányozási ág – korai, de kevésbé szakszerű előzmények után – a negyvenes évek elején vett nagyobb lendületet, főleg az akkor átmenetileg Magyarországhoz visszacsatolt Kolozsvár egyetemi és kutatóintézeti tevékenységében, Szabó T. Attila irányításával. A háború után hosszabb pangás következett be, s csak 1960 táján indult meg, főleg az akkor már akadémiai kutatóként dolgozó Végh József szorgalmazására, a külterületi tájrészek (szántóföldek, határrészek, erdők, patakok, kutak, dombok, dűlőutak stb.) és a belterületiek (utcák, terek, önálló megnevezésű épületek stb.) nevének aprólékos, toponímiai azonosíthatóságra és fonematikus pontosságra egyaránt törekvő rögzítése. Az óriási feladat egybegyűlt eredménye megynként vagy ennél kisebb közigazgatási egységeként (főleg járásonként) közzétett kiadványokban került folyamatosan publikációra; s ma már alig maradt néhány „fehér folt” az ország térképén. – Személynevek szisztematikus gyűjtésére, feldolgozására és közzétételére – sok apró résztanulmány után – ebben az időszakban Ördög Ferenc nagy munkája adta meg az első mintát; nagyjából azt a (nyugati) tájegységet dolgozva fel, amelyet első regionális atlaszában Végh József, majd kettejük vezetésével az első földrajzinév-gyűjteményben egy jól szervezett munkaközösség.

Ez a most áttekintett néhány évtized, mint látni, óriási lendületet jelentett a magyar dialektológiában. Olyan élgárda alakult ki, amely nem csupán törlesztette a nyelvöldrajzban és a nyelvjárási lexikográfiában korábban felhalmozódott adósságainkat, hanem – felhasználva a külföldön időközben egyre fejlettebb fokon megszületett mintákat, de folytatva és továbbfejlesztve saját hagyományait is – nemzetközi viszonylatban is figyelemre méltó szinten pótolta elmaradását. – Ennek a hatalmas erőfeszítésnek azonban megvolt a hátránya is: a nagy közös munkák elvonták az erőt a dialektológia egyéb ágainak művelésétől; például az olyan helyi mélyfúrásoktól, mint a monografikus grammatikai feldolgozások, a mesterségeírások, a szókincs egyéb rétegeinek tanulmányozása. S ha magánszorgalomból elkészült is egy-egy efféle munka, a publikálása is általában „magánfeladat” maradt: megyei vagy járási igazgatási szerveké, vidéki múzeumoké stb.

4. Új irányok, szempontok, módszerek

Sajátos hagyománya a magyar nyelvtudománynak, hogy elvi-elméleti és módszertani fejlődése inkább csak a konkrét kutatótevékenységben kísérhető nyomon; azaz ilyen tárgyú áttekintő művek (vagy akár csak megjegyzések) igen csekély mértékben találhatók benne. Így volt ez sokáig a dialektológia területén is: a nyelvjárási gyűjtés módszeréről a múlt század végén jelentek meg, Balassa József tollából, az első cikkek; ezeket a századforduló után követte Erdélyi Lajos és Csűry Bálint egy-egy tanulmánya, majd a harmincas években Csűrynek és néhány tanítványának némileg részletezőbb áttekintése. – Ezek az írások a nyelvjárások vizsgálatának fontosságáról szólnak, majd az adatközlők kiválasztásának, az adatok feljegyzésének, elrendezésének és közzétételének módjára nézve adnak tanácsokat. E tanácsok túlnyomórészt summásak, a nyelvjárást teljességgel homogén közegként mutatják be, a beszélőket egyformának feltételezik, beszédüket pedig annyira egyszínűnek, hogy változatokkal nem is számolnak. Így a „jó adatközlőktől”, akik tehát „nyelvjárásban beszélnek”, sematikus egyformaságú adatokat várnak, sőt csak ilyeneket fogadnak el hitelesnek.

Az empiria, a tapasztalati alapon való fejlődés azonban megtörte ennek a szemléletnek az uralmát. A nyelvjárási atlasz anyagának gyűjtése során – de már a próbagyűjtések folyamatában is – fokozatosan gyűltek azok a megfigyelések, amelyeknek feljegyzése, rögzítése, majd kisebb cikkekben való közzététele lényegesen finomította a hagyományos képet. Néhány évi közös munka után ezekből már tekintélyes kötet kerekedett ki. Az atlasz hat legrégebb gyűjtőjének s a munkálatokat irányító Bárczi Gézának tollából már fél évtizeddel a kezdés után összeállt, A magyar nyelvátlasz munkamódszere címen, egy vaskos kiadvány. Ez a viszonylag korai feldolgozás rávillant arra: mennyi olyan tapasztalat gyűlt össze az összehangolt közös munka során,

amely végül is gyökeresen átalakította dialektológiai szemléletünket konkrétan, és nyelvszemléletünket általában. Ennek az anyagnak húsz évvel későbbi, már a teljes gyűjtés és szerkesztés tapasztalatait is magában foglaló újabb kiadása, ezúttal Deme László és Imre Samu szerkesztésében, már nem véletlenül viselte ezt a címet: A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti és módszertani kérdései. Ez – mint maga az atlasz – felhasználta persze azokat az elvi és módszertani tanulságokat, amelyeket az addig megjelent mintegy félszáz külföldi atlasz, atlaszterv, atlaszmutatvány és módszertani feldolgozás kínált (áttekintésük Deme Lászlótól 1956-ban ezen a címen: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái); de mégis mindenekelőtt a konkrét terepmunka tapasztalatait igyekezett rögzíteni, leszűrni és általánosítani.

Ezekből derült ki: a hagyományos nyelvjárási állapotot – a társadalmi mobilitás és a tömegtájékoztatási eszközök egyre erősebb hatásaként – fokozott és egyre fokozódó mértékben befolyásolja, színezi, bontja a standard behatolása a beszélők tudatába és szokásrendszerébe. A gyűjtési gyakorlat vezetett el annak felismeréséig is, amit az elmélet felől indulva diglossziának neveznek, s amit a pszicholingvisztika szituációs hatásra jelentkező variabilitásként könyvel el egyazon egyén nyelvhasználatán belül. A praxis lebbentette fel a fátylat arról is, amit a teoretikus indulás szociolingvisztika néven ismer: hogy a különféle társadalmi helyzetekben és rétegekben való forgolódás nyomai hogyan jelentkeznek az egyéni nyelvhasználaton, s ezek az egyéni vonások hogyan hatnak vissza magára a nyelvi rétegződésre, egységesedésre és szétkülönülésre.

Fonetika és fonológia viszonyát nézve, a gyűjtés folyamatában tűnt ki igazán: mennyi kötött (pl. hangszomszédságtól, hangsúlyhelyzettől stb. függő) és mennyi szabad (a szomszédos fonéma realizációs sávjához közelítő, de annak határát át nem lépő) változata van minden beszédhangnak, mindenekelőtt a magánhangzónak. S világossá vált, hogy egyazon beszélő használatában is széles szórása (azaz több változata) lehet egyazon jelenségnek; még inkább egyazon kutatópont különböző beszélőinek szokásrendszerében. Ennek tulajdonítható, hogy térképeinken – sok korábban készült atlasztól eltérően – meglehetősen nagy számú az egy-egy kutatóponton egy-egy kérdésre kapott változatok száma; s nem is csak a hangtani, hanem a morfológiai és a lexikai variánsoké is.

Már a munkatérképekre írt anyag felhívta a figyelmünket arra, hogy „a” nyelvjárás teljes képe ezeknek a változatoknak az együttesében sem fogható meg. Legalábbis egy-egy térképlapon nem. Hogy – mondjuk – az *e* (= *ε*) fonémának az adott kutatóponton jelentkező három hangszínváltozata (*ä*, *ɛ*, *e*) közül melyik mekkora súlyarányban jelentkezik, azt sem az *ember* térképén található két alak (*ämbër* és *embër*), sem a *megver* lapján álló kettő (*mëgver* és *mëgver*) nem tükrözi teljességgel. A pontos képet a „faluátlag eleve” alapján kaphatjuk meg: hogy az összes *e*-t tartalmazó adatoknak minden variánsát számba vesszük, statisztikai összesítésben, mégpedig hangsúly-

helyzetenként elkülönítve. S így egészíti ki az adatokból nyerhető képet egy másik, a „területi elv”: ha néhány szomszédos kutatóponton, ismét az *ember* lapjára pillantva, olyan elrendeződést találunk, hogy az egyiken *ġmbër* és *ġmbër*, a másikon *ġmbër* és *embër*, a harmadikon *ġmbër* és *embër* adat áll, akkor eléggé valószínű, hogy mind a három ponton mind a három változat fellelhető.

S arra is rá kellett jönnünk: atlaszunk – szándékunknak megfelelően – a kiválasztott kutatópont nyelvjárását tükrözi, de korántsem a nyelvhasználati képét egészében. A falu nyelvjárási képe a hagyományos formát beszélőké; a falu nyelvi képe az összes ott élő beszélőé volna; beleszámítva az olvasgató vagy tisztséget viselő s így környezete fölé emelkedő réteget, meg a városban dolgozók és estére – esetleg csak hét végére – hazajárók rétegét is; s akkor még nem szóltunk a faluból elszármazottaknak meg a faluba beszármazottaknak nyelvi hatásáról, s a helyben vagy a közeli városkában iskolázó fiatalokéről. Meg arról a jelenségről, amely az utóbbi egy-két évtizedben tűnt fel és erősödött meg: a regionális köznyelviség kialakulásáról.

5. A dialektológia területének továbbszélesedése

A nagy munkálatok ideje alatt (a nem kis részben a bennük részt vevők nevelő segítségével) felnőtt egy olyan – ma már középkorú – nemzedék, amelyiknek számára természetes és éppen ezért meghaladni való kiindulóponttá vált mindaz az elméleti és módszertani ismeret, ami az előzőnek még keservesen elért és örömmel felfedezett eredmény volt. Ez a nemzedék így a kutatásnak azokat a feladatait vehette és vette célba, amelyek az elődök látószögében csak peremhelyzetet tudtak elfoglalni. Ennek az ifjabb gárdának – s immár tanítványaiknak – érdeklődése a közvetlen elődek által statikusan rögzített két réteg, a hagyományos nyelvjárási réteg és a standard között egyre markánsabban megjelenő közbülső jelenség, azaz a regionális köznyelviség felé terelődött. S mivel ez nem valamiféle kikristályosodott és standardizálódott entitás, mint a két szélső, hanem a fejlődésnek e kettő közé eső, átmeneti jellegű és átmenetet mutató produktuma, a vizsgálódás tárgyává egyre határozottabban maga az átmenet folyamata, a változás lett.

Ennek szükségére és lehetőségére – sajátos módon – nem is dialektológiai vizsgálódás, hanem a standardbeli kiejtési norma keresése irányította rá elsőként a figyelmet. Egy 1965-ben rendezett kiejtési (ortoépiei) konferencia azt tűzte ki feladatul, hogy szülessék meg a magyar standard kiejtési normája, aminek semmiféle rögzített, tudományosan kidolgozott formája nem volt, amely csak egyfajta kollektív szubjektivitás révén, virtuálisan létezett vagy inkább csak működött, létének igazolása és jellegének leírása híján.

A nagy lendülettel megindult munka azon akadt el, hogy beleütközött az időközben a társadalmi mobilitásnak korábban felvázolt folyamatában kialakult s egyre határozottabb arculatot öltő és szerepet betöltő regionális köznyelviség kérdésébe. Kiderült: ami korábban, egészen az ötvenes évekig, s inkább csak egyedileg és sporadikusan, jellegében és helyzetében nem volt más, mint nyelvjárási színezetű köznyelvi használati forma, az a nagyobb városokban kollektív jellegű és szintjében helyi norma értékű használati formává emelkedett és szélesedett. De mivel ezek a változatok a standardizálódás fokáig azért nem jutottak el, nem beszélhetünk regionális köznyelvekről mint entitásokról, csak regionális köznyelviségről mint a fejlődés átmeneti jelenségéről. S ez a jelenség egyre kevésbé kötődik a városokhoz és a műveltebb rétegekhez: a nagyfokú mobilitás, a hangos tömegtájékoztatás (rádió, televízió, film stb.) a legkisebb (ma már nem mondhatjuk, hogy „legeldugottabb”) falvak legátlagosabb beszélőinek nyelvi tudatába, sőt nyelvi praxisába is behatolt.

E történelmi folyamatra s a benne rejlő nyelvtudományi lehetőségekre, éppen húsz évvel ezelőtt, így hívtam fel a figyelmet: „A nyelvi rétegződés és átrétegződés vizsgálatára a mi feltételeink világviszonylatban is kiemelkedőek. Csak mai nyelvi nyelvhasználati helyzetünket kell apróra felmérnünk, s alakulását tovább figyelni a menet közben; maguk az adottságok szinte laboratóriumi mértékben ideálisak. Hiszen egy nagy hagyományú, szerves előzményekre támaszkodó és ma tartalmában átalakuló anyanyelvű kultúra hatol be nálunk kis területen és nagy intenzitással a szellemileg aktivizált széles tömegekbe, egy eléggé kiérlelt és egységes nyelvhasználati forma által hordozva, s egyszersmind ezt terjesztve, felgyorsult ütemben. Olyan folyamat ez, amelynek tényezői ilyen kedvező együttesben nemigen találkoznak másutt; mert hol a terület nagyobb vagy az aktivitás kisebb, hol a kultúra fiatalabb vagy az előzményekhez való kapcsolódása kevésbé szerves, hol a tömeghatása gyengébb vagy esetleg a tömegeknek hozzá való felcsatlakozása kevésbé ugrásszerű, hol pedig a kultúrát közvetítő nyelvhasználati forma nem eléggé kiérlelt vagy nem ennyire egységes. – E folyamat tanulságainak kiszűrése, tényeinek rögzítése általános nyelvészeti horderejű feladat. Ha kedvező adottságainkat jól használjuk ki, tanulmányozásával újabb mozzanatokat deríthetünk fel az egyetemes nyelvtudomány számára a társadalom nyelviségéről és a nyelviség társadalmiságáról.”

Ami akkor csak javaslat volt, vagy inkább megérzés, ma történelmileg is, tudományosan is valóságosan zajló folyamat.

Természetes hát, hogy az újabb – s az általa nevelt még újabb – nemzedék számára egyre inkább feloldódnak a határok a dialektológiai és a grammatikai vizsgálódások között, ahogyan magában a vizsgálat tárgyában is a változás, az átmenet válik fokozatosan és fokozottan jellemzővé. S az állományi azaz strukturális számbavételt a használati vagyis a performanciális elemzés termékenyíti meg, sőt helyettesíti; ami

aligha volna végezhető másképp, mint a legaprólékosabb mikrofilológiai elemzés segítségével.

Az egyre mikroszkopikusabb vizsgálódásnak tárgya már nem csupán a produkció, a kész szöveg, hanem a produkálónak és a produkálásnak ezernyi jellemzője is. Például a szituáció, amelyben a szöveg született vagy épp születik; a partnerkapcsolat, amely ennek végső megformálását befolyásolja; a beszélőt a hallgatójával, a partnerral (szorosabban vagy felületibben) összekötő – vagy ennek híján kettejüket épp elválasztó – közös tudati tartalék (közös előzmények és közös előismeretek) mennyisége, bősége vagy épp hiánya; a beszéd tárgyának köznapis vagy alkalmibb jellege. De beletartozik a beszélő nyelvi kompetenciájának állapot- és fejlődésrajza is: az a közeg, amelyben elsajátította, majd azok a továbbiak, amelyekben fejlesztette kommunikációs reflexeit és szokásait; amely folyamatok eredményeként végül is a fonetikai jellemzők, a lexikai elemek és a grammatikai formák az adott tárgyról az adott helyzetben a lehetségesek közül épp az adott megoldások választására készítetik, akár tudatosan, akár (ami jóval gyakoribb) spontán döntésként.

Nincs módomban arra, hogy a mai magyar dialektológiát akár tematikájában, akár metodikájában jellemezzem. Nincs terem bemutatni: mennyire nem konzervatív szemléletűek és módszerűek a nyelvjárás-tanulmányozásának olyan „hagyományos” ágai ma, mint a sorozatban szaporodó – néprajzi kapcsolódású – munkamenet-leírások, mesterségszókincs-gyűjtemények, lexikai vizsgálatok. S hogy hogyan született újjá, vált modernné és teljesebbé néhány ifjabb (már nem is olyan ifjú) kutató tevékenységének eredményeképpen a helyi nyelvjárásleírás, a nyelvjárás monográfia műfaja, amely így egyszerre tükrözi a nyelvjárás hagyományos állapotát, s egyben mai rétegződését és mozgását.

Csak egyetlen példára villanthatok rá. Az elmúlt évben, 1992 nyarán, a szombathelyi tanárképző főiskola magyar tanszékének rendezésében lezajlott a III. magyar dialektológiai szimpozion. Záróbeszédemből idézem: „A rendezők dialektológiai szimpoziont hirdettek; de ha végignézek az eredményen, bizvást mondhatnám, hogy valójában dialektológiai, geolingvisztikai, szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai, élőnyelvi és onomasztikai szimpozion volt, amelyen elméleti, módszertani és kutatási anyagokat bemutató részleteket egyaránt hallottunk”.

Ennek a fejlődési folyamatnak ott lehetővé vált, két napba sűrített, koncentrált áttekintése adta a bátorságot ahhoz, hogy kongresszusi előadásom címeként azt írja le, ami az elmondottakkal most már talán igazolt summázata: „Hungarian Dialectology Nowadays: sum and summit of various linguistic methods”. Hiszen dialektológiánk ma a legkülönbözőbb nyelvészeti módszereknek olyan átfogó és magas szintű együttese, ami a termékeny múltban gyökerezik, és a gyümölcsöt hozó jövőbe mutat.

AZ ÉRDY KÓDEX SZENT ISTVÁN-KÉPE

DIENES ERZSÉBET

Szent István király legendáiról szólva Nemeskürty István (1983: I. 17, 18) a következőket állapítja meg: „Ezek a legendák, bár a maguk módján és a kor értelmezése szerint a történeti valóságot igyekeznek közvetíteni, valójában mégis inkább a kor eszményeit, vágyait tükrözik. Azt, hogy milyennek kívánta látni magát és államát az ezerszázas esztendőök latin műveltségű magyarországi olvasója. Ezek a legendák tehát műalkotások, a régi széppróza remekei.” „A múlt tényei tehát későbbi korok igényei, vágyai és eszményei szerint alakulnak, változnak, s ezt az alakítást az elbeszélő művész hajtja végre, aki mind a legendákban, mind a gestákban és krónikákban műalkotásokat hoz létre.”

Hasonló tartalmú összegezéssel zárul Bitskey István (1989: 41) „Irodalmunk Szent István ábrázolásai” c. tanulmánya: „...minden korszak megteremtette magának azt az István-képet, amelyre leginkább szüksége volt, amely legjobban meg tudott felelni dilemmáira...; ...szembeötlő az a szoros kapcsolat, amely történelmünk sorsfordulói és István alakjának előtérbe kerülése között mindig is fennállott”.

E megállapítások érvényesek az Érdy Kódex Szent István-legendájára, illetőleg Szent István ábrázolására is.

Az 1100 esztendő múltbeli emlékei, illetőleg az 1077-től napjainkig keletkezett irodalmi ábrázolások között figyelemre méltó jelentőséggel bír a Karthausi Névtelen által megrajzolt Szent István-kép.

A 470 évvel ezelőtt, 1526-ban keletkezett Érdy Kódex magyar nyelvű kódex-irodalmunk legterjedelmesebb alkotása (*Nyelvemléktár* IV–V. Budapest, 1876. Közzéteszi Volf György). Tartalmazza többek között a magyar szentek legendáit is: ezekben már a magyar nyelvű történetírás kezdeteit szemlélhetjük. Szerzőjének, a Karthausi Névtelennek célkitűzéseit, szemléletét a 16. század elejének történelmi-politikai-szellemi valósága határozta meg. Művében nemcsak a korabeli magyar társadalmi jelenségek tárulnak fel, hanem a magyar és az európai történelmi események összefüggései is. A scriptor törekszik arra, hogy hallgatóival állandóan személyes kapcsolatban maradjon: megszólítja, figyelmezteti őket, társalog velük. Egyéni véleményét is kifejti, s a leírtakból mindig levonja a megszívlelendő magatartásbeli-erkölcsi tanulságokat. Könyörtelenül rámutat a nép szenvedéseire, s kora uralkodó köreinek a népet, az egyházat s az országot pusztulásba vivő magatartására. Mondanivalóit nemcsak logikusan megszerkesztve, de szemléletesen is közvetíti: leírásaiban a 16. század eleji kifejező

magyar nyelvhasználat jelenik meg. Mészöly Gedeon szerint (1956: 252) a Karthausi Névtelen stílusának „a néptől tanult nyelv ad sok helyen költői szárnyalást”. (A kérdéskör részletezését, a témakörrel kapcsolatos munkák jegyzékét l. Dienes 1990.)

A kor társadalombírálatára a magyar szentek legendái közül elsősorban Szent István legendája alkalmas. (IV. 236–247). A scriptornak tág lehetősége nyílik arra, hogy saját korát az előző századok példamutatójának ítélte viszonyaival hasonlítsa össze. Horváth János többek között így értékelte a Karthausi Névtelen társadalombírálatát (1988: 254): „A multtal való minden összehasonlítás a jelent vádolta már ekkor. S írónk nemcsak afféle szokványos elégedetlenségnek ad hangot, minőt a középkor prédikációiban rendszeresen találhatni...; az ő vádjai elevenbe vágnak és rideg valóságokra sütik rá az elfajultság bélyegét”. Bán Imrének is (1976: 33–4) az a véleménye, hogy mivel a szerző „a maga körül látott, hallott valóságot szemléli, ebben fedezi fel az idők jeleit, társadalombírálatának kortörténeti értéke van.” A Karthausi Névtelen magyarságtudatára, nemzetismeretére rámutatva pedig megállapítja (92): „Nyugodtan mondhatjuk, hogy ebben azután kora legműveltebbjeivel is vetekszik, s a magyar nyelven író reformátorok, akik pedig már a humanista műveltséggel is több-kevesebb kapcsolatot tartanak, nemigen múlják felül.”

A Szent István-legendában a Karthausi Névtelen szemléletes eseménysorokban állítja elének a király életének főbb mozzanatait. Mindezekből világosan körvonalazódik a 16. század embereinek elképzelése arról: milyen királyra lenne szüksége Magyarországnak az adott történelmi-társadalmi körülmények között.

Ez a Szent István-kép – más korok egysíkúbb ábrázolásaival szemben – igen sokoldalú. A király mindenekelőtt a reneszánsz eszményei szerinti: ember. A mélységes hitű, egyházalapító, csodatevő uralkodó ugyanakkor országát és a keresztény hitet karddal megvédő, a belső anarchiát felszámoló hadvezér is. Országát a jó gazda körütekintő gondoskodásával építi. Tudós ember lévén, elősegíti a tudományok fejlesztését, terjedését is. Együttérzés és megértés vezérli, ha az egyes emberek sorsáról kell döntenie. Féltő szeretet tölti el családtagjai iránt, de nemzetének, népének jövője iránt is.

Az ábrázolás, illetőleg az összehasonlító kiindulópontja a mohácsi vész időszakának társadalmi helyzete. A scriptor mély fájdalommal szemléli az emberek szenvedéseit, a magyarság anyagi-erkölcsi pusztulását.

Az adott körülmények között az ország népe sehonnán nem remélhet segítséget, hiszen a pusztulás elérte már az eddig szilárdnak tartott összes erőket: az országot és magát az egyházat is. E tényekre a kódex más helyein is rávilágít a scriptor. Egy nagy hatású hasonlaton belül pl. a halmozott mondatrészek, a gondolatritmus, a közmondás beszövése szemmel láthatóan eleveníti meg a helyzetet. Ahogyan „az hatvan esztendősen emberben mind erő, mind ifjúságnak zsírja elfogyatkozik, és naponként míg tovább-tovább vonszja vénségét, ereje szakadt, orcája megráncosul, inai nem bírják. Ha leül is jaj, ha felkel is jaj! Az elmúlt öröm, vigasság nyögésre, óhajtasra fordult. Sem

eget, sem napot nem láthat szőmével. De valahol jár-kel, csak az fekete földet nézi: kiből hamar lakása és változása leszén.” Úgy az 1526-os esztendőben is: „Minden országok töretnek; városok, valálok, szentegyházak pusztulnak; emberek fogyatkoznak, gonoszságok megbővülnek, jószágok meghidegödnek. Mindenütt hadakozás, mindenütt vérontás. Nincsen sem istenfélőknek, sem szegény ádámfiának bátorsága, holott megmaradhasson.” Mindezek következtében meglazultak az erkölcsök is: „Elbővül ez világon az gonosz gyilkosság, ragadozás, fősvenység, kevélység; elbővül az álnokság, és meghidegül sokakban az szent szeretet; azon örülnek, vigadnak, mikoron gonoszt tehetnek”. – Nemcsak az egyház szilárdsága ingott már meg, hanem az embereknek Istenbe, az egyház tekintélyébe vetett hite is: „Isten helyett pokolbeli ördögöt imádnak, tisztölnek és tanácsolnak. Úr Istennek, anyaszentegyháznak, atyjoknak, anyjoknak és fejedelmüknek engedetlenök”. Sokan vannak, „kik ez mostani időben az áldott Krisztust különb-különb bűnöknek miatta megkáromlják és bosszúsággal illetik.” – A scriptor mélységes lelki fájdalmát felkiáltó mondatok, indulatszavak is közvetítik, amikor a földönfutóvá vált emberek szemével tekintve az eseményeket, bírálja az egyházi és világi vezetők bűneit: „De jaj, sokan vannak mostani időben, kik nemcsak igaz szolgálatját meg nem tartja, de annak felette gonoszul űzi ki udvarából! Sokan vannak, kik jobbágyit is szegényeket nagy ostor-adóval, gyakorta való törvénytelen fizetéssel gyöttri, kínozza; ...az egyházi fejedelmeknek ő tudományok és jó példájok nem világosít. Ez világi fejedelmeknek hatalmasságok teljes vérontással.” (IV. 46–7, 61–2, 122, 162).

Mindezekkel a tényekkel szembeállítható Szent István kora; a király országépítő, békességet és biztonságot teremtő egyénisége; ugyanakkor az István korabeli egyházi és világi urak tevékenysége is. – A győztes hadjáratok érzéletes leírása után az író ily módon mutatja be példaként olvasóinak a királyt és az egész korszakot: „Szent István kedég az nagy nyereségből nagy sok szentegyházakat és kalastromokat rakattata ez országban Úr Istennek, asszonyunk Szűz Máriának és a mennyei dicsőséges szentőknek tisztösségökre. Kiket különb-különb városokkal, valálokkal és kívül-belül való szépségökkal megerősítvén, kiket az mostani jobbágyurak és nemesek felégetnek, elpusztítanak és maguknak foglalnak, kiknek bosszúállója az teremtő Úr Isten.”

A király és a királyné úgy viseli szívén az ország ügyeit-gondjait, mint a birto-kát irányító gazda és gazdasszony. A novellaszerű, hangulatos leírás is megfelelő kiindulópont ahhoz, hogy a szerző előtárja a 16. század eleji „országgló és egyházbíró fejedelmek” bűneit: „Úgy olvastatik rólók az ország krónikájában, hogy minden esztendőben eljárják vala ez országot; meglátogatván, nézőgetvén minden szentegyházakat, kikben kívül-belül ha mi fogyatkozást láttanak, addég onnan el nem mentenek, míg szerével meg nem építették. Azonképpen Késla királyné asszony misemondó ruhákat, oltár ötözetöket, keresztöket és egyéb egyházbeli ruhákat megnézőgetvén, megújogat

vala. Továbbá egyházi népekről és fejedelmekről az szent királynak oly nagy gondja vala, hogy ennen maga meglátogatta őket, visitálta, examinálta, ha jól él avagy gonoszul; ha anyaszentegyházhoz lát; ha vigyáz az szegény népön; ha pásztorságát szerével viseli. Akár papok voltak, avagy calastromban lakozó barátok. Ha kit látott, hallott restnek, tunyának lenni, megfeddötte, corrigálta. Ha kit látott, hallott szent életűnek lenni, azt lelke szerént szerette és élt tanácsával. És érsekké, pispökké emelte, szentölte őket: ...kik nem pusztítottak, mint az mostaniak; kik gonoszságra nem költötték az szentegyház jószágát, mint az mostaniak; kik el nem rekkentötték Krisztusnak részét, jószágát, mint az mostaniak; kik sem házsártra, sem torkosságra, sem drága ruházatokra nem vesztögették az szent alamizsnát, mint az mostaniak. Annak okáért, minemő jámborságban és szent életben éltenek az régiek, nyilván vallja anyaszentegyház. Viszon ellen az mostani országló és egyházbíró fejedelmekkel pokol, nem mennyország telik be.”

A scriptor – tehetetlenül szemlélve hazájának helyzetét – így kiált fel: „Ó, szerelmes atyámfiai, mit tégyünk, hová légyünk, mert ennyi veszedelembé estünk, kit jól látunk!”

Magyarország, Európa részeként, annak vészterhes eseményeiben is részes. A Karthausi Névtelen kétségbeesve tekint a világot fenyegető török hatalomra, s egyben a lutheri tanok terjedésére is: „...az átkozott, ördöggel tölt kalomár Mahumed anyaszentegyháznak nagyobb részét, és mint immáran 1527. nagyobbban szemeinkkel látjuk, mind ez világot nagyobb részre megdöglötte.” „Ó, mennyien vannak mostan Törökországban, kik avagy haláltól való féltékben, avagy ez világi gyönyörűségeknek miatta elhajlottanak az pogányságra! Azonképpen az átkozott Luthernek regulája alatt, kik mind ördögnek adták ennen magokat, és Krisztusnak irgalmasságától elszakadtanak.” (IV. 46, V. 423).

István király meg tudta védelmezni országát. Nem úgy, mint II. Lajos király. Az ország kétségbeeső társadalmi-erkölcsi helyzete már elő is idézte az első katasztrófát: a mohácsi csatavesztést. A scriptor itt a tények szükséztől közlésére szorítkozik, az esemény súlyosságát így tudja megrázóan érzékeltetni: „...hamar való napon elveszték országuknak nagy részét, mint Lajos magyar királynak is lén dolga, mert asszonyember tanácsán járának, és gonosz halállal halának meg.” „Itt vége vagyon szent Szaniszló krakkai püspöknek életének, azon esztendőben, mikoron Magyarország nagyobb részre elvesze mind Lajos királlyal és az urakkal. Ezerötszázhuszonhét esztendőben.” (IV. 428, 436).

Szent István korában az erős és független Magyarországnak tekintélye volt Európa-szerre. Istvánt Isten „mint a szép rózsát a tövis közül” hívta el a pogány szülőtől. Isten szeretete vette őt körül egész életében. „Valamit kér vala Úr Istenőtől, mind megnyeri vala”. A király életében történt csodákat nem sorolja fel a Karthausi Névtelen, mondván: „Sok csodákat is téssen vala Úr Isten az ő szent érdemének miat-

ta, kiket ha mind előve nevezgetnénk, nehéz volna csak hallgatni is.” – Az országnak Európában is hírt-nevet szerző, építő tevékenységét azonban gondosan részletezi: „nemcsak ez országban rakattatott szentegyházakat, de Jeruzsálemben, Konstantinápolyban, Rómában és sok országokban.” – A pápa is méltányolta István király állam- és egyházalapító munkásságát: a koronát és a keresztet a küldötteknek ezen szavakkal adta át: „jóllehet, én szent apostol helyett légyek, de méltán Krisztus Jézusnak apostola, ki miatt ennyi népet hajtott meg az Úr Isten.” (l. Dienes 1993.)

István király mindezek mellett a legnemesebb emberi tulajdonságokkal is rendelkezett. A szemléletes felsorolás ismét alkalmat ad a scriptornak arra, hogy kora nemeseinek erkölcsről summás, elítélő véleményt mondjon. István király gyarapodott „jó erkölcsben, jámborságban, szent malasztban, isteni félelemben és szeretetben és mindennek utána szentséges életben. Lelkét éltetvén áhitatos imádságokkal, elméjét mennyei gondolatokkal, ez világi testi életét szent böjttel, vigyázással és zarándokjárással: felette különben, hogynem az mostani urak, fejedelmek és nemések.”

A szegényeknek a király bőkezűen adakozott. „Mindenkoron ő királyi aranyas erszénye teljes volt arany forinttal és pénzzel; soha oly szegény hozzá nem jöhetött, avagy csak látott volna úton elmúlni is, hogy hévon elbocsátotta volna.” – A reá rohano szegényeket nem büntette meg; ez alkalommal is Szűz Máriához fohászkodott. Az imádságban az ellenséggel szembeni kérlelhettlensége s az elesettekkel szembeni megértő lelkiülete kap hangsúlyt: „Ó, mennyei dicsőségnek királyné asszonya, és énnekem! Íme, kit te királlyá tettél, az te vitézeid minémű tisztóséggel illeték! Ha ellenségem tötte volna rajtam, hát te szent segedelmeddel megállanám bosszúmat. De ezt kívánom énnekem az örök boldogságban megfizetni”.

Szent István a keresztény hit terjesztése során következetes szigorral járt el rokonaival szemben is; ugyanakkor azonban megértő szeretettel gondoskodott róluk: „Gyulát mind asszony feleségével és két fiaival küldé be Magyarországba fogva, mert annak előtte gyakorta való üzenettel és írással intötte vala őket, hogy lenne kereszttyénné, és szünnék meg az ország háborgatásától. – Annak utána jámborul élvén, úgy tartá, mint jó atyját, és holtok után Fejérváratt nagy tisztóséggel temetteté el.” – A Vazullal történt tragédia – melynek okozója természetesen nem ő volt, hanem elsősorban a királyné –, mélységes bánattal tölti el: „Látván az kegyetlenségöt, annál is inkább megbúsula, és halálra nehezödék.”

István király „diáki tudományban is bölcs” volt. Hallgatott a tudós papok tanácsára. Közülük is elsősorban Szent Gellétre, hiszen „az ő tanácsának intéséből akkoron kele fel, hogy az Szűz Máriát ez Magyarországbán Boldogasszonynak, avagy ez világnak Nagyasszonyának hívnák. Szent István király is ez szegény országot Boldogasszony országának nevezé.” (V. 326). A király Szent Gellértet „nagyon megkedvelé, és szent Emrehet neki adá tanítani.” (V. 325). – Gondosan figyelemmel kísérte fiának, Imre hercegnek hitben való erősödését is: „Az ő atya kedég, boldogságos szent István

király, azt gyakorta megtekénteli vala, de senkinek nem mondja vala, hanem csak nagy édes hálákat ad vala rajta az teremő Úr Istennek, hogy az ő magzatja olyan szentséges életben élne.” (V. 440.).

Imre herceg halála kettős tragédia a király számára. Miként vagyonáról előre látóan rendelkező gazda, fiának akarja átadni az ország kormányzását: „Gondolja vala ennen magában, hogy ez sok, ez világi gondot levetné róla, és ő vénségében mindenestől fogva Úr Istennek adná magát, csak lelkiekben lenne foglalatoss. És az ő szerelmes fiának adná az szent koronát mind az ország gondjával, mert látja vala, hogy méltó és elég volna reá.” – Imre herceg halála olyan csapás az apa számára, amely egészségét véglegesen aláássa: „De mikoron hallották volna az szent király fiának halálát, mondhatatlan nagy keserűség, bánat és siralom támadta mind ez egész országban, nagyobban kedég az ő édes szüleinek. Annak okáért látván az szent király, hogy reménységétől megfosztatott volna, nagy gondban esék, annak utána nagy betegségben, kinek halál is lén az utolja.”

A 16. század elejének politikai, erkölcsi és társadalmi gondjait hallhatjuk Szent István szavaival, amikor halála előtt az ország uraihoz intézi – végső rendelkezésként – intelmeit: „Nagy édes atyai beszéddel, utolsó testamentom szerént kéré és inté őket, hogy olyat tennének királlyá, ki elég volna reá! És hogy az szent keresztyén hitöt el ne hagynák, kit felvettenek volna! Mindenben igazság szerént élnének; isteni és egymáshoz való szeretetben állhatatosak lennének; szent alázatosságban járnának, és kiváltképpen ez szegény keresztyén országot ellenségtől oltalmaznák!”

Az ország jövője miatt mélységes aggodalom tölti el a királyt élete utolsó perceiben is. Végső menedékként Szűz Máriához fordul, oltalmába ajánlva országát és önmaga lelkét ezekkel a szavakkal: „Ó, mennyeknek királyné asszonya, Istennek szent anyja, és ez világnak megépítő nemes asszonya! Dicsőséges Szűz Mária, te szentséges kezeidbe és oltalmad alá adom és ajánlom anyaszentegyházat mind benne való fejedelmekkel és lelki népekkel egyetemben. És ez szegény országot mind benne való urakkal és szegénnyel, boldoggal egyetemben, hogy te légy asszonyok és oltalmok, és az én lelkömet te szent markodban.”

A király halálát égi jelek követték. A halála utáni csodatételek okai is Szent István legjellemzőbb emberi tulajdonságaiban rejlenek. A Karthausi Névtelen a jócselekedetek felsorolásával a király önzetlen és önfeláldozó emberszeretetét emeli ki – nyilvánvalóan ismét saját korának urai elé állítva őt követendő példaképként: „Nagy sok dicséretes dolgokat tett vala ő királyi kezével. Tudniillik szegényeknek éltetése, foglyoknak és nyomorultaknak megszabadítása; meztelenöket ruháztatva, zárándokokat befogadván; árvákat, özvegyöket megsegítvén. Krisztusnak végvacsoráját ennen két kezeivel szerzi vala meg ő édes megváltójának tanúsága szerént, és annakutána mindennek alamizsnát osztogatván: nem hamisan keresettből, de tulajdon igaz jószágból. Ennen magának naponként való életét és szükségét megszaggatja vala, hogy

valamit szegényeknek és egyházaknak, avagy egyházbeli szolgálóknak bővebben adakozhatnék.”

Olyan királyt veszített el az ország, amilyenre a Karthausi Névtelen korában is szükség volna. – Életképszerű, szemléletes megjelenítésében áll előttünk az országos gyász, amely a magyarságnak hírt-nevet szerző, népét megvédő s róla atyai szívvel gondoskodó, a belső rendet megteremtő uralkodó halálát követte: „Ez Magyarországbán minden öröm, vigasság nagy keserűségre változék. És minden rendbeliek: nemesek, nemtelenek, szegények, gazdagok hegedülést, sípolást, dobolást, táncot három esztendeig megtiltottak lenni, de mindenek gyászolák nagy sírással az szent királynak halálát.”

Ugyanez a fájdalom, hasonló módon tölti el a 16. század magyarjait, visszaemlékezve Szent Istvánra, összehasonlítva az ország és a nép helyzetét a két történelmi időszakban. A scriptor saját korának reménytelenségéből áhítja vissza István királyt: „Azt látjuk, halljuk, hogy még sem jobb, sem olyan Magyarországbán nem támadott, kiben annyi irgalmasság és igazság lett volna; kiknek miatta méltán érdemlé az szent mennyei konfesszorságot, ez világi és mennyei szent koronát, és mind egész keresztyénségben való dicséretes felmagasztalását.”

A Karthausi Névtelen 1526-ban tehetetlenül és kétségbeesve szemléli a nemzet kilátástalan jövőjét. Végső menedékként Szent Istvánban, az ő közbenjárásában bízódik, s hallgatóit, olvasóit is erre buzdítja. István király, „míg ez világon lén, nagy irgalmasságban, igazságban és kegyelmességben éle ez szegény új keresztyén nép között; bizonyával azért méltán kell ez dicsőséges Krisztus Jézusnak választott vitézét és konfesszorát, jelesen ez szegény magyarországbeli nyomorult népnek dicsérni, tisztolni. ...Ha kedég ő halandó életében olyan szorgalmatos volt ez szegény népnek üdvösségén és oltalmazásán, hát mit vélhetünk, tett és tészen az halhatatlanságban szünetlen könyörögvén Úr Istennek előtte ez ő szegény népéért.”

A király méltatása, az oltalmazásáért való esedezés a Szent István-Himnuszban összegeződik: „Idvez légy boldog Szent István király, te népednek nemes reménysége! Idvez légy mi megtérésünknek bizony doctora és apostola! Idvez légy minden szentségnek és igazságnak fényes tiköre! Te miattad hittünk Krisztus Jézusban, te miattad idvözülünk is Krisztusban. Kérünk, imádj ez te népedért, imádj egyházi szolgálókért is, hogy egy ellenség se légyen ragadozó ez te néped között! Amen.”

Az Érdy Kódex sokrétű, árnyalt Szent István-képében fellelhetjük az előző századok által kiemelt jellemvonásokat, a 16. század elejének áhított példaképét s az elkövetkező évtizedek protestáns írói által megrajzolt eszményi uralkodó tulajdonságait is.

A kódex alkotója már önálló írói egyéniség volt. Ma is teljes egészében helytálló Horváth János (1935: 266) megállapításai a Karthausi Névtelen emberi és írói értékeiről: „Magasabbrendű becsvágya (személyes kezdeményéből az egész magyar

szerzetesség írója akar lenni), a biblia nemzeti nyelvű fordítását hiányoló előszava, rajongása a humanistáktól is nagyrabecsült Szent Jeromosért, az ihletett írás ajándékáért való esengése, szabad társalkodása olvasójával, élvező részvétele a szép olvasmányban, bátor, önálló stílusa, a magyar szentek legendáiban nemzeti történetírói magatartása: mind, mind újabb idők emberére mutat, aki azonban – mint különben többi társai is – új műveltsége ellenére rendületlenül hű maradt hitéhez.”

IRODALOM

- Bán Imre 1976: *A Karthausi Névtelen műveltsége = Irodalomtörténeti Füzetek 88*, Budapest, Akadémiai.
- Bitskey István 1989: Irodalmunk Szent István ábrázolásai, *Jel* I/1–2, 39–41.
- Dienes Erzsébet 1990: A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről, in Barcza József szerk.: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 51–69.
- Dienes Erzsébet 1993: Középkori külföldi kapcsolataink az Érdy-kódex legendáinak tükrében, in Békési Imre szerk.: *Régi és új peregrináció I*, Budapest–Szeged, Scriptum, 43–48.
- Horváth János 1935: *Az irodalmi műveltség megoszlása*, Budapest, Akadémiai.
- Horváth János 1988: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata.
- Mészöly Gedeon 1956: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Nemeskürty István 1983: *A magyar irodalom története 1945-ig*, Budapest, Gondolat.
- Volf György 1876: *Nyelvemléktár IV–V*, Budapest, Akadémia.

A MONDATFORMÁK VIZSGÁLATÁBÓL LEVONHATÓ NYELVTÖRTÉNETI TANULSÁGOK A MÜNCHENI KÓDEXBEN

FORGÁCS TAMÁS

Ebbe a Nyíri Antal 90. születésnapját köszöntő kötetbe feltétlenül egy olyan tanulmányt szántam, amely valamiképpen kapcsolatban van a Münchener Kódex vizsgálatával. Nyíri neve ugyanis a magyar nyelvtudományban elválaszthatatlanul összefonódik a Münchener Kódexszel: az általa irányított munkacsoport tette közzé már 1971-ben a kódex kritikai szövegkiadását (Nyíri 1971), majd ugyancsak az ő szerkesztésében látott napvilágot A Münchener Kódex magyar–latin szótára is (Nyíri 1993). Mivel A valenciáelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései című kandidátusi értekezésem számára korpuszként ugyancsak a Münchener Kódex (Máté evangéliuma) szolgált alapul, úgy éreztem, illendő, hogy ennek a dolgozatnak egyes eredményeit tegyem közzé ebben a tanulmányban, amellyel Nyírit nemcsak mint a kódex legavatottabb kutatóját, de mint volt tanáromat is szeretném köszönteni.

1. Említett dolgozatom a magyar történeti mondattani kutatások területén igyekszik új utakat keresni. Ennek több oka is van. Az egyik az, hogy a történeti nyelvészetben – akárcsak az összehasonlító nyelvészetben is – a fonológia és a morfológia áll előtérben, miközben a szintaxis viszonylag kevés figyelemben részesül. A leíró nyelvészetben ugyanakkor századunk a mondattani kutatások soha nem látott elmélyülését hozta el: már a strukturalista nyelyleírás is rendkívül jelentős eredményeket ért el a szintaktikai struktúrák és disztribúciós modellek kutatása terén, Noam Chomsky fellépését pedig szinte minőségileg új korszakként emlegetik, mely a tudományág tárgyát, módszereit és célkitűzéseit újra definiálta. Később ugyan kiütözköztek ezeknek az elméleteknek is a korlátai, s továbbfejlesztéseik sem jutottak el az egzaktuságnak arra a fokára, amely egy minden igényt kielégítő elmélettől elvárható volna, de tagadhatatlan, hogy az említett modellek rengeteg új eredményt hoztak a szintaktikai leírásban. Éppen ezért – s a történeti mondattani kutatások elhanyagoltsága miatt – nem mondhatunk le arról, hogy módszereik egy részét – megfelelő adaptálás után – történeti szövegeken is alkalmazzuk. Mindez kettős haszonnal járhat: egyrészt olyan új elméleti és módszertani kérdések vetődhetnek fel, amelyek megoldása pozitív hatással van magára az alkalmazott elméletre is, másrészt pedig – szemben korábbi leírások

gyakran részletekre koncentráló, néha ad hoc jellegével – lehetővé válik nyelvtörténeti adatok konzekvens és szisztematikus leírása egy szinkrón metszetben. Ez pedig megfelelő alapot nyújt különböző korok nyelvi állapotának összehasonlításához, azaz bizonyos nyelvtörténeti változásoknak az eddigieknél lényegesen explicitebb leírásához, ill. magyarázatához.

Az újabb elméleti irányzatok nyelvtörténeti alkalmazását illetően talán legelterjedtebb a függőségi nyelvtan valenciafogalmának és az ennek segítségével nyerhető struktúramodelleknek nyelvtörténeti felhasználása. Főként a német szakirodalomban vannak ilyen irányú kísérletek (pl. Greule 1982, Korhonen, Ágel 1989). Ezek adták az indítékot ahhoz, hogy a régi magyar nyelv szintaktikai leírásában is felhasználjam a valenciaelméletet. Ennek fő oka a mondattörténeti kutatások viszonylagos elhanyagoltságán túl az, hogy a történeti mondattani munkák legtöbbször a hagyományos mondattani kategóriák bemutatását végzi csupán el (mondatfajták, alá- és mellérendelő viszonyok a szó szerkezetek és a (tag)mondatok szintjén), míg a valenciaelmélet igeközpontú szemlélete számos új aspektust tár fel a kutatás számára. A magyar nyelv történeti nyelvtanának (Benkő 1991 és Benkő 1995) mondattani fejezetei ugyan lényegesen korszerűbbek a korábbi ilyen munkáknál, s foglalkoznak a vonzatosság kérdésével is, ám a kötelező és szabad bővítmények elhatárolását jobbra a kutató mai nyelvi kompetenciája alapján végzik, nem pedig a valenciaelméletből ismert kritériumok alapján, ráadásul a kötelező vonzatok ismervéül leginkább a szerkezet átvitt jelentése szolgál (vö. R. Hutás 1995: 259–317), ami megint csak nem egyeztethető össze a valenciaelméletben elfogadott elhagyhatósági kritériummal.

2. Mint ismeretes, valencián többnyire az ige vonzatmegkötő képességét értik, de rendelkeznek ezzel a képességgel egyéb szófajok, így melléknevek, főnevek, de még egyes számnevek és határozószók is (vö. pl. Károly 1969, Thimar 1989, Tamásiné 1989, Bósz 1992, S. Hámosi 1985, S. Hámosi 1995, Rácz 1995). Mivel én csak a mondatokat konstituáló valenciával foglalkoztam – valenciahordozónak (VH) dolgozatomban csak az igét és az igei frazeologizmusokat (pl. *csütörtököt mond*) tartom. (Valójában a predikatív funkciójú fő- és melléknevek is mondatkonstituens valenciahordozók, de – hogy ne nőjön meg rendkívüli módon a lexikonba felveendő VH-k száma – ezekkel kapcsolatban átvetem azt a felfogást (pl. Komlósy 1992a: 516–7), amely ezekben az esetekben a kopulát tartja VH-nak, a fő-, ill. melléknevet pedig annak predikatív vonzataként kezeli.)

Vonzatmegkötő képességük révén a VH-k meghatározott számú és fajtájú bővítmény megjelenését követelik meg, ill. teszik lehetővé azokban a mondatokban, amelyeknek a predikátumát képezik. Ezek az ige valenciája által meghatározott – obligatorikus vagy fakultatív – vonzatok alkotják (az igével együtt) a mondatok strukturális vázát, a mondatformát. A többi mondatrész viszont nem vesz részt a mondat-

szerkezet kialakításában, számuk nem függ az igétől, s a mondatokban való alkalmazásuk (betoldásuk vagy kihagyásuk) úgyszólván tetszőleges, ezért is nevezik őket szabad határozónak.

Ahhoz, hogy a mondatformákat egzakt módon meghatározhassuk, szükség van arra, hogy a mondatrészeknek ezt a két csoportját korrekt módon elhatárolhassuk egymástól. A szakirodalomban rengeteg próbálkozás található ennek a problémának a megoldására. Ezek többnyire különböző teszteljárások (elhagyhatósági teszt, transzformációs teszt stb. – vö. pl. Rosengren 1970: 45-58; Helbig/Schenkel 1975: 33; Seyfert 1979: 48-55 stb.), de vannak kísérletek az ige bővítménykörének tisztán a jelentés oldaláról való meghatározására is (pl. Chafe 1970; Bondzio 1971: 91 kk.; Brinker 1972: 185 kk.; Heuer 1977). Ezek a próbálkozások azonban mind rendkívüli módon építenek az élőnyelvi kompetenciára, ezért – bár szinkrón szövegeken viszonylag megbízhatóan használhatók – történeti szövegeken kevés hasznukat vesszük. A megoldást két irányban kell keresni: egyrészt – amennyire csak lehet – fel kell számolni a kompetenciában meglévő hiányosságokat, másrészt a történeti kutatás számára adekvátabb vizsgálati eljárásokat kell alkalmaznunk.

A kompetenciában meglévő hiányosságok csökkentése érdekében a kutatónak ki kell alakítania a maga pótkompetenciáját (Ersatzkompetenz). Ez egy tanulási folyamat, amelynek során a kutató – a vonatkozó szakirodalommal, más korabeli szövegekkel való beható foglalkozás révén – igyekszik ledolgozni azt a nyelvi és kulturális „deficitet”, ami a vizsgált anyagtól elválasztja. A pótkompetencia nem kreatív, azaz nem képes új mondatok generálására és grammatikalitásuk ellenőrzésére. Egy strukturalista indíttatású vizsgálat azonban csak a meglévő mondatok leírásával foglalkozik és – kiindulva a szöveg szerzőjének ideális kompetenciájából – minden előforduló szerkezetet és mondatot szükségszerűen grammatikálisnak fogad el. Ebből következően a pótkompetencia feladata a megértésre és az ezzel összefüggő metanyelvi funkciókra (nyelvi struktúrák felismerése, helyes szegmentálása, nyelvi elemek helyes klaszszifikálása stb.) korlátozódik. Ezeknek a kívánalmaknak a kellően kidolgozott pótkompetencia eleget is tud tenni (vö. Forgács 1994).

A megoldás másik útja, hogy olyan kritériumokat keresünk a vonzatok elhatárolásához, amelyekben a kompetencia szerepe jóval korlátozottabb, mint a fentebb említett teszteljárásokban. Vonzatok és szabad határozók zárt korpuszokban¹ való elkülönítésének operacionalizálására Greule Valenz, Satz und Text című munkájában (Greule 1982) találjuk a legkidolgozottabb javaslatot. Elemző eljárásának lényege a negatív elhatárolás. Ez abban áll, hogy a szöveg mondatokra bontása és a mondat-egységek rekonstrukciója után meg kell határozni, hogy az egyes állítmányok köré

¹Zárt korpuszokról akkor beszélünk, ha azokhoz nem érhetők el informátorok, s így a szövegből levont vizsgálati eredmények kikérdezéssel nem ellenőrizhetők.

szerveződő bővítmények, azaz az ún. konpredikatív mondatrészek közül formai és/vagy szemantikai oldalról melyek minősülnek határozónak. Ugyanis, ha meg tudjuk mondani, hogy egy mondatban mely mondatrészek állnak határozói szerepben, akkor – a negatív elhatárolás alapján – minden maradék mondatrész vonzatnak minősül. A következő lépésként az adverbialis formák kvantifikációja következik. A szabad határozókat ugyanis az jellemzi, hogy előfordulásuk esetleges, véletlenszerű. Ugyanakkor azonban megfigyelhető, hogy egyes VH-k mellett bizonyos határozótípusok relative gyakran fordulnak elő. Ez ugyan lehet a véletlen műve is, Greule azonban azt mondja, hogy ha egy határozó mindig, de legalábbis az előfordulások több mint 50 %-ában felbukkan egy VH mellett, akkor a VH-nak az adott határozóhoz való affinitásáról beszélhetünk. A VH vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a kérdéses elemet ún. affinitatív határozónak kell minősítenünk. Az affinitatív határozók pedig szintén a vonzatok körébe sorolandók, szemben a sporadikusan előforduló szabad határozókkal. Az elemzés következő lépése a vonzatok kvantifikációja. Ez teszi lehetővé az obligatorikus és fakultatív vonzatok közti különbségtételt. Ha ugyanis egy vonzatként besorolt mondatrész minden példamondatban szerepel, akkor kötelező, ha nem, fakultatív vonzatról van szó.

Ez így első ránézésre nagyon egyszerűnek és logikusnak látszik. A megvalósítás során azonban már nem kevés problémával kell szembenéznünk, főként ha a magyar nyelvre próbáljuk adaptálni az eljárást. Kiindulópontként azonban elfogadhatjuk, annyi különbséggel, hogy a magyarban a határozók klasszifikációja során az eszmorfológiai osztályozás helyett inkább azok logikai-szemantikai alapon történő felosztására kell helyeznünk a hangsúlyt.

Az elvégzett vizsgálat során azonban kiderült, hogy az affinitativitás elve korántsem képes megoldani minden problémát, ugyanis – bár az általam vizsgált szöveg mintegy 110 000 n-nyi hosszúságú és közel 4000 igeelőfordulást tartalmaz – az egyes VH-k előfordulási aránya nagyon különböző. Nagyon sok az olyan VH, amely csak egyszer-kétszer fordul elő. Ilyenkor ugyan a Münchener Kódex szótárai (Szabó T. 1977 és Nyíri 1993) segítségével igyekeztem további adatokat gyűjteni, de így sem ritka az olyan VH, amelyre alig van példa. Ezenkívül az is kitűnt a vizsgálatból, hogy nagyobb frekvenciájú VH-k esetén is előfordul, hogy olyan bővítmények, amelyeket szemantikai alapon (tematikai szerepek stb.) feltétlenül a vonzatok körébe sorolnánk, jóval a greulei 50 %-os határ alatt maradnak, ugyanakkor más bővítmények, amelyeket nem sorolnánk a vonzatok közé, a 70-80 %-os előfordulási gyakoriságot is eléri. Ebből fakad, hogy Greule módszerén túl további elhatárolási szempontokat is alkalmaztam. Így részben felhasználtam H. Molnár 1969 egyes vonzatkritériumait. Ennek értelmében eleve vonzatként kezeltem az alanyt, a tárgyat, az ún. tárggyal váltakozni képes határozót (pl. *vajjal keni a kenyeret* – *vajat ken a kenyérre*), valamint a tárgyszerű határozót (pl. *aggódik vkiért*, *alkuszik vmire* stb.). Az utóbbiak esetében azonban na-

gyon kell figyelniük, nehogy mai kompetenciánk vezessen bennünket. Ez annyit jelent, hogy csak azokat a VH-kat szabad ide sorolni, amelyek esetében van példa a tárggyal előforduló variánsra is a vizsgált korpuszban.

Harmadrészt felhasználtam még egy új, morfológiai alapozású osztályozási elvet is. Ennek lényege a következő: ismeretes, hogy bizonyos típusú képzések az ige jelentésén túl az igenem (genus verbi), ezáltal pedig a bővítmények számának megváltozását is előidézik (pl. a kauzatív képzések a kiindulást jelentő cselekvő vagy mediális jelentésű igék vonzatstruktúrájával szemben vonzatszámnövekedést eredményeznek (pl. *olvas* – *olvastat*, *hízik* – *hízal*), ugyancsak bővül a vonzatstruktúra a faktitív képzés során is stb.). Ezek a cselekvő személyére vagy a folyamat okára utaló bővítmények többnyire már a negatív elhatárolás során is a – legalábbis fakultatív – vonzatok között kellene hogy helyet kapjanak, ugyanis nehezen sorolhatók be a hagyományos határozó kategóriákba. Ugyanakkor azonban pl. a mediális igék Kauzátor szerepű bővítménye okhatározónak is felfogható volna. Ilyen esetekben viszont kevés számú (esetleg csak egyetlen) adat esetén az affinitativitás elve nem tud releváns információval szolgálni. A fentiek alapján azonban úgy érzem: korrekt módon járunk el, ha ilyenkor a tematikai szerep alapján vonzatnak fogjuk fel ezeket a bővítményeket, különösen akkor, ha a korpuszban van példa ugyanazon igének az ellentett igenemhez tartozó egyedére is.

A különböző igenemekhez tartozó ige párok figyelembevétele azonban nemcsak a cselekvéshordozókat kifejező vonzatok esetében lehet segítségünkre. Előfordulhat, hogy egy-egy igére vagy csak egy, vagy nagyon kevés példánk van, s egy adott határozói bővítmény szerepét nem tudjuk kellőképpen megítélni, ill. hajlanánk a vonzatként való felfogásra, de a további adatok hiánya (esetleg a frekvencia megoszlása) miatt nem tudunk biztosabbat mondani. Ezekben az esetekben úgy jártam el, hogy ha az adott ige fő passzív, vagy más származéka is előfordult a korpuszban, s emellett is mindig (vagy kifejezetten nagy frekvenciával) szerepelt a más szempontok (tematikus szerep, alosztályspecifikusság stb.) szerint vonzatnak tartott bővítmény, akkor ezeket a manifestációkat kölcsönös bizonyítékként kezeltem a különböző származékok vonzatstruktúráinak megállapítása során (pl. *hasonl* ‘hasonlít vkit/vmit vmihez’ – *hasonlatik* stb.).

A vizsgálat összességében bebizonyította, hogy az előbbi három szempont (affinitativitás, H. Molnár vonzatkritériumai és a különböző képzések kölcsönös bizonyító ereje) párhuzamos alkalmazása már meglehetősen egzakt és megbízható fogódzók nyújt az elhatárolás számára.

3. A továbbiakban a vizsgálat egyes eredményeit szeretném közzétenni. Az elemzés kézzelfogható gyümölcse egy terjedelmes valenciaszótár. Ebben 608 szócikk kapott helyet. Ez a hatszáz szócikk 3844 szóelőfordulást jelent, ebben gyakorlatilag a

korpusz összes mondategysége benne foglaltatik, hiszen a *van* és a *lesz* igék lexikai tételében azok az esetek is benne vannak, amelyekben a két ige kopulaként szerepel, sőt azok is, amelyekben a *van* \emptyset fokon van jelen.

A valenciászótár két kutatási aspektus számára szolgáltat elsősorban adatokat: a történeti szintaxis és a történeti lexikológia számára. Ez utóbbi számára azért, mert egy-egy ige valenciája és jelentése között szoros összefüggés van: bővítmények elmaradása vagy csak fakultatívvá válása, esetleg tárgyi helyett határozói bővítmény megjelenése kisebb-nagyobb változásokat okoz az ige jelentésében is: lehet, hogy csak az adott jelentés egy variánsával van dolgunk, de lehet, hogy a két jelentés annyira eltávolodik már egymástól, hogy külön szócikkbe kell a két igét sorolni. A jelentések és a mondatforma kapcsolatát vizsgálva azt látjuk, hogy az összefüggéseknek számos változata létezik, ezek azonban típusokba rendezhetők: így például fakadhat a jelentéskülönbség ugyanannak az igének eltérő vonzatszámú előfordulásából (pl. *támad*¹ ‘keletkezik’ és *támad*² ‘rátámad vkire’), de lehetséges, hogy azonos vonzatszám mellett az eltérő típusú (pl. tárgyi és határozói) vonzat megjelenése adja a különbséget (*enged*¹ *vmi* ‘enged, nem akadályoz meg vmit’ és *enged*² *vminek* ‘ellenállása gyengül, engedelmeskedik’, esetleg a vonzatok típusa is azonos, de más azok szemantikai specifikációja (pl. *szül*¹ (férfi) ‘nemz’ és *szül*² (nő) ‘gyermeket világra hoz’). Mivel azonban a kutatásnak ezeket az eredményeit az Ural-altäische Jahrbücher 000. számában megjelent Lexikologische Ergebnisse einer historischen Valenzforschung című tanulmányomban már ismertettem, itt inkább a szintaktikai tanulságokat szeretném röviden bemutatni.

A mondattani értékelés során a korpuszban előforduló mondatformák megoszlását tekintetem át, két szempontból is:

a/ az igenemek (genus verbi) és

b/ a VII-k vonzatmegkötő képessége szerint.

4. A korpuszunkban előforduló mondatformák a cselekvés irányultsága (tehát aszerint, hogy az igének lehet-e a mondatban tárgya) tekintetében a következő számű, ill. százalékos megoszlást mutatják:²

²A számok csak a korpuszban való *tényleges* előfordulást veszik figyelembe, a kérdéses eseteket, ill. átmeneti formákat nem tüntettem fel, hiszen az itt csak zavarólag hatott volna. Az egyes mondatformákhoz tartozó VH-k bemutatása során, ill. magában a szótárban azonban természetesen ezekre is kitérek. Megjegyzendő még, hogy a *lesz*, *nincs* és a *van* igék kitüntetett szerepük, speciális jelentéseik és a hozzájuk tartozó meglehetősen eltérő mondatformák folytán nem kapnak helyet a táblázatban, ezért van az, hogy mindig 605 VH-val számolok, 608 helyett. A szótárban azonban természetesen ez a három ige is megtalálható.

Intranszítív szerkezetek			294	48,6 %
Passzív szerkezetek	89	14,7 %		
Aktív szerkezetek	205	33,9 %		
Tranzitív szerkezetek			311	51,4 %
Összesen			605	100,0 %

Ez a felosztás a tranzitivitás fogalmának hagyományosabb felfogásán alapul, amely abból indul ki, hogy tranzitív az az ige, amely vehet maga mellé tárgyat.³ Ennek a felfogásnak kétségtől megvan az az előnye, hogy egyértelműbbé teszi az igeik besorolását, hiszen az viszonylag könnyen megállapítható, hogy lehet-e egy igenek tárgyi bővítménye. Ugyanakkor azonban ezáltal – bár az intranszítív igeiken belül különválasztjuk a passzív igeiket az aktívaktól – az utóbbiak között lényeges különbségeket mosunk el.

Így ugyanis egy csoportba kerül pl. a történetést kifejező *meg/asz(ik)* ‘kiszárad’ és *meg/hidegűl* ‘kihűl’ ige a cselekvést kifejező *sír* vagy *vesztegel* ‘hallgat’ igével, sőt a szintén cselekvő, de már kiható jellegű *figyelmez vmire* vagy *hagyap vkire* ‘köp’ igékkel, holott nyilvánvaló, hogy az első két ige több rokonságot mutat a passzív igeik csoportjával, mint a kiható jellegű igékkel, amelyek viszont a ténylegesen tranzitív igeik csoportjához állnak közelebb.

Léteznek azonban a tranzitivitást illetően más elképzelések is, pl. Károly Sándornak A magyar intranszítív – tranzitív igeeképzőkről szóló – fontos és előremutató – tanulmánya (Károly 1967). Ebben a szerző a magyar igenemeket (*genus verbi*) a tranzitivitás fokozatai szerint csoportosítja. E tekintetben meg is jegyzi (i. m. 194), hogy „a »tranzitivitás fokozatai« kifejezésben a tranzitivitás természetesen nem az accusativusi tárgyi bővítmény felvételére való képességet jelenti. Ilyen szempontból a tranzitivitásnak nem lehetnek fokozatai. Olyan fogalomról van itt szó, amelyet a dolgozatom eljén említett centrifugális és centripetális kifejezések talán jobban éreztetnek. A fokozatokat a tranzitív, objektális és kiható kifejezésekkel mint a tranzitivitást, centrifugális voltot egyre szélesebb, tágabb értelemben képviselő elnevezésekkel jelölöm”.⁴

Mivel Károly felfogása a hagyományos elképzeléseknél jobban tükrözi a nyelvi valóságot, megpróbáltam a a korpuszban előforduló VH-kat eszerint rendezve bemutatni, bár meg kell jegyeznem, hogy egyes igeik besorolása, tipizálása komoly problémát jelent, nem is oldható meg mindig egyértelműen.

³ Ezt a felfogást tükrözik pl. A magyar nyelv történeti nyelvtana című munkának az igeeképzéssel foglalkozó fejezetei is (Benkő 1991: 94-102 és Benkő 1992: 107-113).

⁴ Ugyanígy tranzitív igeeknek tartja pl. H. Molnár 1969: 236-242 azokat az igeiket, amelyek mellett mellett ún. tárgyszerű határozók állhatnak (pl. *vágyik vmire*, *gondol vmire* stb.).

Így pl. gyakorlatilag azonos (S – Adir – Vitr)⁵ struktúrát mutat a *megemlékezik vmiről* és az *elfeledkezik vmiről* ige, ugyanakkor az első esztében kétségkívül az intranzitív kiható igék csoportjába sorolható cselekvő ígéről van szó (kb. 'emlékezetébe idéz vmit'), a második viszont – bár itt is érezhető némi kiható jelleg (vö. *elfelejt vmit*) – inkább a mediális igék csoportjához áll közel, hiszen történést fejez ki. E. Abaffy Erzsébetnek a mediális igékről írott tanulmánya a cselekvő igékkel rokonságot tartó mediálisok esetében a *szándéktalanság* kritériumát tartja döntőnek, azaz: a mediális igék alanya „nem szándékosan cselekszik, hanem akaratától függetlenül történik vele valami” (1978: 291). E tekintetben itt kétségkívül mediális ígéről van szó. Ezt támasztja alá talán az is, hogy az ige tranzitív változata esetében végrehajtható „imperatív teszt” (i. m. 290) csak szándékosságot feltételezve működik: *Felejtsd el a történeteket!* 'Verd ki a fejedből őket!'; de nem igazán mondhatjuk, hogy *Felejtsd el bevásárolni!*, vagy ha ez mégis bekövetkezik, akkor az mégsem igazán cselekvés, hanem történet.

Ugyanakkor például kétségtelen, hogy a *meg/ijed* esetében történést kifejező mediális igével van dolgunk, a mellette fakultatívan álló *-TŐL* ragos bővítmény pedig az ilyen igék mellett megszokott, Kauzátor tematikus szerepű vonzat. A *fél* és *félemik* igék esetében is hasonló a helyzet, mégis ezek már egy lépéssel közelebb állnak a cselekvőkhöz. Ennek illusztrálására álljon itt a korpuszból két példa:

Mt 14:30: *Latuā ke a nag žèlèt felemec – Videns vero ventum validum timuit*

Mt 21:26: *fèlone a golekežèttol mezt mēd val'lac uala Ianoft mēt pphetat – timemus turbam; omnes enim habebant Iohannem sicut prophetam*

Ezek a példák is mutatják, mennyire igaza van E. Abaffy Erzsébetnek, amikor azt írja (1972: 190), hogy „az igék megfelelő igenembe való sorolása nem történhetik meg anélkül, hogy az ige pontos jelentését, illetőleg aktuális használatát előbb a szövegösszefüggés alapján meg ne állapítanók”. Az első esetben ugyanis inkább mediális, a másodikban inkább cselekvő (intranszitiv kiható) ígéről van szó. Hogy a *fél* valóban kifejezhet bizonyos fokig cselekvést is, azt talán – a latinhoz való erős kötődése ellenére is – bizonyítja a következő adat:

⁵ A mondatformák leírása során elsősorban az egyes mondatrészek jelölésére a magyar nyelvészeti hagyományban használatos latin elnevezések rövidítéseit alkalmaztam, tehát az S = subjectum (alany), O = objectum (tárgy) és A = adverbium (határozói bővítmény).⁵ A valenciához, tehát az igék esetében – mivel ez a mondatforma szempontjából többnyire bizonyos fokig releváns – alsó indexben megadtam, hogy tranzitív, intranzitív vagy passzív (V_{tr}, V_{itr}, V_{pass}) ígéről van-e szó.⁵ Az adverbialis bővítmények esetében Gulya 1994 jelölésszeréhez hasonlóan alsó indexben (A_{adir} és A_{dir}) utalok arra, hogy statikus (adirekt), vagy direktionalis, azaz irányultságot kifejező bővítményről van-e szó.

Mt 1:20: Ioseph dauidnac fia ne akäih **fel**ned mariat te fêlefegedèt
hoziad vènnèd – *Ioseph fili David, noli timere accipere Mariam
coniugem tuam.*

Itt az *akar* segédige véleményem szerint erősíti az igében a ‘cselekvés’ értelmet, hiszen amit akarunk, azt cselekedjük, nem pedig megtörténik velünk. A segédige ugyan ebben a példában egyértelműen a latin szolgai követése miatt jelentkezik (*nolo < non v. ne volo*), ám a mai fordítás is amellet szól, hogy a *fél* itt cselekvő (kiható) értelmű: „József, Dávid fia, **ne félj attól, hogy feleségül vedd Máriát**” (Békés – Dalos 1982: 13). Éppen a fentebb említett „imperatív teszt” alapján állíthatjuk, hogy nem mediális értelmű itt az ige. Ha pedig ez így van, akkor el kell gondolkodnunk azon is, valóban csak latin nyelvi hatásról lehet-e szó a *fél* tranzitív használata esetén, nem lehet-e, hogy esetleg az intranszitiv kiható használat analógiás hatásával is számolhatunk:

Mt 21:46: **felec** a golèkežeteket mezt mikent pphetat va'll'acuala otèt –
timuerunt turbas, quoniam sicut prophetam eum habebant.

Ha ehhez még hozzávesszük az *örizkedik* igét is, még jobban láthatjuk, hogy a tranzitivságnak valóban vannak fokozatai. Míg ugyanis a *meg/ijed* egyértelműen történést, a *fél* és a *félemik* – kontextustól függően – részben történést, részben cselekvést fejez ki, ez már – bár szemantikai tartalma közel áll a *fél* jelentéséhez – egyértelműen cselekvő ige, hiszen szándékosságot fejez ki, s erősebb benne a kiható jelleg is, például:

Mt 16:11: **ozizkeggèt**ec a leualtacnac z a fadućeofocnac kouažitol.

Azt hiszem, ez a néhány példa is elegendő volt annak bizonyítására, hogy Károly rendszerezése valóban jobban tükrözi a valóság viszonyait, ugyanakkor arra is jól rávilágított, mennyire nehéz egyértelműen besorolni az egyes igéket a megfelelő kategóriába. Ez ugyanakkor a nyelv sokszínűségét is mutatja: bár Károly a korábbi három kategória helyett kilencet alkalmaz, számos olyan ige van amelyik bizonyos szempontból az egyik, bizonyos szempontból a másik osztályba tartozik inkább, nem is szólva arról, hogy sokszor ugyanaz az ige a szöveggörnyezet függvényében más-más vonásokat mutat. Ráadásul azt is nehéz eldönteni, hogy pl. egy olyan ige esetében, mint a *meg/fojt*, mennyire erős a kauzatív jelleg. A *meg/fulladdal* való összevetés ugyan mind szemantikai, mind morfológiai (kauzatív képző) alapon mutatja, hogy eredendően kauzatív igéről van szó, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az átlagos nyelvhasználó már valószínűleg tiszta tranzitív igének tartaná, hiszen számára a képzés már eléggé elhomályosult.

5. Az igenemek szerinti vizsgálat eredményeit itt terjedelmi okokból nem áll módomban ismertetni, ehelyett vegyük most szemügyre azt, milyen megoszlást mutatnak a mondatformák a bővítmények száma tekintetében.⁶

Egy bővítményt tartalmazó struktúrák				173	28,6%
S – Vpass	60	9,9%			
S – Vitr	109	18,0%			
S – Vmediális			69	11,4%	
S – Vbennható			30	4,9%	
S – Vreciprok			3	0,5%	
S – Vkiható			7	1,2%	
S – Vtr	4	0,7%			
Két bővítményt tartalmazó struktúrák				346	57,2 %
S – A – Vpass	29	4,8%			
S – A – Vitr	92	15,3%			
S – A – Vmediális			21	3,5%	
S – A – Vbennható			33	5,5%	
S – A – Vreciprok			2	0,3%	
S – A – Vkiható			36	6,0%	
S – O – Vtr	225	37,3%			
S – O – Vkauzatív			56	9,3%	
S – O – Vtisza tr.			169	28,0%	
Három bővítményt tartalmazó struktúrák⁷				86	14,2 %
S – A – A – Vitr	4	0,7 %			
S – A – A – Vkiható			4	0,7 %	
S – O – A – Vtr	82	13,6%			
S – O – A – Vfaktitív			1	0,2 %	
S – O – A – Vkauzatív			21	3,5 %	
S – O – A – Vtisza tr.			60	9,9 %	
Összesen:				605	100,%

⁶Ebben a táblázatban figyelembe vettem az igenemek szerinti megoszlást is, mert ez a további vizsgálat szempontjából informatív. Ugyanakkor viszont – hogy ne legyen még több alkategóriánk – a fakultatív bővítményeket tartalmazó VH-kat csak bővebb, tehát a vonzatot tartalmazó struktúrájuk szerint tüntettem fel.

⁷Mint korábban már jeleztem, a passzív igék is lehetnek három vegyértékűek az ágensobjekt (O_a) megjelenése esetén. Mivel azonban ez egyrészt ritka, másrészt mindig ugyanaz a vonzat jelenik meg, ezt nem vettem külön figyelembe.

A táblázatból jól látható, hogy a bővítmények száma szerint mindössze három fő típus különböztethető meg a mondatformák között: az egy, két és három vegyértékű igék csoportjai.

Ezek közül gyakoriság tekintetében első helyen állnak a kétvegyértékű igék, hiszen csaknem 60 %-át teszik ki az összes előfordulásnak, ezeket követik az egy vegyértékűek csaknem 30 %-kal, míg a három vegyértékűekre csak alig több mint 10 % jut. Ezek túlnyomó része is határozóval bővülő tranzitív ige, s mindössze három olyan igénk van, amely intranszitiv ugyan, de az alanyon kívül két határozóval is bővül, viszont ezek is intranszitiv kihatónak minősíthetők az igenem szerint, tehát közel állnak a tranzitív igékhez.

Már ez is mutatja, de egyéb csoportokkal kapcsolatban is kiolvasható a táblázatból, hogy – bár az igenemek nem szabják meg teljesen egy ige valenciáját – azért jól kitapintható összefüggés van az igenem és az ige vegyértéke között. Így pl. a passzív igék – ha az ágensobjektótól eltekintünk – csak egy vagy két vegyértékűek lehetnek, ezek közül is az egy vegyértékűek száma pont kétszerese a két bővítményt vonzóknak. Ha meggondoljuk, hogy a passzív struktúrák tranzitív struktúrákból vezethetők le, s alanyuk a tranzitív struktúra tárgya, a cselekvő alanyt pedig csak nagyon ritkán nevezik meg, akkor teljesen érthető ez az arány, hiszen a tranzitív struktúrák között is vezetnek a határozói bővítményt nem tartalmazó mondatformák (SOV) a három vegyértékű (SOAV) struktúrák előtt.

A mediális igék – hasonlóan a passzívakhoz – nem valamire való irányulást fejeznek ki, mint a tranzitív és az intranszitiv kiható igék, hanem főként azt, mi történik a mondat alanyával. Nem véletlen tehát, hogy zömük az egy vegyértékű igék között foglal helyet, s csak kisebb hányaduk található a két vegyértékűek között, valamilyen határozói vonzattal kiegészülve.

Ugyanakkor a tranzitív igéknek – éppen kifelé való irányultságuk miatt – legalább két vegyértékűeknek kell lenniük, nem véletlen tehát, hogy mindössze négy tranzitív igét találunk az egy vegyértékűek között, s hogy ott vannak, annak is csak az az oka, hogy a korpuszban nincs adat tárggyal való előfordulásra. Valójában ugyanis arról van szó, hogy tapadással a tárgyat magukba szívhatják, ezért az fakultatív bővítménnyé válik, s elmaradhat igéje mellől. Ugyanez vonatkozik az egy vegyértékű igék között szereplő hét intranszitiv kiható igére is.

6. Az igenemek és a vonzatszám közötti összefüggések után vizsgáljunk most meg egy másik érdekes aspektust: mi teszi lehetővé bizonyos vonzatok elmaradását egy ige mellől, azaz mitől lehet egy vonzat fakultatív.

Fakultatív vonzatokat mind a tranzitív, mind az intranzitív igék mellett találunk.⁸ Az intranzitív igék mellett – értelemszerűen – mindig valamilyen határozói vonzat hiányozhat, a tranzitív igék esetében vagy a tárgyi, vagy – háromvegyértékű ige esetén – a határozói bővítmény. A tárgyi bővítmény hiánya egyben azt is eredményezi, hogy a másik mondatformában az ige a cselekvés irányultságát tekintve intranzitív. Ha közelebből megvizsgáljuk azokat az igéket, amelyek mellett fakultatív tárgyi vonzat áll, azt látjuk, hogy ennek a fakultativitásnak különböző típusai vannak.

Az igék egy részében az ige mellett a tárgyaknak csak valamilyen szűk köre állhat. Ez a helyzet pl. az *eszik*, *iszik* vagy a *vigaszt* ‘gyógyít’ ige esetében. Az előbbieket mellett – néhány kifejezésszerű példától (*eszi magát*, *vki szavait issza* stb.) eltekintve – csak valamilyen étel vagy ital neve állhat tárgyként, a *vigaszt* mellett pedig valamilyen betegségben szenvedő ember esetleg maga a betegség neve. Érthető tehát, hogy jelentéstanilag tapadással ezek könnyen „magukba szívhatják” tárgyukat, s önállóan is állhatnak. Érdekes ugyanakkor, hogy mindhárom esetben csak az igeikötő nélküli változat mellől marad el a bővítmény, a *meg* igeikötővel álló, befejezettséget kifejező formák mindig megkívánják a tárgyi vonzatot. Az egész csoportra igaz, hogy a tárgy nélküli struktúrának általánosabb a jelentése, s az igenem tekintetében is érezhető a bennható jelleg erősödése a kiható, tranzitív jelleg rovására. Talán ebbe a csoportba sorolhatjuk még a *keres* és a *lél* igét is. Ezeknek ugyan sokkal szélesebb körből származhat a tárgyuk, mégis elmaradhat mellőlük.

Utóbbi két példánk már részben átvezet egy másik csoporthoz. A *lát* és *hall* igék mellett is széles ugyanis a tárgyi bővítmények köre, elhagyásuk azonban nem egyszerűen a bennható jelleg erősödését idézi elő, hanem érezhető bennük a ‘tud, képes látni, hallani’ jelentés: Mt 11:5: *Vakoc latnac / fantac iaznac / poklofoc meg-*

⁸Komlósnak a fakultatív vonzatokról némileg más a véleménye, mint a valenciaelméleti munkák leg-többjének. Szerinte a fakultatívítás csupán látszat, „amely akkor áll elő, ha két különböző (de egymásból képzett, s jelentésében igen kevésbé, hangalakjában egyáltalán nem különböző) lexikai tétel közül az egyiknek eggyel kevesebb vonzata van, mint a másiknak, pl.

(1) *eszik*₁: *Péter levest eszik*.

(2) *eszik*₂: *Péter eszik*” (1992b: xvii).

Magam a fakultatív vonzatokat a valenciaelmélet hagyományosabb értelmezése alapján kezeltem, s nem tekintettem az ilyen eseteket két szócikknek. Két (vagy több) szócikkbe csak az olyan igéket soroltam, amelyeknek a hangalakjuk ugyan azonos, de a jelentésükben már komolyabb különbség van. Ez az eltérés többnyire az eltérő vonzatstruktúrára vezethető vissza, s látszólag hasonló is lehet, mint Komlósy idézett példája, pl.

*szomjúhozik*¹: ‘a szükséges folyadékmennyiséget nélkülözi’

Mt 25:35: *zomjuhozam z ennekē* Inom adatoc

*szomjúhozik*²: ‘kíván vmit, vágyik vmire’

Mt 5:6: *Bodogoc kic ehezne z zomjuhoznac* igaffagot

Láthatjuk, hogy itt – túl azon, hogy én a szótárban az egy vegyértékű formát vettem előre – lényegesen nagyobb különbség van a két VH jelentése között, mint Komlósy fenti példájában, sőt az igenem is eltérőek.

tiztoltatnak / Sikètec hálnac. Mint példánkból is látható, nemcsak a tárgyi bővítmény elmaradása idézheti elő a jelentésnek ezt a fajta módosulását, ugyanis szokásosan a *jár* mellett is áll mindig valamilyen lokális bővítmény, hiánya pedig ugyancsak a 'tud járni' értelmet eredményezi, akárcsak ma is: *Péter még csak egy éves, de már jár*.

Harmadik csoportunk látszólag ugyanezt a váltakozást mutatja, valójában azonban az eddigiek fordítottja történik benne: az igék mellől nem elmarad a tárgyi bővítmény, hanem tárgyat nem feltétlenül kívánó igék kiegészülnek egy speciális, általam Chafe 1976: 159 nyomán komplementív tárgynak nevezett bővítménnyel. Chafe szerint ugyanis bizonyos igék olyan cselekvéseket fejeznek ki, amelyek implikálnak bizonyos nominális fogalmakat, pl. énekelni csak valamilyen dalt lehet, játszani csak valamilyen játékot stb. Ilyenkor az ige mellett álló tárgyi bővítmény pontosan azt specifikálja, ami a cselekvés során megvalósul: egy dal előadása stb. Ilyen igék korpuszunkban az *énekel*, az *imádkozik*, a *gyümölcsöz*, sőt bizonyos fokig a *művelkedik* is, például:

Mt 11:17: Mü vigafagos enèket **enèklèc** tù nèctec / nē ʒoketec mü ke- ʒomoʒo enèket **eneclèc** tünèctec z nē līzatoc⁹

Mt 23:14: ... kic hoziu imadfag **imatkoʒuatoc** megéʒítec ʒʒuègecnc hazokat

Mt 13:23: z **gimɒlɒʒ** nemel' ʒaʒ nèmɒuèt / egebi ke- hatuan nèmɒuèt / biʒon egebi hazmīc nèmɒuèt¹⁰

A *művelkedik* esetében a komplementív tárgy megjelenése a jelentés bizonyos fokú differenciálódását is eredményezi:

a/ 'dolgozik': Mt 25:16: Elmène ke- ki aʒ ʒt gizat vɒttɒ vala / z **múuèlkeduen** nèzè a felet mas ʒttɒ

b/ 'vmit cselekszik, tesz': Mt 4:17: Penitèciat **múuèlkeggètéc**

Mt 7:23: tauoziatoc èl èn tɒllèm mēd kic **muuèlkettec** hamiffagot

Ha most szemügyre vesszük azokat az eseteket is, amelyekben a határozói bővítmény hiányozhat az ige mellől, azt látjuk, hogy három fő típussal találkozunk. Az egyikben valamilyen lokális bővítmény marad el az ige mellől, a másikkban a részes-határozó, a

⁹Ez a példánk azért is érdekes, mert a latinban nincs is meg a tárgyi bővítmény (*Cecinimus vobis, et non saltastis; lamentavimus, et non planxistis*), tehát a fordítók saját leleményének tekinthető a figura etymologica szerű megoldás, amely feltehetően a *cano* és a *lamento* közti jelentéskülönbséget hivatott kifejezni.

¹⁰Márknál ennél jobb példánk is van: Mk 4:28: metz a föld ʒnɒ keyen gimɒlɒʒ / ɛlɒʒzè fuuèt annac utanna gabona fɒt / annac utanna teffès gimɒlɒʒ a- gabona fɒbè.

harmadikban többnyire egy tárgy értékű határozó, esetleg más speciális vonzat. Összességében elmondható róluk, hogy mindig valamiféle alosztályspecifikus bővítmény maradhat el. A lokális bővítmény legtöbbször mozgást jelentő igék mellől maradhat el, s megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy a megfelelő irányulást kifejező igekötő megjelenése kedvez a határozói bővítmény elhagyhatóságának. Mivel az igekötők határozószókból alakultak, ez nem is meglepő, sőt teljesen logikus jelenség. Legjobban talán a *megy* igén és igekötős változatain demonstrálható ez a fejlődési irány. A *megy* 58 előfordulásából ugyanis 35 esetben szerepel valamilyen lativusi bővítmény, előfordulási arányuk tehát 60 %-os, azaz affinitatív. Az igekötős változatok esetében azonban a határozói bővítmények aránya nem mindig éri el az affinitativitás kritériumaként megszabott 50 %-os határt, s egy részüknél csak a *megy* szócikkét és az alosztályspecifikusságot figyelembe véve vettem fel alternatív struktúraként a határozót is tartalmazó mondatformát. Így pl. a *be/megy* 28 előfordulásából 20 tartalmazza az illativusi bővítményt (71 %), ugyanakkor az *el/megy* 48 adatából csak 13-ban van lativusi bővítmény (27 %), ugyanígy a *ki/megy* 33 adatából 14 esetben (42 %). Hasonló némileg a helyzet a *vép* és a *hozzá/vép* igék esetében is: a *vép* 41 adatából 37 esetben megjelenik az allativusi vonzat, az igekötős ige viszont mind a 8 előfordulásában bővítmény nélkül áll a korpuszban. (A *megy* igekötős változataihoz képest jelentkező különbség itt abból is fakadhat, hogy a *hozzá* újabb keletkezésű, testesebb és önállóbb, mint az ősi magyar igekötők között számon tartott *be-*, *el-* és *ki-*, ennél fogva sokkal inkább érződhetett akkor, de érződik még ma is benne az önállóság, a határozószói jelleg.)

A fakultatív határozói vonzattal álló igék között a második nagy csoportot azok alkotják, melyek mellett alosztályspecifikus bővítményként¹¹ dativusi vonzat áll. Ezek két fő csoportba sorolhatók:

a/ mondást, közlést kifejező igék (verba dicendi), pl. *beszél, felel, mond, szól, szólal* stb.

b/ adást, ajándékozást kifejező igék (a német szakirodalomban: Donations-*verben*) pl. *ajánl (fel)kínál*’, *ad, még/ad, meg/ad* stb.

¹¹ Alosztályspecifikus bővítménynek Schumacher 1981 nyomán a bizonyos igecsoportok, ill. igealosztályok mellett megjelenő specifikus bővítményeket nevezem. Pl. egy mondatrész, amely egy eladót nevez meg, specifikus bővítménye a vásárlást, illetve eladást kifejező igéknek. Ezért pl. a *vesz* és *vásárol* igék mellett fakultatív bővítménynek kell minősíteni az eladóra vonatkozó *-TŐL* ragos határozói formákat. Az alosztályspecifikusság kritériuma persze nem az, hogy azon az alapon, hogy minden esemény térben és időben történik, elvileg minden ige mellett megjelenhetnek alosztályspecifikus hely- és időhatározók. Mindig azt kell megvizsgálni, vannak-e olyan speciális határozók, amelyek ezekre az igékre jellemzők.

Ezek mellől a dativusi bővítmény ismét csak alosztályspezifikussága és az ebből következő tapadás folytán maradhat el: ahogy többnyire csak valamilyen ételt lehet enni, csak valakinek lehet mondani vagy adni valamit.

Utoljára maradt az elhagyható bővítmények között az a csoport, amelyben valamilyen objektális viszonyt kifejező vonzat maradhat el az ige mellől, pl. *esküszik vmire, kérdezkedik vmiről, örül vmin, reménykedik vmibe* stb. Ezeknél is feltehetően jelentéstani tapadással marad el a bővítmény. Zömük az intranszítív kiható igék közé tartozik, s a vonzat elmaradása hasonló változást idéz elő náluk, mint a tárgyi bővítmény elmaradása a tranzitív igék mellől: a kiható jelleg háttérbe szorul, a bennható értelem erősödik.

Összegzésül: talán a vizsgálat eredményeinek itt közzétett, erősen rövidített ismertetése is tanúsítja, hogy egy ilyesfajta vizsgálat valóban képes új eredményeket hozni a történeti mondatnani kutatásban, számos új szemponttal gazdagítva annak módszertanát. Úgy érzem, érdemes további ilyen vizsgálatokat végezni, hiszen azok a magyar igeállomány és a magyar mondatok történeti fejlődésének egyre pontosabb leírását eredményezhetik, további érdekességeket tárhatnak fel az igehasználat és – ami ezzel szorosan összefügg – az igék jelentésoldalának és az igék által létrehozott mondatformák változásának kérdéseiről. További nyelvemlékek ilyen irányú feldolgozása egyben összehasonlításokra is módot adhatna, ebből pedig – kellő számú elemzés esetén – feltehetően a változások egyes állomásai is kimutathatók lennének.

IRODALOM

- Ágel Vilmos 1988: *Überlegungen zur Theorie und Methode der historisch-synchronen Valenzsyntax und Valenzlexikographie: mit einem Valenzlexikon zu den „Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439-1440)“* = *Lexicographica: Series Maior* 25, Tübingen.
- Apreszjan, J. D. – Páll Erna 1982: *Orosz ige – magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások I–II*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd szerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest. Akadémiai.
- Benkő Loránd szerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest. Akadémiai.
- Benkő Loránd szerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*, Budapest. Akadémiai.
- Békés–Dalos 1982: *Újszövetségi Szentírás*, görög eredetiből fordította és magyarázta P. Békés Gellért és P. Dalos Patrik, Róma.

- Bondzio, Wilhelm 1971: Valenz, Bedeutung und Satzmodelle, in von Gerhard Helbig szerk.: *Beiträge zur Valenztheorie*, The Hague–Paris, 85–103.
- Bósz Ágnes 1992: A fokozható mellékevek, számnevek és határozószók hasonlító határozói bővítménye, in *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 24–29.
- Brinker, Klaus 1972: *Konstituentenstrukturgrammatik und operationale Satzgliedanalyse. Methodenkritische Untersuchungen zur Syntax des einfachen Satzes im Deutschen*, Frankfurt.
- Chafe, Wallace 1970: *Meaning and the structure of language*, Chicago.
- Closs, Elisabeth 1969: Diachronic syntax and generative grammar, in Reibel/Schane szerk.: *Modern studies in English: Readings in transformational grammar*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Coseriu, Eugenio 1975: System, Norm und Rede, in Coseriu: *Sprachtheorie und allgemeine Sprachwissenschaft*, München.
- E. Abaffy Erzsébet 1972: A tranzitív és intranszitiv igékről. Adalék a XVI. századi dunántúli nyelvjárás alaktanához, *Magyar Nyelv* 67, 190–197.
- E. Abaffy Erzsébet 1977: A műveltető igékről, *Magyar Nyelv* 73, 9–19 és 176–188.
- E. Abaffy Erzsébet 1978: A mediális igékről, *Magyar Nyelv* 74, 280–293.
- Elekfi László 1966: Az igék szótári ábrázolásáról, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 183–214.
- Engel, Ulrich–Helmut Schumacher 1978: *Kleines Valenzlexikon deutscher Verben*, Tübingen.
- Fillmore, Charles J. 1968: The case for case, in von E. Bach–R. T. Harms szerk.: *Universals in linguistic theory*, New York, 1–88. Németül 1971: Plädoyer für Kasus, in von W. Abraham szerk.: *Kasustheorie*, Frankfurt/M.
- Forgács Tamás 1987: Újabb adalékok a huszita biblia fordítóinak kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 83, 88–92.
- Forgács Tamás 1990: Zur Frage der Valenztheorie und der historischen Syntax, *Ural-Altaische Jahrbücher: Neue Folge* 10, 30–42.
- Forgács Tamás 1991: Satzmuster und Genus verbi im Ungarischen, *Finnisch-ugrische Forschungen* 50/2, 125–146.
- Forgács Tamás 1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány* 35, 18–24.
- Forgács Tamás 1994a: Weitere Gedanken über Genus verbi im Ungarischen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 52, 135–154.
- Forgács Tamás 1996: Lexikologische Ergebnisse einer historischen Valenzforschung. *Ural-altaische Jahrbücher: Neue Folge*.

- G. Varga Györgyi 1977: A szó szerkezetbokr vizsgálatáról, in Rácz Endre – Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 95–110.
- Gremsperger László 1979: Kölcsönös jelentésű igéink szintaktikai viselkedésének néhány kérdése, *Magyar Nyelv* 75, 62–68.
- Greule, Albrecht 1982a: *Valenz, Satz und Text: Syntaktische Untersuchungen zum Evangelienbuch Otfrieds von Weissenburg auf der Grundlage des Codex Vindobonensis*, München.
- Greule, Albrecht 1982b: Greule szerk.: *Valenztheorie und historische Sprachwissenschaft: Beiträge zur sprachgeschichtlichen Beschreibung des Deutschen = Reihe Germanistische Linguistik* 42, Tübingen.
- Gulya János 1994: *A mondat szerkezetek rendszere a vahi osztályban = Studia Uralo-Altaica: Supplementum* 4, Szeged.
- Helbig, Gerhard – Wolfgang Schenkel 1975: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, 2. überarbeitete und erweiterte Auflage, Leipzig. (1. Aufl. 1969, Leipzig.)
- H. Molnár Ilona 1966: A vonzat és a jelentés kérdéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 4, 157–165.
- H. Molnár Ilona 1969: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6, 229–270.
- H. Molnár Ilona 1973: A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 9, 123–146.
- Helbig, Gerhard szerk. 1971: *Beiträge zur Valenztheorie*, The Hague – Paris.
- Helbig, Gerhard – Wolfgang Schenkel 1974: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive*, Leipzig.
- Helbig, Gerhard – Wolfgang Schenkel 1975: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, 2. überarbeitete und erweiterte Auflage, Leipzig. (1. Aufl. 1969, Leipzig.)
- Helbig, Gerhard – Wolfgang Schenkel 1977: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Substantive*, Leipzig.
- Heuer, Knut 1977: *Untersuchung zur Abgrenzung der obligatorischen und fakultativen Valenz des Verbs = Forum Linguisticum* 21, Frankfurt/M. – Bern – Las Vegas.
- Isenberg, Horst 1975: Diachronische Syntax und die logische Struktur einer Theorie des Sprachwandels, in Dieter Cherubim szerk.: *Sprachwandel: Reader zur diachronischen Sprachwissenschaft*, Tübingen.
- Károly Sándor 1963: Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1, 161–186.

- Károly Sándor 1967: A magyar intranszitiv – tranzitiv igeeképzők, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 189–218.
- Károly Sándor 1969: A melléknévi csoport, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6, 159–227.
- King, Robert D. 1971: *Historische Linguistik und generative Grammatik*, übersetzt, eingeleitet und herausgegeben von Steffen Stelzer (Schwerpunkte Linguistik und Kommunikationswissenschaft, Bd. 5), Frankfurt am Main.
- Kleines Valenzlexikon = Ulrich Engel–Helmut Schumacher 1978: *Kleines Valenzlexikon deutscher Verben*, Tübingen.
- Komlósy András 1992a: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–528.
- Komlósy András 1992b: *Régensek és vonzatok: Fejezetek a strukturális magyar mondatтанból*, JPTE Magyar Nyelvészeti Tanszék–MTA Nyelvtudományi Intézet, Pécs–Budapest.
- Korhonen, Jarmo 1978: *Studien zu Dependenz, Valenz und Satzmodell. Teil II. Untersuchung anhand eines Luther-Textes = Europäische Hochschulschriften* 271, Bern–Frankfurt am Main–Las Vegas.
- Löttsch, R. – W. Fiedler – K. Kostov 1976: Die Kategorie des Genus verbi in ihrem Verhältnis zu einigen verwandten morphologischen Kategorien, in R. Löttsch–Ruzicka szerk.: *Satzstruktur und Genus verbi = Studia Grammatica* 13, 63–94, Berlin.
- Nyíri Antal szerk. 1971: *A Münchener Kódex 1466-ból*, Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt, Budapest.
- Nyíri Antal szerk. 1993: *A Münchener Kódex magyar–latin szótára*, Budapest.
- Nyomárkay István 1973: Érzelmi árnyalattal színezett mondat jelentő igék az összetett mondatokban, *Magyar Nyelv* 69, 47–51.
- Prószék Gábor 1989: Határozók, szabad határozók, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 213–240.
- Rácz Endre 1985: Mondattan, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, 6. kiadás, Budapest. (1. kiadás: 1968.)
- Rácz Endre–Szemere Gyula 1989: *Mondattani elemzések*, 5. kiadás, Budapest. (1. kiadás: 1970.)
- Rácz Endre 1995: Szó szerkezettan. A Magyar leíró nyelvtani segédkönyv (szerk. Faluvégi Katalin, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina) idetartozó, Rácz E. által írott fejezetei, Budapest, 65–102.
- R. Hutás Magdolna 1995: Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek, Az igenévi szerkezeteken Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan és szöveggrammatika*, Budapest, 247–328.
- Rosengren, Inger 1970: Zur Valenz des deutschen Verbs, *Moderna Språk* 64, 45–58.

- Schumacher, Helmut szerk. 1981: *Konzeption eines Wörterbuchs deutscher Verben: Zur Theorie und Praxis einer semantisch orientierten Valenzlexikographie = Forschungsberichte des Instituts für deutsche Sprache 45*, Tübingen.
- Schumacher, Helmut szerk. 1986: *Verben in Feldern: Valenzwörterbuch zur Syntax und Semantik deutscher Verben*, Berlin–New York.
- Seyfert, Gernot 1979: *Zur Theorie der Verbgrammatik = Tübinger Beiträge zur Linguistik 73*, Tübingen.
- S. Hámori Antónia 1985: Melléknévi alaptagú kötött szerkezetek a kései ómagyar korban, *Magyar Nyelv* 81, 300–314, 404–414.
- S. Hámori Antónia 1995: Az alárendelő szerkezetek: A főnévi szerkezetek, A melléknévi, számnévi, határozói és határozószói szerkezetek, szerkezetek in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan és szöveggrammatika*, Budapest, 329–473.
- Szabó T. Ádám 1977: *Der Münchner (!) Kodex IV. Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis*, Wiesbaden.
- Tamásiné Bíró Magda 1989: A főnévi csoport vizsgálata a szemantikai szerkezetek alapján, in: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 91–138.
- Tesnière, Lucien 1959: *Eléments de syntaxe structurale*, Paris. Deutsche Übersetzung: 1980, Stuttgart.
- Thimar Márta 1989: A melléknévi csoport, in: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 139–180.

SZITOKSZÓVÁ VÁLT BETEGSÉGNEVEINK TÖRTÉNETÉBŐL: A ROSSEB ÉS A TÁLYOG

GALGÓCZI LÁSZLÓ

ROSSEB

1. A dunántúli káromkodásokban, átkozódásokban oly sűrűn szereplő *rosseb* a *rossz seb* kétszavas lexémából vált önálló szóvá, úgy, hogy a hangtani kötöttségű teljes hasonulás írásban jelöltté vált.

A korai adatok még kétszavas lexémára mutatnak: 1745: „Czaki Istvánné felől azt tudgya, hogy ezelőtt mintegy hat esztendővel 13 esztendő leánkája a Tanunak egykor falura menvén, a mint maga a gyermek vallotta, úgy teczet nékie, hogy gyakran nevezett Czaki Istvánnénak udvarán lévén, valamiben hágott, azonban azon sebe annyira el mirgedet hogy annak gyógyítását (: *rossz sebn*ek allitvan :) sem a borbély föl nem vállolta, sem másféli házi orvoslásokkal nem épülhetett...” (Schram III. 224), 1749: „Hogy valakiket fenyegetett volna nem hallotta, hanem a midőn meg fogatot, akkoron az Dencsi Hajdu leányát, a kinek is kezen és lábán valamely *rossz sebek* lettenek volna, hogy azon léánt valamivel megh füstölte hallotta.” (Schram I. 556). Ugyanígy olvasható a kákicsi temetési anyakönyvben is: 1772 u.: „*Rossz seb*” (OrmSz. 464).

2. A példákban szereplő *rossz seb* (> *rosseb*) szerkezet jelzője a finnugor eredetű *rossz* ‘schlimm, böse’, amely betegségnevekhez járulva azok rosszindulatú voltát jelzi, mint a *rosszbetegség* és a *rossz-eredet* (I. BERDE Károly, A magyar nép dermatológiája. Bp., 1940. 281). A szerkezet jelzett tagja az ismeretlen eredetű *seb* ‘fekély’ többnyire gyulladással és gennyesedéssel kísért szövetpusztuláson alapuló folytonossági hiány a bőrön..., mélybe terjedő anyagihiány-nyal” (OrvLex. IV. 750). BERDE Károly (i. m. 232) szerint: „Bármelyik rosszindulatú, eves, üszkös, gyógyíthatatlanul terjeszkedő, vagy makacsul fennálló fekélyes folyamat neve lehet. Így *lupus*, *tbc. colliquata*, *lágymfekély*, *affect. primar*, *syphilitica*, *gumma syphiliticum*, *ulcus cruris*, *carcinoma* stb.”

3. A már idézett adatokban a *rossz seb* pontos jelentése nem állapítható meg. A MTSz (II. 312) adatai szerint jelentése ‘fene, rákfene’, ugyanezt közli a SzamSz. (II.

277), az ÉrtSz. szerint ‘szifilisz, vérbaj’. E jelentések egymáshoz való viszonyára ezt írja MAGYARY KOSSA Gyula (Magyar orvosi emlékek. Bp., 1929. II. 307): „Lauschmann Gy. (Adatok a magyarországi járványok történetéhez 18. old.) azt mondja, hogy a némely vidéken használatos „*rossz seb*” kifejezés még annak az „*ulcus pessinum*”-nak az emléke, mely egyik régi egyházi könyörgésben fordul elő. Magam részéről nem hiszem, hogy a *rossz seb*-nek valami köze volna ehhez a régi könyörgéshez, mely még abból az időből származik, mikor a syphilis első, legádázabb pusztításai tizedelték az emberiséget. A NySz.-ban nyoma sincs a *rossz sebn*ek, de ennél nagyobb súlya van annak, hogy a TSz. sem említi, hogy a nép syphilitikus fekély vagy seb értelmében használná azt a kifejezést, hanem csak általában minden rosszindulatú, gangraenás vagy rákos természetű sebre (ezek közt a syphilitikus fekélyre is) használja a *rossz seb* nevezetet.”

A ‘szifilisz, vérbaj’ jelentése a népnyelvben a *rossz betegség* ‘bujakór’ (Ballagi II. 437), *rosszféle betegség* ‘ua’. (BERDE i. m. 202) hatására alakulhatott ki, ezek a nevek nemi betegséget jelöltek (I. BERDE i. m. 281): „– Mondd, nem vagy beteg? – Mibe vónék? Milyen beteg? – Olyan beteg. – Az mi? – Hát...? A lány maga elé néz. Sok minden eszébe jut: – Már hallottam olyat... Bizony, ha az életem sokat forogna, azt is megkaphatnám... – Eszébe jut, hogy a sofőrtől, aki udvarolt neki, azt hallotta, hogy *rossz betegsége* van, felnevet... (Móricz 1955: 515).

4. A ‘fekélyes bőrbetegség’ jelentés az idők folyamán elhomályosult; ma már indulatos, bosszús beszédben szitokszóként használatos. A szó először átokformulákban jelentkezett, mint GÖNCZI Ferenc (Göcsej és kapcsolatosan Hetés vidékének és népének ismertetése. Kaposvár, 1914. 132) írja: ‘Az újabb keletű átkozódások, káromkodások egy része megdöbbenően erős, csúnya. Nagyon el van terjedve a *rosseb*-bel (*rosseb* = rák) való átkozódás, káromkodás... Ezen rettenetes betegséget kívánja haragosára (az átkozódó)...’: „*Hogy a ros-z-seb egye ki! A rosseb egyen meg! A radai rosseb rággyon még! Rosz-seb szállon rád! Egyen még a rosseb! Rosz seb egyen meg! Hogy a rosseb evett vóna meg! Üssön belét a rosseb! Egyen meg a rosseb!*” (MTSz. II. 312), „*Hogy a rosseb egye még a gyöngye szüvedet!*” (Nyr. XXII, 430), „*A rosseb egye ki a pofádat! A rosseb rágjon szét!*” (Nyr. XXIX, 584–5), „... a *rosseb egye meg; a fekete, polituros rosseb egye meg; rosseb egye meg a májad levét, szíved gyökerit, az órod közfalát, szemed világát!*” (Nyr. XXXIII, 243.), „*A héba szárogatott rosseb egyen meg! A radai rosseb rággyon széjjel!*” (Édes Jenő, A balatonfelvidéki népnyelv. Bp., 1907. 43), „*A rosseb egyen még tetütü tuapig!*” (Gönczi Ferenc i. m. 132), „*Á, rosseb egye pofáját!*” (OrmSz. 464), „*A rosseb egye le a pofáját!*” [(Kovács Endre, Doroszló hiedelemvilága. Novi Sad, 1982. 191 – vö. „Nagy Kovács Dániel például arra a sorsra jutott/, hogy a fiánál s menyénél kellett

laknia, azok tartották. Az istállóban hált, folyton szidták, vén bűdös gazembernek szólították, *rossebbel etették*, kívánták halálát.” (Kodolányi János, Három pap: Pünkösdi dáridó. Bp., 1973. 621/).]

Az átokformulák rosszat kívánó szitkozódásként élnek tovább, elsősorban a beszélő bosszúságát jelzik: „... vót mán ẽ kotluolla szép pizsállém is, osztán az átkozott veri meg a tikhordu kánya ẽvitte minden szálán, hogy a *rossz seb ẽgyé ki!*” (Nyr. I, 422), „A mama oly idegesen dühöng, a gyerekek elhúzódnak a közeléből; mert őköllel vágja fejbe, akit elér: – *A rosseb ẽgye le a sziveteket!*” (Móricz Zsigmond, Mikulásra leesett a hó: Elbeszélések 1934–1936. Bp., 1955. 558).

Indulatos beszédhelyzetben tagadást fejez ki: „– Miért, maga mit lát? *Egy rossebet*, azt! – Bár néznéd te is, nem vinne el a fene.” (Pető Sándor, Drusilla: Új Tükör XVI. évf. 1. sz. 16.)

Állhat a szövegben a *rosseb* elhomályosult jelentéssel, ilyenkor indulatos elutasítást fejez ki: „– Ugyan él-e még aki csinálta. – Mi? – Hát a kulcsot? – Tudja a *rossz seb!* Meritse kend mög! – rendelkezik Kara.” (Tömörkény István, Adóügy: Válogatott elbeszélések. Bp., 1955, 512); „A parasztok szedelődzködtek. – Elmenjünk? – kérdezte Kovács Péter a sógorát. – Menjen a *rosseb* – rikkant bele a hebehurgya Vince. – Nekem ne prédikáljon a paráznaságról. (Németh László, A kurátor ítélkezik: Negyven év. Bp., é. n. 103); „Nem lesz, osztán vége. Maj a *rosseb*nek kell több. Röggée magam mék a Piókás szüléhön, osztán vége. Maj a *rosseb* haagati a neszét, és nem!” (Kodolányi János, Sötétség: Pünkösdi dáridó. 8).

Az *egyen meg a rosseb*, *vigyen el a rosseb* szerkezetből kifejlődheett az indulatos beszédhelyzetben ‘vmi rossz; őrög; stb.’ jelentése: „Egyszer elviszi a *rosseb*, meglátja, s akkor csak nézhet. Még a sapka sem segít. (Pető Sándor i. m. 16).

TÁLYOG

1.1. Szitokszóvá vált betegségneveink egyik legtöbb gondot okozó tagja a *tályog* és nyelvjárási változatai – legalábbis ami a szó hangtörténetét illeti.

1.2. BENKŐ Loránd (NytudÉrt. 1. sz. 36) a *ly* hang történetéről szólva így ír: „Azonos hangtörténetűeknek látszó *ly* végű szavainkról beszélve nem hallgathatjuk el a *tályog* szó hangtörténetében fölmerülő problémákat. E szavunknak rendkívül sok alakváltozata van, s a szó eredetének ismeretlen vagy legalább erősen bizonytalan volta miatt ezekben az alakváltozatokban nehéz eligazodni (...). A szó különféle alakváltozatainak első nyelvtörténeti előfordulásai a következők: 1297: *Talug* (Oklsz.), 1516–18: *tharghy* (MNY. XIII, 272), C.: *talgiu*, XVII. sz. e.: *thaloba* (NySz.), 1643: *tályog* (NySz.), XVII. sz. 2. f.: *talio* (Nyr. XXIX, 259), 1723: *taléját* (NySz.). Ha ezekhez a nyelvtörténeti adatokhoz hozzávesszük az újabb nyelvjárási

változatok közül a *tál*, *tár*, *tán* formákat (vö. Melich: MNy. III, 235, MTSz.), a szónak eredetibb *tál* (? ~ **tály*) alakját kell föltennünk. Ebből lett a *tár* (*l* > *r*), a *tán* (*l* > *n*) és ha nem *ly*-lyel ejtett változat az eredetibb, akkor a *tály* is (*l* > *ly*). ... Az eredetibb *tál* (? ~ **tály*) szóalak -g és -ó képzős változatai lehetnek a *tálot* ~ *tályog* és a *táló* ~ *tályó* formák.

A viszonylag korai adatokkal igazolható *tárgy* és *tálgýú* változatok biztosan mutatnak egy **tályg* alakváltozatra is: a *tárgy* *r*-je ugyanis csak a korábbi *l*-ből fejlődhetett, a *tálgýú* pedig egy *tályg* alapszó *ó* ~ *ú* képzős változata lehet vö. nyj.-i *tarjó*, *tálgýó*. ... Aligha marad más hátra, mint hogy a **tályg* változat keletkezését a korábbi **tály* (? < *tál*) formával hozzuk összefüggésbe, mégpedig úgy, hogy az *l*-ből palatalizálódott vagy esetleg eredeti *ly* tövéig a szóban valamilyen úton *lyg*-vé vált.”

1.3. KNEZSA István (A magyar nyelv szláv jövevényszavai II.² Bp., 1974. 958) így vélekedik a *tályog*ról: „Eredete ismeretlen, sőt a fenti alakváltozatok egymáshoz való viszonya sem világos. Valószínűleg nem is egy, hanem legalább két szóval van itt dolgunk: *tályog* (és az -*l*-es változatok), meg *tarjag* (és az -*r*-es változatok; így Melich MNéy. 3: 236. Azonban még így is leküzdhetetlen nehézséget jelent a változatoknak egymáshoz való kapcsolatát megállapítani.”

1.4. A megoldás kulcsát – véleményem szerint – ÚRHEGYI Emília (A *tályog* és családja: MNy. LXIII [1968], 39–51) találta meg. A szerbhorvát és szlovén növénynevek vizsgálata alapján megállapította, hogy a *tályog* ‘Eiterbeule, Geschwür stb.’ szavunkat a szláv *talog* ~ *talov*-ból eredeztethetjük, majd így ír: „A köznyelvi és irodalmi *tályog* szónak igen számos népnyelvi változata van, amelyek nemegyszer jócskán eltérnek tőle. Ezek a változatok olyan hangváltozások eredményei, amilyenekre nem egy példa akad egyes magyar szavak köznyelvi és nyelvjárási változatai között. A szó testét illetőleg ezek a változatok három típusba sorolhatók: 1. a *talog*, *tályog* szótest és változatai; 2. a nyílt szótagra végződő *táló*, *talú*, *tállu*, *tálgýu*, *tálé* stb., 3. az egyszerűtagos *tál*, *tár*, *tán*. Ami eltérés ezeken a típusokon belül van, az főképpen az eredeti szóbelseji -*l*- minőségi és meny-nyiségi változásaiból ered.

Az 1. típusba ezek a változatok tartoznak: az első *Talug*, *Thalagh* adatok; *tályog* 1647-ből; *tólag* SzD²; *tályog* 1792; *Tálgý* dn. (SzegSz.); *táragy* 1825. Szeged; *Tárigy* 1897. Somogy; *tarjag* 1604 MA., *tárjog* 1897. Cegléd; *tarjág* 1750. Wagner Phras; *torjag* XVII. sz. (MNy. III, 236); *tárgyag* 1897. Székelyföld.

A 2. típusba tartozó szavak a *talov* változathoz magyarázhatók meg. Közismert, hogy a szláv -*ov* végződés a magyarban *ou* diftonguson keresztül *ó*-t eredményez, ez pedig gyakran váltakozik *u*-val és *é*-vel, olykor *i*-vel is... A 2. típus változatai: *tályó*: írva *talio* (Nyr. XXIX, 259); *talgyu* Cal., *tálgýú* Tisza mellék; *tárgyi*: írva *tharghy* 1516–18. (MNy. XIII, 272); *táló*: 1551. *thaloba* (LevT. I. 86 után NySz.); *tarjó* 1793. Gross I., 158; *tarju* 1832 Kreszn., *tálló* 1832 Göcsej (MTSz.); *tállu* 1914. Göcsej, *talú*

1900. Vas m., *tálé* 1723. (NySz); *vér-tálé*: 'sárga vértálé' Balaton mell. (TSz.); *tálás* mn. Balaton mell. (MTSz.).

A 3. típusnak vehető: *tál, tár, tán*: *vértál* Vas m. (TSz.), *vértán* Fejér m., *Vértár* Bács m. (Nyr. XXVII, 413), *tár (tárja van)* (OrmSz.), *tár* (birtokos esete *tárgya* /MNy. III., 399/).

Változatos, szinte elképesztő sokaság. Összefüggésüket ilyenformán látom: A/ Az átvett délszláv *talog* -l-je a magyarban palatalizálódott, ennek eredménye a mai köznyelvi *tályog* forma. – B/ Az -l-ből -r- lett: *táragy, tárigy*; ... – C/ Az -l-ből lett -ly- feltehetőleg geminálódott (*tállag* adatunk ugyan nincs, de van *vájjug ~ vályog* SzegSz., *hajjag ~ hályog* MTSz.). Majd olyasféle disszimilációval, mint amelyet Kniezsa feltesz az olasz *tagliere*: *tallier* magyar **tállýér* esetében (a *tányér* címszó SzJJSz. 960), egy *táljog, táljo* alak jöhetett létre; ilyen ejtésű adat van is: *talio* (Nyr. XXIX, 259), olvasata valószínűleg *tál-jó*. A *táljó, táljog* formából meg lehet magyarázni a *tarjó, tarjú, tárjog, torjag, tarjag*, másrészt a *tálgýű, tárgyi, tárgyag* változatokat. Az előbbieken megint -l- > -r- változással van dolgunk, az utóbbiakban pedig a népnyelvben gyakori *r* utáni (s általában zöngés mássalhangzó utáni) *j* > *gy* változás következett be. (...) Egyes esetekben (a *talov*-ból lett változatokban az *l* nem palatalizálódott, hanem geminálódott: *tálló, tállu*. – D/ Ami a *tálagy, táragy, tárigy* változatok szóvégi -gy hangját illeti, ennek magyarázatát, azt hiszem, más szavak hatásában kereshetjük... E/ A *tál, tán, tár* változatok létrejöttéről nehéz valamit is mondani, esetleg felvetődhetik az *e* szavakkal jelentésében szinte megegyező... *túr* < szláv *tvor* 'ulcus saniosum, Blutgeschwür, eitriges Geschwür' (vö. SzJJSz. 535–6) szóval való keveredés lehetősége...”

1.5. Az eddigi kutatásokat összefoglalva a TESz. (III., 833) így vélekedik a *tályog* és változatai eredetéről: „Valószínűleg szóvegyülés eredménye. Az alakilag és jelentésbelileg keveredett két szó egyike szláv eredetű lehet; vö. blg. *manoz* 'hordalék, üledék, lerakódás' (BKE.); szb.-hv. *talog* 'üledék, seprő', N.: *talog, talov* 'fekete hunyor' (HASz.); szln. N.: *talog, tálov, télog* 'ua'. (Pleteršnik); cseh *talovin* 'téli hunyor', R. *tarlov, tálov* 'genny' (PSIJČ); szlk. N. *tálov* 'ua'. (Hvozdzik); a.-szorb *talug* 'ua.' (Šwjela)... A magyarba mind a *g*, mind a *v* végű forma bekerülhetett, s az alakváltozatok egy része (pl. a *tályog*: *tályó* típusú szembenállás) ezen az alapon magyarázható. – Közrejátszhatott azonban a szó kialakulásában a m. *tar* 'színes, foltos, tarka' (...) illetőleg ennek *j*-vel bővült változata... A *tar* szerepe az *rj-* *-rgy-*s változatokon kívül magyarázhatja az *a*-s tőhangzójú alakokat, továbbá a *tár* típusú formákat is (ez utóbbiak azonban másodlagos elvonások is lehetnek). A daganatos gyulladás jelölésére is jól illik a 'színes, foltos' jelentésű szó... A két etimon vegyülését az *l ~ r* váltakozás gyakorisága, a szóvégi *g* képzőnek való felfoghatósága, a jelentések rokon volta stb. nagyban segíthették.”

1.6. Ami az eddigi – talán kisé hosszan idézett – véleményekből kiderül: a *tályog* szavunk szláv eredetű, és a délszláv *tályog* ~ *talov* származékaiként magyarázható. A -g ~ -gy végű származékok a délszláv *talog*-ból eredeztethetők, a magánhangzós végű alakok a délszláv *talov* származékai. Az alakokban előforduló szóbelseji -l- > -ly- palatalizáció, az -l- ~ -r- szórványos hangváltozás eredménye. A szóvégi -g ~ -gy analógiás hatás lehet: szláv *prqd* > magyar *porond* ~ N. *porong*, *porongy*; szláv *paprat* > magyar *páfrány* ~ N. *pápráng*, *pápráng*, *paprágy*, *páprágy* (1. MNy. LXIII, 51).

Ami tisztázatlan maradt: az -rg-s és -rgy-s származékok kérdése és ezzel összefüggésben a *tarjag*, *tarjagos* idekapcsolhatósága, valamint az egyszótagú nyelvjárási *tár*, *tál*, *tán* kialakulása. Mielőtt azonban erre választ adnánk, nézzük a szó jelentés-fejlődését!

2.1. A szláv eredetű *tályog*, illetve változatai a XVI. századtól jelentkeznek nyelvünkben: 1516-18: „Contura *Tharghy* Equor(um) dicant(ur) hec v(er)ba trib(us) vicib(us)” (MNy. XIII, 272), 1551: „Az egyik kacola az thawaly nyarba *thaloba* hala meg” (LevT. I. 86: NySz.), 1585: Struma: Dagadas, *talgiu*” (C. 1011), „Vomica: Dagadas, *talgiu*” (C. 1140), 1643: „Midőn a folyó dagadás, *tálgyu*, fokadéc őszve megyen: cum vomica coit (Com: Jan. 60: NySz.), 1647: „*tályog*: struma” (Major: Szót. 452: NySz.), 1655: „A vad ketskék a verőfényről meg melegedet kőhöz addig fenik az ő oldalukat, hogy a *tálgyu*, keles meg fakad” (ACsere: Enc. 210: NySz.), 1656: „*Talera* valo imatsag”. (Kóssa Gyula: Régi magyar betegségnevek 19), „A nadály fő gyökere es levele hasznos a *tálgjuk* s a melly sebei ellen” (ACsere: Enc. 242: NySz.), „A gyanta a *tálgjukat* meg gyógyította” (ACsere: Enc. 231: NySz.), 1673: „Midőn a folyódagadás: *tályog* őszvemégyen, varral béborittatik” (Com²: Jan. 51: NySz.), 1708-10: „Szokott torkom béli *tályog*gal megbetegedém” (Dethl: Élet. 267), 1701: „*A Dagadafokról vagy Tályogról*. A' Tűzes Dagadásban vagy Tályogban (Apoſtema calidum) ha a' betegnek egyéb állapottya engedi, Eret kell vágni a karján a melly felől vagyon. ...Ha tsak szindagadás, és nem *Tályog*; tsak hívesíteni kell... Vagyon másféle Dagadás-is, lágy, fehér, nem tűzes, mellyet *Hideg Tályog*nak hívunk (Oedema), mivel nem veres, nem is annyira fáj...” (PaxC. 282-4); 1723: „Szinthe mint a ki mirigyest *taléját* vagy fekélyes bél-poklát hol mi selyem materiaval palastoltya (Csúzi: Síp. 520: NySz.), 1751: „(Vida Istvánné)... végzésibül a palántrakásnak... kényszerítette a Leányzott, hogy füvek szedésére vele edgyütt ki menne, de a leány nem cselekedte ... melybül ezen veszedelme mindgyart következőt meg irt Leánjzonak, hogy mihejen Kertyenek kapujan kiment Vida Istvannénak, a térdén fejjül a lábbát mint ha által lüttek volna, Oly hirtelen valo fájdalmat vett az után pedig minden testeben el bágyadozván és el kékülvén egy hétig felettébb való kinokat szenvedett ... midőn meg tekintett volna, nevezett Vida Istvánné csak bolondságnak mondotta lenni, nevezvén azon nyavalyát *fijók tájjognak*” (Schram II. 393); 1756: „A *Fatens* egjebet nem tud, hanem

az előtt 5 napokkal a Körösre vízért menvén Varga Bóldisárné hozzá ment és monddta a fatensnek, azt mondják ugjmond hogj *tályog* van a gazdasszonyod Léánykáján...” (Schram III. 143); „Miért fogattatl meg? Azért hogj Tálós György ezelőtt hat esztendővel nyavalyában esvén, felülem azt monddta, hogj én vesztettem volna meg, az utan Szadai János Komámis *folyó Táléban*, s nehéz nyavalyában esvén, s abban meg is halván azis azt kiáltotta felülem” (Schram II. 546); 1767: *Abfcejffus*: Elmenés, Őszve-gyült kelevény, *Tályog*; *Steātōma*; Kemény *tályog*, fagygyú forma matériával teli; *Vömīca*: Dagadás, Fakadék, Kelés, *Tályog*” (PPB1).

A korai adatok szerint a *tályog* és változatainak jelentése ‘daganat, kelevény’, a későbbi XVI–XVIII. századi adatok vallomása szerint ‘fekély, seb’.

A ‘daganat, kelevény’ → ‘seb, fekély’ jelentésváltozás példái: 1577 k.: „Olý dagadafokzol kýk meg fakaduan sebbe lettenek ymma2. Az kýtł az Magyarok kelewennek hýnak, azt az Gêrêgêk Apofthemanak az Deakok Afcejffuľnak vagy Suppurationak Newezýk, ky femmý nem egýeb, hanem az êzwe gywlłłh allatnak genýet-segge wagý valamý affelehez hasonlowa valtozafa’ (OrvK. 548) – (*Suppuratio*: „Meg euezes’ /C./; Meg-evesedés /PPB1/), 1749: „Primus fatens providus Georgius Botth annorum circit. 35 in colonus praevia juramenti formalitate... Ad 2dum Hogj valaha valakit fenyegetet volna Totth Eörse nem tudgya se nem hallotta, hanem csak a midőn megh fogattot, akkoron másoktul beszélleny hallotta, hogj Dencsi Hajdujak(!) léányán *Tálé* lévén megh füstölte, és az füstölés után jobban lett volna ... Quarta fatens Elisabetha Bencsik in possessione Dencs annorum circit 25 jurata examinata fassa est ... Ad 2dum Hogj valakiket fenyegetet volna nem hallotta, hanem a midőn megh fogatatot, akkoron az Dencsi Hajdunak léányát, a kinek is kezen és lábán valamelly *rosz sebek* lettenek volna, hogj azon Léánt valamivel megh füstölte hallotta” (Schram I. 556 – vö. a vádban: „ez elöt két Esztendővel Vései Ferencz Uram Hajduje mákot szedni parancsolta ezen Boszorkányt, melért zugolódván monddta, hogj valami meg bányya az eo hajtogatását, amintis utánna valo Tavaszszał azon Hajdu Léányának job keze, és labo *őszve dagadozot*”), 1756: „... azt mondják ugjmond hogj *tályog* van a Gazdasszonyod Léánykáján, melyre az Fatens felelt, én nem tudom Isten tudja mitsoda nyavalya mellyre mondá Bódiné, torna levélre kennyetek mézet és hintsétek meg timsóval, meg lappad, meg is lappat a *dagadása*, de harmad napra a Gjermek meg hólt” (Schram III. 143).

A *tályog* régi jelentéséről ezt írja BERDE Károly (i. m. 247; *tálé* a.): „A régi nyelvünkben heveny gyulladással járó, terjeszkedő, fájdalmas folyamatot jelentett, valószínűleg a mai *tályog*-ot vagy *phlegmone*-t.” Ezt MAGYARY-KOSSA Gyula véleményével kiegészíthetjük: „... a nép a *tályog*gal és a *táragy*-gyal nem mindig az abscessust jelöli, hanem általában a nyílt sebeket, fekélyeket” (MNy. XXII, 345). BERDE Károly a *tálgýú*, *táló* alatt (i. m. 248) a következőt jegyzi meg: „Régi nyelvünkben *golyva*, *kelés*, *tályog*”, a *tályog* alatt (uo.) ‘abscessus’. A ‘daganat, kelevény’

jelentésből érthető a 'struma' (= a pajzsmirigy kóros megnagyobbodása) – a *dagadás*, *daganat* a jellemző tünet /l. PaxC. 282–4/.)

A későbbi adatok is inkább 'daganat' jelentésűek: „*Tályog*: (kórt.) a test valamely részén feketés, fekélyes dag(anat), mely gyakran halált okoz” (Ballagi II. 60); „*tályog*: Gennyes daganat” (Balassa II. 272); „*tályog* (Orvos) A <test szövetségében> mikrobaktól v. egyéb szennyező anyagoktól (...) okozott gennyel telt üreg” (ÉrtSz. VI. 462); „Most tisztát viszők Örzi lányomnak a kórházba. Nem tom én magam se hogy a kicsivel mi a fene lösz. Mer *tályog* támadt a lányom mejjin, de az egyikből szopik a kicsi, a másikat meg szivatják” (Kiss Lajos, A szegény emberek élete. <<HELY, ÉV>> 476). A nyelvjárásokban jelentése 1. 'kelevény', daganat, 2. 'mérges, belső kelés, vérfene, amely vörös vagy szederjes foltokban ütődik ki a bőrre (szarvasmarhák vagy disznók betegsége)', 3. 'kékes-vörös érduzzadás (pl. sok borítottól)', 4. 'fekély, seb': „Jaj, szomszéd, nagyon megvágta az a kasza, borzasztó csúnya *tájog* lett a lábán (MTSz. II. 644-5). A Szamosháton jelentése 'eitergeschwür' (SzamSz. II. 369), Szeged környékén 'gennyes daganat', illetve *táragy* változata 'lóbetegség (haemoglobinaema)' és 'helleborus', ez az a növény, amellyel a *táragy*ot gyógyítani szokták. A 'lóbetegség' jelentésű *táragy* fordul elő a MÉSZÖLY Gedeon közölte ráolvasásban: „Contra *Tharghy* Equor(um)...” (MNY. XIII, 272), ez MAGYARY-KOSSA Gyula szerint (MNY. XXII, 346–7) '*lótárgy* = lótályog ... a betegség úgy kezdődik, hogy az állat a hátsó lábain feszesen jár, majd reszketni kezd, testét izzadság lepi, tekintete ijedtforma; később a hátsó végtagjai megbicsaklanak, majd összerogy, kutya módra ülőhelyzetbe jut, s végül oldalára esik, úgy is marad, s a hosszantartó egyoldali fekvés következtében a kiálló csontok felett „felfekvés” (decubitus) keletkezik: gennyedő nyílt sebek támadnak, s az ezekhez társuló fertőzésekben elpusztulnak az állatok...”. A *tályog* *tálló* változata is állatbetegség: „betegség, a melyben a marha testének minden részét elfutja, elborítja a vér” (Göcsej TSz.: MTSz. II. 642).

Tehát a *tályog* és származékainak jelentése 'daganat, kelevény' → 'nyílt seb, fekély'.

3.1. Itt kanyarodhatunk vissza a korábban feltett kérdésre: a *tarjag* vajon a *tályog* alakváltozata-e vagy a *tar* szó származéka? (l. TESz.) Nézzük a jelentés oldaláról a kérdést!

A *tarjag* szó -s képzős *tarjagos* származéka a XVI. századból mutatható ki először: 1577 k.: „*Kemeny dagadafról mynth az ké* (Schirrus) ... az gonozul megh gyogyttatoth Tarjagos Orbancztul, vagy Twzes dagadaftul leth...” (OrvK. 531). A *scirrhus* Páriz Pápai szerint „Meg-keményült köves dagadás, *Súly*” (PPB1). A *tarjagos orbanc* talán a *szent Antal tüze* nevű betegség egyik változata: „(Zent anta(l) Twze) Ennek penygh keth formaýa vagyon. Mert az Eggýkkel chyak az bérnek felí reze Melýsegnekwl febéírdýk megh, kýen korpa modu chýerepezeíék leznek. Maýýk, kýnek

febbfwele az Bërben melyebben megien be, kybêl (megh fakadwan az pattogozafok) Ver yw ky, genyetfeggel elegy” (OrvK. 539). Az *orbáncot* és a *szent Antal tüzét* jellemezve Páriz Pápai így ír: „E’ Nyavalya efik az Epe-fárnak (bilis) a’ vérrel együtt az erekben felforrásától, és a’ bőr alá ki-verődésétől a’ honnā a’ bőr megtarjagofodik, tűzefedik, mely tűz terjed nagy fájdalommal és hévféggel, úgy hogy néha a’ nagy hévfég miatt fel-is tsattan a’ bőr fok apro hójagokkal. ... Nehezebb, ha a’ febekben a’ tsonton efik az Orbántz, vagy a’ tsontoknak valami megtörésébē következik, és ha kin kezdődvn, a’ belső részekre liet, beút v. meg-gennyettségefedvn vefzni kezd. Ifmēt ha a’ Fejét és Abrázattyat fogja-el, mert a’ Torkára hatván hamar Torok-gyékot tsinál, és elfulafzttya a’ beteget. Az Orbántzban néha a’ Fületöve is megdagad embernek...” (PaxC. 294–5). A példákban szereplő *tarjag* származékok talán a *dagadással* vannak összefüggésben: „Az Mely Nyavalyák penygh az Testnek kwlř rezeyth el foglalják, vagy az bwrēn felwl leznek azok vagy az Telfēth megh lykaztyak es megh vndokyttyak: Fēlwl leznek ezēk: *Dagadas*. Kemeny hufnak feol Newekēdefe. Patogazas. Az *Dagadafok* azerth ezēk. Twzes nylallo dagadas: Szelēs kemeny dagadas: Nagy dagadas: Magas dagadas: Lagy dagadas: *Orbancz*: Fēnek vyzes Nedweflegtwl valo megh dagadafa: Igen kemeny dagadas mynth az kē: Vyzes Nedweflegnek gywlefetwl valo Tēkēffegh: Szeltwl valo dagadas; Innak megh chyomozafa kyth Magyarwl Ganchyúnak hynak: Gelywa az Torokban: Fwl melleth valo dagadas: *Fene...*” (OrvK. 523).

A *tarjag* jelentése Szenci Molnár Albert szótárában „pustula, ulcus” (NySz.), a *tarjagos* „pustulosus” (NySz.), *tarjagosság*: „papula, pustula” (NySz.). A *pustula* Calepinusnál: „Rih, vizketeg, bobortso”, Páriz Pápainál „Kis fakadék, Keléske, Bibortso”; az *ulcus* Calepinusnál: „Seb, fekély”, Páriz Pápai szótárában „Fekély, Túr, Ki-sebesedés” (PPB), a *pustulosus* „Fakadékos, Keléses” (PPB). A *papula* „Sómör, bobortso” (C.), „Sömör, Bibirtsó, Tarjagosság” (PPB), – tehát a ‘daganat, kelés, fekély’ jelentéssel találkozunk ismét. A PaxC.-ban ezt olvashatjuk: „A’ Sómörőgrűl, Ember’ Orczája, orra veres, darabos Tarjagofságáról, és a’ Súmóltsról. A’ Sómörőg-is mind rútíttya, ‘s mind pedig Vízketésével nyughatatlankodattya a’ testet. Sómörőgnek neme az Ember’ Ortzáján, Orrán, ama bibortsós Veresség is, mely kiváltképen Nyárra kelve igen megújul” (PaxC. 304).

3.2. A példák alapján megállapíthatjuk, hogy a *tarjag* jelentésében elsődleges lehet a ‘dagadás, kelés, kiemelkedés a bőrön’ jelentés, ebből alakult ki a ‘fekély, seb’. A szótári adatok őrzik e jelentést: „*Tarjag*: kelés, kilis, fakadék, veres perlenés v. pörsenés (SzD. 228, vö.: „Tályog, tályag, gufa, daganat, szökés, kelés, fakadék, tarjag, persenés, tsattanás, kelevény, tálgyú”), „Mérges fakadék vagy bibircsó vagy csomó az állati testen, különösen szarvasmarhákon” (CzF. VI. 110). Növényként is szerepel: „A lopvanővők seregéből való növénynem, mely a fák kérgén vagy köveken tenyészik, s

leveletlen ripacs- és szömöröcsféle kucsucsorodásokból áll és némileg az állati tarjaghoz hasonló (Verrucaria)” (CzF. VI. 110).

3.3. A *tarjag* önállóan talán csak szótárakban élt, inkább származékai jelentkeznek: 1633–4: „Mocskos az orcád avagy úndok varal *tarjagos*” (Alv: Post. I. 479: NySz.); 1645: „Az Anti-Christus, az a nagy *tarjagos* sárkány, az ekklesianak szűlő-tének szándékozik vala veszedelmére’ (G. Kat.: Titk. 358. NySz.); XVII. sz.: „Testének bőrén láttatik *tarjagosság* vagy valamit szeplő” (Deliber E2: NySz.).

3.4. A *tarjagos* melléknév jelentésében van-e nyoma a ‘dagadás, kelés’ mozzanatnak? – tehetjük fel a következő kérdést. A népnyelvi adatok között olvashatjuk: „Vörös vót, mintha *tarjagos* lett vóna” (Nyr. XIV, 87: MTSz); „*tarjagos, tarjagos fölho*: nagy, darabos, terhes fölho, miből esőt várhatni; *tarjagosul, tarjagosulnak* a fölho: Gyülekeznek, sokasbulnak, növekednek a fölho” (Nyr. XVII, 575); „*kitarjagosodik*: kiejakosodik, földudorodik és megrepedezik (a seb). Szépön kezdött gyógyini a sebje, mos még már megcsak fájik neki, egészen *kitarjagosodott*” (MTSz. II. 664); „*tarjagosodik*: vörösödik a seb, tornyosodik a felleg” (SzegSz. II. 554) – az adatok növekedésre utalnak: *tarjagosodik a felleg* ‘növekszik, gyülekezik, sokasbul, tornyosodik a felho’, *tarjagosodik a seb* ‘földudorodik a seb’. A ‘dagadás, kelés’ → ‘tályog’ jelentésre utal a *tarjagos* és származékainak sebekkel kapcsolatos használata: „Vörös vót, mintha *tarjagos* lett volna”. (Nyr. XIV, 87) – itt több mint valószínű, hogy *tarjagos* ‘tályogos’ jelentésű. S innét értjük meg, miért lehet a *tarjagos* ‘színes, foltos’; A PaxC.-ban ezt olvashatjuk: „A’ *Tűzes Dagadásban* vagy *Tályogban* (Apothema calidum) ha a’ betegnek egyéb állapattya engedi, Eret kell vágni a’ karján a’ melly felől vagyon” (282). A *tályog*-nak, a *tűzes dagadás*-nak a kidudorodás, kidagadás mellett jellemzője még a daganat környékének színe: a vörös: „... Ember’ Orczája, Orra veres darabos *Tarjagóságáról*... (PaxC. 304); „*Tarjagos*: elmérgesedett sebnek fehér-vöröses színe” (Nyr. XXXII, 34) – tehát érintkezéssel az eredeti ‘tályogos’ jelentés ‘vöröses, vörös foltos’-sá vált; „*tarjagos*: véraláfutásos, szederjes” (SzegSz. II. 551); „*tarjagoskék*: vöröseskék” (Nyr. XXXII, 349); s egyéb, nem betegségre utaló szerkezetben is használták; „*tarjagos* a kanpulyka feje, nyaka, mikor felfújja magát; a szentantaltűzében szenvedőnek, az iszákos embernek az arca, orra” (Nyr. XXXI, 218); „... *tarjagos* lehet valami ütésnek a helye vagy sebnek, daganatnak a környéke. Ekkor valami haragos-vörös, egyik-másik helyen kékes, szabálytalan alakú foltot jelent a bibis körül” (Nyr. XXXI, 217) – mondják Kiskúnságban; Somogyban pedig a *tarjagos*: „mikor az ember megüti magát, olyankor a megütött testrészt „*tarjagos*” azaz kék-zöld foltos” (Nyr. XXXI, 215), Hevesben: „*tarjagos*, ha az ember bőre fázik, (különösen fürdés után) mogyorónagyságú, kékes, piros és fehér foltocskák keletkeznek rajta.” (Nyr. XXXI, 215).

A *tarjagos* 'vörös foltos' az ilyen szerkezetekben vehette fel 'színes, foltos' jelentését. A 'vörös, vöröses foltos' → 'színes, foltos' jelentésváltozás igen hamar megtörténhetett: 1590: „Ha valamelly embernek testenec büren lattatic *táriagoffág* vagy var, vagy valami fehér szeplő, annira hogy alítasfec pokloffagnak lenni, ez ilyen embert vigyec Aaronhoz...” (Károli I. 98; vö.: „... in cujus cute orbus fuerit diversus color sive pustula...”).

3.5. Jelentéstani oldalról igazolhatónak látszik, hogy a *tarjag* a *tályog* alakváltozata. Mi magyarázza a szóbelseji *-rj-* a *-ly-* helyén? A *talio* (Nyr. XXIX. 259) alapján feltételezhető egy **táljog* forma, amelyből az *l > r* változás alapján létrejöttek az *-rg-*s alakok: *tárjog* (Cegléd, MTSz), majd hangrendi kiegyenlítődéssel: *tarjag* (MA.), *tarjág* (Wagner, Phras: MNy. LXIII, 50), *a-á > o-ó* elhasonulással a *torjag* (MNy. III, 236) – ezek az alakok a délszláv *-g-*s végű szó folytatásai, a délszláv *talov-*ból pedig a magánhangzóra végződő formák: *tálló* (Göcsej, MTSz. II. 642): *tarjó* (Gross, I., 158: MNy. LXIII, 50), *tállu* (Göcsej, Gönczi Ferenc): *tarju* (Kresznerics: MNy. LXIII. 50). Az *-rgy-*t tartalmazó *tárgyag* alak pedig magyarázható az *-r* utáni *j > gy* változással (I. ÚRHEGYI Emília i. m. 50).

3.6. A *tál*, *tár*, *tán* formák véleményem szerint másodlagos elvonással jöttek létre, hasonlóan a *tárgy* 'tályog'-hoz. Erről MÉSZÖLY Gedeon (MNy. XIII, 272) ezt írja: „A *tárgy* a *tályognak* eddig nem ismert változata, ehhez leghasonlóbb a *táragy* és a *tárigy* (MTSz.). A *‘tárigyot’*-, ló *tárigya*’-féle ragos alakok vonódhattak össze ... *tárgyot*, *tárgya* stb. alakokká s ebből vált le a *tárgy* nominativusz...” Az ilyen alakok „*tárja van*” (OrmSz.), „*tárgya*” (birt. eset, Mny. III, 399) „*vértáléja van*” segíthették elő, hogy elvonással a *tár*, *tál* alakok létrejöttek; az *l > r*, *r > l*, *l > n*, *n > l* hangfejlődéssel kialakulhatott bármelyikből a nyelvjárási *tál*, *tár*, *tán* 'tályog' forma: „*tár*: lassan gyűlő, nagy kelevény, nagyon sok gennyel. Hét hétig gyűlik, azt tartják róla” (OrmSz. 533).

4. A szitokszóvá válásban – egy adat kivételével – a *tályog* változat vett részt. (A többi alakváltozat valószínűleg nyelvjárási szinten maradt.) Átokként a „*Tárjog beléd!*” (Cegléd, MTSz.) forma ismert, a bosszankodást kifejező szidalmakban a *tályog* a XIX. század második negyedétől mutatható ki: 1840/1883: „*lepje meg a tályog...!*” (Csathó Pál Munk. 269: NSz.); 1846: „*Tályog ölje meg a szakállas kecskáját!*” (Kuthy L.: Hazai rejtelmek I.: NSz.), 1861: „*Ejnye, tályog fussa el a dógát!*” (Bud. Kalend. 30); XX. század: „– Az asszony, aki fél vállal volt erre, kicsit megriadt, megemelte egyik lábát, az estéli kalandra gondolt. *Hogy a tályog egye is meg mán azt az almát!*” (Szabó Pál, Édes álmom: Kánikula. Bp., 1970. 22); „– *Hogy a tályog egye meg, nem elütötte!* – csapta össze kezét Sára az ajtóban, mert ő is megjelent az autó bűgására” (Szabó Pál, Az apostol: Kánikula. 178).

WIENER WAHL

(Arcképek – tények – állapotok)

HAJDÚ PÉTER

Első huzamos külföldi vendégprofesszúráim színhelye Bécs volt az 1969/70. és 1970/71. tanévben. Ennek eddig (részben előttem is) alig ismert előzményeiről szeretném most föllebbenteni a fátylat, mert ez módot ad arra, hogy megemlékezzek benne néhány jeles kollégáról, akiknek a működése itthon kevésbé ismert vagy megfakult.

A kiindulópont – közvetett módon – itt is Györke József (Celldömölk, 1906. december 21. – Budapest, 1946. szeptember 11; eredeti neve: Georgovits), aki e sorok írásakor lenne 90 éves, ám ez az év egyben elhunytának semisaeculum. Tájékozott barátaim tudják, hogy őt vallo mesteremnek, aki érdeklődésemet olyan irányba terelte, amilyen s ő tette számomra világossá, hogy munkám során a nyelvi tények analízisének és rendszerbe illesztésének alapján végül is egyfajta szintézis-alkotás felé kell törekednem. Györke tudományos portréját, munkássága jelentőségét külön tanulmányban kísérlem meg felvázolni (az Acta Linguistica 1977. évi tudománytörténeti számában, melynek vendégszerkesztője H. Tóth Imre lesz). Ehelyt ezért csak arra szorítkozom, hogy néhány rövid információt adjak Györkéről, amelyből kiderül, hogy mi köze volt neki a halála utáni negyedszázaddal bekövetkező bécsi meghívásomhoz.

Györke Józseffel a Pázmány P. Tudományegyetem finnugor tanszékén ismerkedtem meg 1941-ben, ahol ő prosezmináriumvezető volt, majd ugyenezen a tanszéken magántanári habilitációt szerzett az „uráli szóragozástan tárgyköréből” (NB.: a korabeli sajtó akkor is felületes volt, e tényről tudósítást adott akképp, hogy GyJ magántanári képesítést szerzett „uráli szóragozástanból”). Minden prosezmináriumi és magántanári óráján jelen voltam és nagyon megkedveltem a közvetlen, nyílt és barátságos tanárt. Ő is engem: órák után hazakísérhettem (ezt igényelte is – öröömre) az egyetemről nem túl messze levő otthonába, a Nemzeti Múzeumba, ahol nemcsak a Nemzeti Könyvtár könyvtárnokaként dolgozott, hanem szolgálati lakása is itt volt (a múzeum mögötti Esterházy-palotában). Budapest ostroma alatt végig a Múzeumban tartózkodott s ennek nagy jelentősége volt a közgyűjtemények állományát ért károk mérséklésében, mert pl. nagy eréllyel tudott fellépni fosztogató katonák és egyéb garázdálkodók ellenében. 1945-ben azután ő lett a Széchényi Könyvtár főigazgatója. Ez számomra is nagy szerencsét hozott: egyetemi doktori szigorlatom után 1945. augusztus 9-től gyakornokként alkalmazott. Eleinte mellette dolgoztam a titkárságon, majd

szorgalmazta, hogy ismerkedjem meg különböző osztályokkal, tanuljam a könyvtár-tudományt s így végül a különgyűjtemények részlegébe kerültem, ami akkor nagyon jó beosztás volt, mert hivatali munkám mellett sok időt fordíthattam saját kutatásaimra. Itt készült el *Die Benennungen der Samojeden* című tanulmányom, melyet 1948 elején Finnországba küldtem, s az 1950-ben a *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 54. kötetében meg is jelent (ebből később kisebb kellemetlenség keveredett: a legnyomasztóbb évek egyikében – 1952-ben –, a rendszer igényei szerint átalakított Akadémián valaki felfedezte külföldön publikált közleményemet és magyarázatot kért róla. [Egy kolléga előzőleg pórul járt ily ügyben: filozófiatörténeti szempontból érdekes kódex hasonmását és feldolgozását akarta Kanadába küldeni közlés végett, de a Postába épített államvédelmi tisztek gyanúsnak találták a barátgót betűket, összeesküvést gyanítottak, s elő akarták állítani kollégámat, aki azonban az éjszakai felébresztés elől megszökött és a budai hegyekben bolyongott egy hétig, de feladta magát az Andrássy úton, ahol egy-két napot töltött míg tisztázni tudta ügyét.] Én szerencsésebb voltam: jobb időben juttattam el cikkemet Helsinkibe; itthon nem volt akkor publikálási lehetőség, s mindezt meg tudtam magyarázni a reklamáló káderesnek.).

Györke kitűnő nevelő volt, kritikus és független gondolkodó, aki alkalmas lett volna a magyar urálistika újjászervezésére és a konzervatív örökség átalakítására. Jó terveket agyaltunk ki, mert láttuk a történeti lehetőséget a nyugati és a keleti országokkal való kapcsolatteremtésre. Akkor még nem látszott, hogy a 'felszabadított' és a 'baráti' népek viszonya nem úgy alakul, ahogy reményeink szerint kellett volna. Talán szerencse is volt Györke számára, hogy egy rapid halál oly fiatalon elvitte, sok csalódástól menekült meg ẽ szomorú áron. (Györkéről I. Lakó 1947, Hajdú 1966: 14, Hajdú–Domokos 1978: 24–25.)

Az ő keze volt abban, hogy már 1945 októberében megkaptam II. osztályú könyvtári segédőri kinevezésemet a Vallás- és Közoktatási Minisztériumból, aminek az az egyik érdekessége, hogy a miniszter – gróf Teleki Géza – aláírása hitelesítette az okmányt, mindenféle pecsét nélkül (akkor egy kormánytag aláírásának volt még értéke és érvénye), a másik meg a gyors ügyintézés. Tudtam, hogy működik a könyvtárban jó néhány kolléga, akik 1945 előtt évekig díjtalan gyakornokként gürögtek, míg eljutottak a véglegesítésig, s ez bizonyos feszültséget okozott, ami persze feloldódott, mert befogadtak. Hozzájárult ehhez Györke távlatias gondolkodása az intézmény személyi fejlesztésének stratégiájáról. Elképzelése az volt, hogy tudományos műhely is legyen az ország első könyvtára, s ezért – régi hagyományt felelevenítve – több fiatal, a kutatásban érdemeket szerzett, vagy arra alkalmasnak látszó munkatárs alkalmazását szorgalmazta. E koncepció alapján került a könyvtárba pl. Lakó György, Gerézdi Rabán, Szauder József, Windisch Éva, Havasi Zoltán, Tarnai Andor, Nyilasi Vilma és mások, legfőképp és talán legelőbb az e cikk témájában nagy szerepet viselő Király Péter. Király Péter (Málca, 1917. nov. 22.) nyelvész-szlavista tanulmányait a prágai Károly-

Egyetemen kezdte, a pozsonyin fejezte be 1941-ben. Két fivérével (a jogász-akadémikus Tiborral, sz. 1920. és az agronómus Balázssal, sz. 1923.) 1945 nyarán, a jogfosztó politika miatt települtek át Magyarországra, ahol KP Kniezsa professzor köréhez csatlakozott, és az ő ajánlására alkalmazta Györke 1945 novemberében. Ettől fogva néhány évig egy munkahelyen dolgoztunk mindennapos beszélgető partnerként. Témánk bőven akadt. Magam már régebben elkötelezettje voltam a prágai (helyesebben talán: bécsi) fonológiának, sokat olvastam tagjaitól. Király Péter a forrás közeleből érkezett, többeket személyesen ismert a prágai és pozsonyi nyelvészkörből, úgy, hogy az ő közreműködésével sikerült levélváltásba jutnom Pozsony legendás nyelvészével, Arany Albert Lászlóval, akinek a segítségével a *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* szinte teljes sorozatához hozzájutottam, nem is szólva Arany Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere című könyvéről, amely a maga nemében páratlan vállalkozás volt. Adaptálja benne bizonyos változtatásokkal Trubetzkoy fonológiai rendszerét az említett nyelvjárásra, de lényegében ez a magyar köznyelvre is érvényesíthető. A szerkezeti leírás Trubetzkoy sajátos viszonylogikai elméletén alapul, megteremti az ebben használt terminológia magyar megfelelőit, úgy, hogy a könyv voltaképpen az első magyar fonológiai analízist és leírást nyújtja, amely ekkor (1944) már messze meghaladta Laziczus *Bevezetés a fonológiába* (1932) című szintén úttörő művét. A magyar nyelvészet vesztesége, hogy Arany könyvének csak 40 teljes példánya jelent meg (a krúdák nagy része a háborús időkben elpusztult), s ebből egy, Arany Berci dedikálásával, könyvtáram egyik értékes darabja. [Ez a pozsonyi kiadás egyébként később a *Uralic and Altaic Series* 85. köteteként is megjelent *The phonological system of a Hungarian dialect* (1967a) címen, kissé félrevezető módon, mert az angol címlap és egy kétnyelvű előzéklap kivételével a könyv a mű magyar eredetijének a reprintje. De így legalább publikussá vált az addig hozzáférhetetlen mű.] Arany közvetítésével azután egy kitűnő szlovák nyelvessel is alkalmi kapcsolatba kerültem: Lúdvít Novákkal, aki megküldte az alternációkról írt alapvető tanulmányának (Novák 1936) különlenyomatát.¹

A magyar nyelvészet nem honorálta Arany tevékenységét. Idegen volt számára az az exakt-logikai eszmerendszer, amelyet Arany használt és általában tartózkodott az akkori hazai nyelvészet az elméletektől, emellett Arany és a magyar nyelvjáráskutatók között sem volt egyetértés a nyelvatlasz-metodika dolgában.

Arany A. László Rozsnyó mellett Betlénen született 1909. szeptember 19-én. A nyelvészeten kívül néprajzi kutatással is foglalkozott. 1936-ban doktorált *Magyar nyelvi hatások a nyugatszlovákiai nyelvjárásokban* címen. A pozsonyi Dialektológiai

¹Néhány korunkban is élt fonológust később ismerhettem meg (R. Jakobsont, V. Skaličká, A. V. Isaenkot, J. Vacheket, B. Havráneket). K. Bühler és N. S. Trubetzkoy emléke meg gyakran bukkant fel előttem a bécsi egyetem díszudvarának pantheonjában lévő domborműveken.

Intézet vezetője, a Szlovák Tudományos Akadémia kutatója. Állásait bizonyára Nováknak köszönheti, aki 1908-ban Szakolcán született (Skalice) és 1992-ben halt meg. A két időpontot mozgalmas életpálya köti össze: Párizsban is tanul, 1944-45-ben a pozsonyi egyetemen dékán, közben a Szlovák Tudományos Akadémia főtitkára. 1948-ban ideiglenes nyugdíjba küldik (politikai okokból) s ezért Lublóban vállal organista-kántori állást. 1957 után azonban külső megbízásokat kap különböző szlovákiai egyetemeken s így valamelyest visszakerül a tudományos szférába (életművéről l. Király 1993b).

Arany Albert László életútja azonban a Novákénál sokkal tragikusabban alakult. Kutatói munkahelyét hamarosan ott kell hagynia. 1946-ban már Jozef Orlovský magánkiadójának lektora és mindenese (Turczel 1993: 16), ahol a vállalat nyelvész képzettségű tulajdonosával együtt szlovák nyelvtant írt. 1948-ban több barátjával egyetemben letartóztatták a szlovákiai magyarok érdekvédelmében végzett tevékenységükért, amelynek során többek között magyarországi közéleti nagyságok, főpapok támogatását is szerették volna megnyerni. A csoport tagjai közül a legsúlyosabb ítéletet – 8 év fegyház – Arany, e mozgalom szellemi irányítója kapta. Az ítéletet 1949. október 30-án hozták és a büntetésbe beszámították a vizsgálati fogságban eltöltött egy esztendőt. A reá kirótt büntetés fennmaradó nehéz éveit Arany a Szudéta Érchegeységben lévő jáchymovi uránbányában töltötte. Az uránérc válogatását végző kényszer-munkás – Turczel Lajos levélbeli közlése szerint valószínűleg 1957-ben – súlyos sugárbetegséggel fertőzve szabadult. Amíg bírta, egy Hydrostav nevű vízepítő vállalatnál dolgozott, természetesen itt is fizikai munkát, de 1962 őszén már végleg betegálmányba kényszerült. Hol kórházban kezelik, hol a rozsnyói családi környezetben tölti idejét, s dolgozik. Kezeléséről Király Péternek írt leveléből (1964. június 13.) nyilatkozik, jelzi, hogy súlya 52 kiló, fizikai munkára alkalmatlan, majd utóiratban közli, hogy követelni akarja teljes rehabilitációját, az ítélet megsemmisítését s ebben az ügyben „Tibornak írok” (= Király Tibor jogászprofesszor). Király Tibor szóbeli közlése szerint ez meg is történt, sőt: Arany egyik budapesti látogatásakor a hatályos csehszlovák törvényekre hivatkozva el is készítették az ítélet megsemmisítésére, rehabilitációra vonatkozó beadványt, ám annak akkor még semmiféle eredménye nem lett.

A hatvanas évek közepe utáni politikai állapotok lehetővé tették számára, hogy olykor rövidebb időre külföldre (Magyarország, Ausztria) látogathasson. Részt vett az 1966. évi debreceni nyelvészkongresszuson, de én nem lévén ott a bécsi fonológiai szimpozionon ismerkedtem meg vele személyesen, szintén 1966-ban. Turczel Lajos közlése szerint 2-3 ízben járhatott Bécsben, ti. Béla nevű bátyján kívül volt még két féltestvére édesanyja második házasságából: Zagiba Ferenc és Géza. Franz (František) Zagiba (1912–1977) 1943 körül ösztöndíjjal került Bécsbe, azután ott maradt. Zene-történész és templomi organista volt, a bécsi egyetemen docensi, később egyetemi tanári rangot kapott, de sokoldalú egyéb tevékenységet is kifejtett: alelnöke volt a

Nemzetközi Chopin Társaságnak, rendes tagja a Bécsi Katolikus Akadémiának, alapítója és főtítkára az Institutum Salisburgo-Ratisbonense Slavicum nevű társaságnak. Ez utóbbiban élénk tevékenységet fejtett ki: a társaság több kiadványa a Harrasowitznál meg is jelent, de e társaság keretében Zagiba jelentős munkát produkált a szlávok krisztianizálásának történetével kapcsolatban. Egyháztörténeti kutatásai főleg Cirill és Metód köré csoportosíthatók.

Zagiba Ferivel Arany Berci igazi testvéri kapcsolatban állott és bécsi Am Kaisermühlendammi lakásában mindig barátságos, meleg otthonra lelt, ha egy időre kiengedték. Az említett 1966. évi bécsi fonológiai kongresszus alkalmával Berci összeismertetett Zagiba Ferivel, aki egyébként Király Péterrel is régi baráti kapcsolatban állt. Ezen a tanácskozáson állapodtunk meg Arany Bercivel abban, hogy a *Nyelvtudományi Közleményekben* publikálom egy tanulmányát Trubetzkoy fonológiai rendszerének exakt-logikai és pszichológiai problémáiról. Ezek a kérdések halványan bár, de koloni könyvében is föl-fölbukkannak, de egész életében foglalkoztatták, s rabsága, majd ezt követő szabadabb évei alatt – betegsége ellenére – állandóan olvasott és töprengett, súlyos elméleti, lélektani és filozófiai kérdések megoldását keresve. Bloomingtoni könyvének előszavában ezt írja (Bécs, 1966 keltezéssel): „Kolon község nyelvjárásának teljes fonológiai leírásában a fonológia alaptételeinek érvényét és alkalmazásának gyakorlati értékét kívántam megállapítani. A fonológia alkalmazása több jó eredményt hozott, s egyben megmutatta az elméletnek, illetőleg alkalmazásának hiányosságait is. /Bek./ Az első kiadásnak több íve megsemmisült a háborúban; mindössze negyven teljes példánya jelent meg. Az eredeti feldolgozásnak egységét és verifikáló értékét nem kívánom megbontani, tanulságát majd önálló tanulmányban közlöm. E kiadás ezért azonos az eredetivel.” (Arany 1967a: V.).

Nos, az említett tanulmány, vagy annak elméleti bevezetése volt az a terjedelmesebb munka, amelynek a közlését felvállaltam, s amely igen alapos és elmélyült háttér tanulmányokat sejtet. Ez az elvont gondolatiságú írás – terjedelme miatt – csak két részben volt közölhető az általam szerkesztett folyóiratban (Arany 1967b), de a szerző, aki saját nyelvszemléletének alapjait, építőelemeit fogalmazta meg itt, már nem olvashatta nyomtatásban művét: 1967. október 13-án, 58 éves korában elhunyt.

Szabadulása után, amikor már fizikai munkára képtelen volt Rozsnyón élő nevelőapja viselte gondját, akinek haláláról (1964) Arany Berci mély fájdalommal emlékszik meg Turczel Lajosnak szeptember 23-án írt levelében: „Magam is alkonyatba hajlok – ami előttem volt, el kell búcsúztatnom: a váratlant, beígértet egyaránt. Nevelőapámat temettem, de kissé magamat hantoltam: apám volt a legjobb betegápolóm, az egészségem, nyugalmam. Most Nélküle kísérletezek felegyenesedni.” (Arany Eml. 21.).

A felegyenesedésben segítségére voltak Vajnerék, egy rozsnyói patikus házaspár, akik történetesen Zagiba Feri feleségének, Angela Vajnernek a szülei voltak: ők

gondoskodtak Berciről szomorú élete utolsó napjáig. (Arany munkásságáról egyébként l. Szépe 1970 és Király 1993a).

Aranynak és csoportjának politikai rehabilitálása 1990. szeptember 12-én történt meg a Kassai Területi Bíróság döntésével (Arany Eml. 15, Tóth 1995): a 9 tagú társaságból ekkor már csak négyen voltak életben, közülük is azóta – tudtommal – tán ketten. Arany A. László jelentősége a magyar nyelvészeti gondolkodás történetében azonban nem kapta meg a jelentőségének megfelelő elismerést, bár erre alapos és felkészült kísérletek történtek: Szépe (1970) nekrológja az egyik ilyen, de a műfaj – a megemlékezés – eleve alkalmatlan arra, hogy összehasonlító elemzéseket adjon, Király Péter (1993a) értő méltatása viszont egy nálunk kevésbé hozzáférhető, kis példányszámú kiadványban jelent meg s aránylag későn. Mindez a magyar nyelvészet konzervativizmusával is magyarázható, amely az új nézetek befogadására kevésbé volt fogékony. Jellemző pl., hogy Imre (1971: 26) nagy nyelvjárási monográfiája Arany könyvét egy fél mondatral „méltatja”, hivatkozva Deme László 1953-ban írt munkájára. Nem csoda hát, hogy az újabb gondolatokra egyébként érzékeny Temesi Mihály is (1980: 65) csak egy rövid megjegyzés erejéig foglalkozik Arannyal. Reményeim szerint a későbbi magyar nyelvészettörténeti munkák méltóbb helyet biztosítanak majd Arany A. Lászlónak nemcsak a fonológia és népnyelvkutatás, hanem a nyelvtudományelméleti gondolkodás megújítására tett kezdeményezéseiért. (Mellesleg: nagy költőnk oldalági leszármazottja volt).

E megemlékező bevezetés után vissza kell kapcsolnunk Király Péterhez, aki 1959-től tanszékvezető egyetemi tanári kinevezéséig (1974) a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese volt. Szakmai kollégái és barátai közé tartozott a már Pozsonyból ismert Zagibán kívül a horvát származású Josef (Josip) Hamm, a bécsi egyetem szlavista professzora is. Hamm egyébként ismert volt magyar vonatkozású kapcsolatairól és kutatásairól: személyes barátság fűzte Kniezsa Istvánhoz, közös horvát programjuk volt Hadrovics Lászlóval és magyar vonatkozású kutatásai közül valószínűleg a Janus Pannonius kódex felfedezése a legjelentősebb, amelyre Sevíllában bukkant rá (Hamm prof. 1904 táján született és valószínűleg a hetvenes évek közepén hunyt el). Egy beszélgetésük alkalmával Király Péter felvetette azt az ötletet, hogy miért nincsen a bécsi egyetemen finnugor nyelvészeti oktatás. Hamm, Zagiba ez ügyben kapcsolatba léptek Herbert Seidler germanista (1905–1983) és Manfred Mayrhofer (1926–), indogermanista professzorral, akik világosan látták, hogy Európa jelentős egyetemsein ilyen oktatás folyik, és hogy a Magyarországgal szomszédos Bécs e folyamatból nem maradhat ki. Pláne, hogy gyakorlati nyelvoktatás Bécsben évek óta folyik és hogy a magyar, finn és urál-altaji, ill. indouráli problémák tárgyalásában bécsi kutatóknak

hagyományteremtő érdemeik vannak (pl. J. Hager, A. Boller, F. Miklosich, N. Jokl, W. Tomaschek, A. Nehring, bizonyos mértékben V. Jagić, majd N. Trubetzkoy). Hamm, Seidler, Mayrhofer és Zagiba összefogtak (akkoriban persze az első három volt különösen befolyásos professzor és akadémikus, Mayrhofer később az MTA tiszteletbeli tagja, Seidler az ELTE díszdoktora lett, de nem most említett tevékenységükért), úgy hogy tárgyalás tárgyalást követett, Mayrhofer vállalta, hogy az extraordinárius vendégprofesszort mindaddig befogadja szűkös intézetébe (Institut für allgemeine und indogermanische Sprachwissenschaft), míg a végső megoldás el nem érkezik. A lobbizás eredménye az lett, hogy 1969. március 15-én J. Hamm már a következőket írhatta Király Péternek: „Es freut mich, dass ich Ihnen bekannt geben kann, dass unsere Fakultät in der Sitzung von vorgestern Abend dem Vorschlag zur Errichtung eines Lehrstuhls für Finno-Ugristik, der auf eine Initiative von Ihnen zurückgreift, zugestimmt hat. Und nicht nur das, es wurde dem Vorschlag auch die nötige Priorität gegeben, so dass, wenn wir im nächsten Jahr nur zwei Lehrstühle bewilligt bekommen, einer der Finno-Ugristik zukommen wird. Vorläufig ist es ein Extraordinariat, das aber bei gegebenem Kandidaten auch sofort zum Ordinariate gehoben werden kann. Erfreulicherweise, und das betone ich gerne, hat sich für den Vorschlag auch Professor Seidler eingesetzt, als er begeistert von einem Besuche in Budapest zurückkehrte. Dasselbe gilt für Kollegen Mayrhofer, dessen Institut ... vorderhand der Lehrstuhl – bis zur Errichtung eines eigenen Instituts – zugeteilt werden soll. /Bek./ Jetzt geht es nur um einen treffenden, guten Kandidaten, und da erhoffen wir auch von Ihrer Seite gute Hinweise und Anregungen.”

Király Péter e levél alapján – az akkori eljárási szokások szerint – javaslatot tett – velem való telefonbeszélgetés alapján – a Kulturális Kapcsolatok Intézetének (amely félbelügyi szervként koordinálta a külföldi kapcsolatokat), a Művelődési Minisztériumnak (a végrehajtónak) és Ortutay Gyulának (gondolom, mint szakmailag is illetékesnek és osztályelnöknek). Ebből, az 1969. május 8-án kelt levélből idézem az alábbiakat: „Josef Hammtól, a bécsi egyetem szláv tanszékének professzorától folyó évi március 15-én és április 26-án levelet kaptam, amelyekben arról tájékoztat, hogy a bécsi egyetemen felállítják a finnugor tanszéket, és ennek betöltésére – vendégtanári állásra – személyi javaslatot kérnek tőlem.../Bek./ Vezető nyelvészeinkkel történt előzetes megbeszélés alapján e személyi javaslatok a következők (a kért 3 személyt az alábbi sorrendben javasolom): 1. Hajdú Péter, a nyelvtudományok doktora, a szegedi egyetem finnugor nyelvészeti tanszékének vezetője, 2. Rédei Károly, a nyelvtudományok doktora, az MTA Nyelvtudományi Intézete finnugor osztályának vezetője, 3. O. Nagy Gábor kandidátus, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. /Bek./ Amint az Hamm professzor leveléből kitűnik, a bécsi egyetem a személyi javaslatokat esetleg már május második felében meg akarja tárgyalni, ezért kérem, hogy az ügyet minél sürgősebben megvitatni szíveskedjék.”

Időközben előkerült valahonnan egy (ön?)jelölt is negyedikként, ahogy ez Király Péternek 1969. június 16-án J. Hammhoz írt levelében olvasható: „Ich habe Ihren Brief vom 3. d. M. erhalten und freue mich erneut darüber, dass Sie die Schaffung des Lehrstuhls für Finno-Ugristik auch weiterhin am Herzen tragen. Empfangen Sie dafür meinen wärmsten Dank! /Bek./ Wir haben uns die nun auf vier gewachsene Kandidatenliste aufs neue sorgfältig überlegt, halten es jedoch unverändert fürs Zweckmässig den Lehrstuhl mit dem Kandidaten Nr. 1. (Prof. P. Hajdú) zu besetzen. /Bek./ Was die Vorlesungen über die ungarische Literatur betrifft, herrscht bei uns die Meinung, dass diese im ersten Jahr des Lehrstuhls – also zur Zeit der Vorbereitung und administrativen Arbeiten – vielleicht noch nicht unbedingt nötig wären: es wäre also nicht ausschlaggebend, dass diese dem wissenschaftlichen und pädagogischen Interessenkreis des Kandidaten Nr. 1. ferner liegen. Die Kandidaten Nr. 2. oder Nr. 3. würden dann auch diese Vorlesungen mit Freude versehen. Ihr Brief lässt ohnehin ahnen, dass die Hungaristik in der Zukunft unter den Kollegien des Lehrstuhls für Finno-Ugristik ihrer Wichtigkeit entsprechend vertreten werden würde: die erwähnte Besetzung im ersten Jahre könnte also eine solche Lösung für die Zukunft ohnehin nicht beeinträchtigen.”

A hivatali malmok ezekután tölem ismeretlen módon örültek, de úgy látszik, hogy már a nyáron kedvező döntés született Bécson, mert Király Péter 1969. júliusában távirati jó kívánalmait fejezte ki bécsi meghíváshoz, amelyről én akkor mit sem tudtam, ahogyan az alábbi válaszvelemből is látszik (kelt Szegeden, 1969. július 9-én): „Kedves Péter, köszönöm üdvözlő táviratodat, mely egy huzamban két napig úton volt és feladása után 50 órával – a posta nagyobb dicsőségére – a címzetthez került. Hivatalos értesítés híján mindössze a Te sürgönyöd az egyetlen forrás, melyből az eseményről értesültem. Útban Göttingába (vagy talán útban Göttingából hazafelé) megkísérlem a Veled való találkozást...”, ami emlékezetem szerint július végén megtörtént, ám mindössze arra jutottunk, hogy a bécsi egyetem értesítését meg kell várni. Ez valamikor szeptember elején történt meg, úgy hogy szó sem volt tanszékről, intézetről; hanem vendégprofesszori felkérésről, amelyet elfogadtam, de a tanév kezdésre már nem tudtam elutazni: a hivatalos és adminisztratív teendők ügyében a „szervek” nehezen mozogtak. Ennek okán valamikor december első hetén tudtam útra kelni. A Keleti pályaudvarról országos havazásban indult a vonat és csigalassúsággal araszolt előre. Ugyanilyen hóvihár tombolt Ausztriában, s ennek következtében a szokásos este 8 órai érkezés helyett vonatunk éjfél után érte el a Westbahnhofot, ahol Zagiba Feri csodálatos türelemmel várta ki e szokatlan késedelmet a CH aligazgatója társaságában. A taxi szerzés sem volt egyszerű feladat, de sikerült és e fogadó bizottság elszállított a CH által számomra lefoglalt szállásomra, amely a XVII. kerületben, annak is Hernals negyedében, a Beheimgasse urbánusabb, kevésbé dombos, de azért dimbes és a Währinger- ill. Alsergürtelhez közeli részén, egy közepesen modern, nem éppen

„standesgemäss” 3 szobás lakás 2 szobájára korlátozódott. Mindenesetre a szó szoros értelmében vett viharos érkezésem fáradalmait örömmel pihentem ki a fedett födél kényelmében, a lakás hátrányait csak a további hónapokban tapasztaltam meg, úgy hogy második bécsi évemet az egyetemhez közeli Pension Zenz-ben töltöttem az Alserstrassen, az Allgemeines Krankenhaus régi épületével szemközt. Ez a penzió belülről csendes, nyugodt polgári szállást, előzékeny kiszolgálást nyújtott. Közéleben számos kávéház és kisvendéglő volt, egyetlen baja mindössze abban fogalmazható meg, hogy nem volt ajánlatos ablakot nyitni, mert az Alserstrasse és főleg a Lange Gasse pokoli zaja decibelekből szinte mérhetetlennek bizonyult. Zárt ablakkal azonban kellemes otthonnak bizonyult: lehetett pihenni, dolgozni és még vendéget is fogadni az erre rendelt társalgóban. Remélem, Frau Zenz mind a mai napig jó egészségnek örvend és sikerrel folytatja üzleti tevékenységét. [A Beheimgasse-i lakás kellemetlenségei az alábbiak voltak: az én lakrészemet Frau Pr. egyetlen szobájától az előszoba választotta el, a három szobában azonban mindössze egyetlen fűtőeszköz működött, nevezetesen egy többfokozatú gázkandalló, amelyik az általam bérelt középső szobában volt. Hogy a többi helyiség sem legyen jégverem, az ajtókat állandóan nyitva kellett tartani, aminek az volt az eredménye, hogy a kandalló maximális teljesítménye mellett mindenütt hideg volt. Pláne, hogy Frau Pr. állandóan közepesen működtette, vagy visszaállította az általam teljes gőzre, ill. gázra állított fűtőmű teljesítményét. Ráadásul: a televízió is ebben a középső szobában volt, és Frau Pr. kikötötte, hogy esténként nézhesse a tévét. S az adás akkoriban éjfélig tartott: akarva-akaratlanul el kellett szenvednem e szörnyűségeket. Rossz érzéseimet fokozta, hogy háziasszonyom – 60 év körüli özvegy – hajdani férjével együtt kommunista volt (így támogatta a magyar követtség – kontómra – a KPÖ tagjait), s bár semmiféle szemmel tartást nem figyeltem meg részéről, a tudat maga zavaró volt, akárcsak bőbeszédűsége, de még inkább a fiáé, aki ugyan nem ott lakott s világnézettét sem ismertem, de aligha volt párttag, mert tőzsdeügynök volt s anyjához azért járt fel nap mint nap, hogy harsány, néha órák telefonbeszélgetéseit – üzleti ügyekben – elvégezhesse.]

Ennyit személyes körülményeimről. Mindenesetre érkezésem után másnap értem jött Zagiba Feri: bemutatott Hamm professzornak, Mayrhofernek, akinek az intézetében asztalt kaptam, majd később Seidler professzornak, akik mind nagy szívéllyességgel köszöntöttek, de hamarosan kiderült, hogy az önálló finnugor tanszék és intézet egyelőre még messze van, bár prioritásban a 2. helyen áll. Mindez azonban a megvalósulásnak előfeltétele volt csupán és az intézet létesítésére papíron csak 1973 nyarán-őszén került sor.

Egyszóval Zagiba Feri értem jött, de a festvizek előtt megebédeltünk a Schottentor és valószínűleg a Schottengasse sarkán lévő étteremnek és kávéháznak egyaránt színvonalas lokalitásban: Feri – ismervén gyomorbajomat – rábeszélte a tükörtojásos spenőtra (ő ezt németesen magyarul is spinátnak nevezte), amit gyermekkorom

óta nem ettem, de itt megszerettem a tormás Tafelspitz-cel és jobbra az egész osztrák konyhával egyetemben (mert pl. nem kellett köretet rendelni és a húsok mind megbízhatóak voltak).

E gasztronómiai és lakásügyi kitérő után szakmai dolgokkal folytatom. Az 1969/70. évi téli szemeszteri programon voltaképpen csak januárban indult, bár egy-két előadást decemberben is tartottam, viszont a nyári szemeszter programfüzetébe előre meghirdetett előadásaim már nyomtatásban meg voltak a szükséges kódszámon hirdetve. Erre azért volt szükség, mert Bécsben kiment a divatból a lecke-könyv és a hallgatók által felvett órákat számítógép tartotta nyilván. Tartottam magam ahhoz, hogy finnugrisztikai órákat tartok az általános és indogermán intézet keretei között, heti 6-7 órát. A témakörök, amelyekből e 4 félév során előadást vagy szemináriumot tartottam az alábbiak voltak: Bevezetés az uráli nyelvészetbe (2 ó), Urali népek és nyelvek (2 ó), Finn nyelvtörténet (1 ó), Finn nyelvjárások (1 ó), Magyar nyelvtörténet (2 ó), Magyar nyelvjárások (1 ó), Magyar nyelvemlékek (2 ó). Az első kettőt minden félévben meghirdettem a többi heti egy órás órát, ill. részben gyakorlatot pedig változó sorrendben, a szükségletnek, érdeklődésnek megfelelően. Azután volt még egy szemináriumunk, M. Mayrhofer professzorral közösen tartottuk, amelynek témája az indouráli nyelvviszony, pontosabban az uráli és indogermán nyelvek kapcsolata területére vitt. Kollégáim kérésére azután végülis – korábbi ellenkezésemet némileg felülbírálva – elvállaltam egy *A magyar irodalom története* című kollégium meghirdetését, de nem lévén ezen a téren eléggé képzett, az oktatás tárgya a régi magyar irodalom kialakulása volt, különös tekintettel az íratlan irodalomra, az írásosság kifejlődésére, a kódex-irodalomra és a könyvnyomtatás utáni századra, másfélszázadra. Gyakorlati magyar nyelvtanítást nem folytattam, mert ezt továbbra is Zagiba Feri tartotta a kezében, ill. vele párhuzamosan folyt gyakorlati nyelvoktatás a Kar keretében működő ún. Dolmetscherinstitutban is, ahol a versenyszféra számára képeztek idegen nyelvhez értő fordítókat, tolmácsokat.

Az előadásaimat felvett hallgatók száma átlag néhány tucatnyi volt a számítógépes nyilvántartás szerint, de ezek legtöbbjét soha nem láttam. Állandó óralátogatóim, akikkel intenzív kapcsolatot tartottam 5 és 8 között mozgott. Ezek jobbra általános nyelvészetet, indogermanisztikát, szlavisztikát vagy iranisztikát tanultak (bár akadt geológus is), s egy-kettőnek a neve később – nem finnugristaként – hanem az indogermanisztikában ismert lett.

Két éves bécsi működésem legfőbb korlátja az volt, hogy az eredményes munkához nagy szükségem lett volna egy finnugor nyelvészeti alapkönyvtárra. Magammal kivittem ugyan néhány kézikönyvet, a Mayrhofer intézetben is volt egynéhány alapmunka, de kapitális műveknek és főleg folyóiratoknak a híján a tulajdonképpeni szakképzés illúzió maradt. Csak afféle általános tájékoztatás lehetett a mi tudományunk területéről, amire egy másik nyelvágat kutató nyelvésznek is szüksége lehet. Vagy

amivel az érdeklődés felkelthető a levegőben lógó, de a létesítést elvben már (szóban) ígérő Finnugor tanszék (intézet) iránt (az itt végzett munkáról I. Hajdú 1971: 27–29).

A pénzügyi akadályok – úgy látszik – továbbra is fennálltak, s ezért én egy éves hosszabbítás (1970/71. tanév) után nem maradtam tovább Bécsben, mert várt a szegedi tanszék és várt a család, melynek tagjai közül csak olykor váltakozva jöhettek hozzám egyesek. És főleg vártak terveim, melyeket Bécsben szakkönyvtár híján nem tudtam megvalósítani. Így hát a kollégáktól elbúcsúzva 1971. június 28-án, a szemeszter végén hazatértem előbb Budapestre, ahol 29-én a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztő bizottságának ülésén vettem részt, majd még aznap visszatértem Szegedre.

Közben azonban az osztrák kollégák nem feledkeztek el a Finnugor intézet létesítésének ügyéről, bár erről engem természetesen nem tájékoztattak. A magyar illetékesekkel azonban feltehetőleg kapcsolatban álltak, vagy a CH útján a követségi jelentések beszámoltak a fejleményekről, tény az, hogy a Bundesministerium 1973-ban döntést hozott a tanszék létesítéséről. Erről én úgy szereztem tudomást, hogy ez év nyarán felkeresett az MSzMP KB tudományos osztályának egyik munkatársa. Úgy véltem, hogy a látogatás nekem mint akkori dékánnak szól. A Virág Cukrászda teraszán ültünk, egyetemi ügyek szóba sem jöttek és látogatóm szóban közölte velem, hogy meghívást fogok kapni a bécsi egyetemről professzori állásra, a tanszék létesítésére, de bármennyire csábító is az ajánlat, nagyon kér, ne fogadjam el, mert „terveink vannak veled” és „úgy sem engedünk ki”. Talán akkor tudták volna, hogy 1974. nyaratól én leszek a Nyelvtudományi Intézet igazgatója? Vagy talán párttagot óhajtottak kiküldetni, hogy növeljék a KPÖ erejét? E kérdésekre akkor nem is kerestem a választ, mert túl közel volt bécsi vendégprofesszúráim és az ország műemlékeit, gyűjteményeit, kultúráját nagyra becsülve, szeretve mégis kissé megcsömörlöttem a turisták kegyeit hajszoló operettvárostól. Vendégem véleményemet kérte szóbajövő egyéb jelöltekről, mondtam is két párttagot, aki közül a fiatalabbikat ajánlottam (egyik sem volt szegedi).

E közjáték után nem történt semmi. Legfeljebb annyi, hogy nem sokra rá levelet kaptam a Művelődési Minisztériumból, hivatalos fejlécen írottat, de kézírással és baráti hangnemben, ami a levél félhivatalos formájára utalt. A küldő egyetemi ügyekkel foglalkozó okos és művelt férfiú, akivel szívélyes barátságban voltam és vagyok. A levél 1973. július 12-én kelt és ilyen közlést tartalmaz: „Tegnap a KKI-ből ... közölte, hogy a bécsi egyetem illetékesei levélben fordulnak Hozzád az ottani finn-ugor professzúra ügyében. Az a kérésünk, – ha előzetes értesülesem nem tévesek, – hogy Te válaszolj erre a levélre, s – sajnos – egészségi, valamint munkaköri okokra hivatkozva hártsd el a megtisztelő felkérést, s egyben Rédey Károlyról – aki az MM és a KKI hivatalos jelöltje, – tégy egy-két ajánló szót. /Bek./ Kérlek továbbá, hogy leveled egy másolat példányát küldd el nekem, – természetesen csak az esetleg szükséges hivatali megbeszéléseken való felhasználás céljából.”

Magamban némileg mulattam, hogy milyen jól működnek a KKI, a KB és az MM csatornái: olyan külföldi elhatározásokról tudnak, amelyekről addig az osztrák féltől sem hivatalos, sem baráti értesítést nem kaptam. Ez egyébként jellemző volt akkoriban. Végül azonban a látnokok jóslatai teljesültek, mert egy szép napon rikitóan sárga borítékban levelet hozott a posta a Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung egyik osztályvezetőjétől, Dr. Walter Brunnertől mindenféle kitöltendő nyomtatványokkal egyetemben. Ez a levél volt a tényleges előre jelzett felkérés a tanszék vállalására, mégpedig 1973. október 16-i keltezéssel. E levelet e közléshez facsimilében csatolom. Vagyis amennyire gyorsan intézkedtek az elvtársak nálunk, annyira lagymatagon intézkedtek az urak túldalt.

E szabályszerűen iktatott irat (l. melléklet) tudomásomra hozta, hogy a Bundesministerium jóváhagyta a finnugor tanszék létesítését, felkér arra, közöljem azokat a feltételeket, amelyek teljesítésével elvállalnám a tanszék vezetését. Ez a megiszteltetés persze örömmel, elégedettséggel töltött el. Főleg azért, mert arról tanúskodott, hogy volt jelölőlista, s ezen én is szerepeltem (a budapestiek vagy a bécsiek kezdeményezésére?), s ámbár a pestin – mint láttuk – nem én kaptam az első helyet, a Bundesministerium, a Philosophische Fakultät javaslatára mégis mellettem döntött.

Az említett baráti kérdések és tanácsok ellenére azért gondolkodóba estem. Ha akarom, semmibe vehettem volna őket, nagyobb botrány nem lett volna belőle. Így hát saját józan eszem szerint kellett döntenem. Friss dékánként és a szegedi tanszék, ill. kutatócsoport akkori jó korszakának haszonélvezőjeként nem hagyhattam faképnél ezt a szakmai környezetet. Pedig ilyen csábító ajánlatot nem minden nap kap az ember. Sok töprengés után november 28-án válaszoltam Brunner úrnak. Levelem első bekezdésében az etikettnek megfelelően hálás köszönetemet fejeztem ki a felajánlott megiszteltetéséért, egyben közöltem, hogy a felkínált állást nem tudom elfogadni. Indoklásom így hangzott: „Nach vielseitiger Überlegung bin ich zum entschluss gelangt, dass ich die angebotene Lehrkanzel leider nicht übernehmen kann. An der Philosophischen Fakultät der hiesigen Universität betätige ich mich bis 1975 als Dekan. Ausserdem wäre es für mich auch aus anderen Gründen unmöglich Szeged zu verlassen: hier habe ich nämlich in den letzten Jahren neben meinem Lehrstuhl eine kleine Arbeitsgruppe für Uralistik aufgebaut, die durch eine – von meiner Person abhängige – finanzielle Unterstützung der Akademie der Wissenschaften aufrechterhalten wird. Die Folge meiner ständigen Abwesenheit würde die Auflösung dieser Gruppe bedeuten. Andererseits wäre eine Umsiedlung nach Wien ohne Arbeitsgruppe für mich sinnlos und irrela... Schliesslich, gestatten Sie mir noch eine Bemerkung, obwohl ich kein Vorschlagsrecht in dieser Angelegenheit habe. Sei mir doch erlaubt, folgende Empfehlung zu machen: Herr Titularprofessor Dr. K. Rédei, Abteilungsleiter im Sprachwissenschaftlichen Institut der Ungarischen Akademie, wäre meines Erachtens für das Amt eines o. Professors für Finnougristik sehr geeignet. Herr Rédei

**BUNDESMINISTERIUM
FÜR WISSENSCHAFT UND FORSCHUNG**Sektionsschef
DDr. B R U N N E R

Wien, am 16. Oktober 1973

Zl. 151.100-4/73

Sehr geehrter Herr Professor!

Das Professorenkollegium der Philosophischen Fakultät der Universität in Wien hat Sie für die Besetzung der Lehrkanzel für Finno-Ugristik vorgeschlagen. Ich bitte Sie daher um Mitteilung, ob und unter welchen Bedingungen Sie bereit wären, die angebotene Lehrkanzel in der Eigenschaft eines Ordentlichen Universitätsprofessors zu übernehmen.

Hinsichtlich der derzeit geltenden Bezugs- und Pensionsbestimmungen der österreichischen Hochschulprofessoren bitte ich, alle näheren Einzelheiten aus der Anlage A zu diesem Schreiben zu entnehmen.

Für den Fall Ihrer zustimmenden Antwort bitte ich Sie ferner, mir die genauen Daten Ihres Lebenslaufes (lt. Anlage B, aufgegliedert nach Jahren, Monaten und Tagen) sowie eine Aufstellung über Ihre derzeitigen Brutto- und Nettobezüge übermitteln zu wollen.

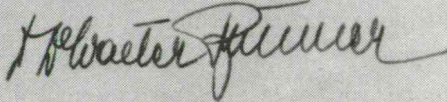
Für eine persönliche Aussprache, die ich sehr begrüßen würde, steht Ihnen Herr Min. Rat Dr. Otto Drischel gerne gegen vorherige Vereinbarung des Termines zur Verfügung.

In Erwartung Ihrer Antwort bin ich mit dem Ausdruck der vorzüglichsten Hochachtung

Ihr sehr ergebener

Beilagen

Herrn
Univ. Prof. Dr. Peter HAJDU
Universität Szeged
József A. sgt. 4
SZEGED, Ungarn

ist ein international anerkannter Wissenschaftler, und vielleicht wäre er selbst auch bereit die finnoungarische Lehrkanzel in Wien zu übernehmen.”

A lemondó nyilatkozatban felsorolt tények valódiak voltak, ahogyan az ajánlott személyre vonatkozó minősítem is helytálló (annak idején Rédei K. az én javaslatomra kapta meg a szegedi egyetemről a címzetes professzori címet). Kihagytam belőle mégis egyéb – osztrákoknak érdektelen – érveket. Betegeskedéseimre nem utaltam, hiszen ezekkel együtt nagyon jól megvoltam és még 22 évig állottam vezető közszolgálati posztokon. Az egyéb motívumok között említendő, hogy megtapasztaltam az intézménylétesítéssel kapcsolatos gondokat (pl. a keszthelyi Helikon Könyvtár rendbetétele, a szegedi tanszék följavítása stb.). Ilyen okokból újabb gründolásra borzadva gondoltam (ez legfeljebb a dékánosság terhétől szabadított volna meg, egyben új és még annál is nehezebb feladat elé állítva). Ennél is nagyobb súllyal esett latba a családdal kapcsolatos ügyek józan meggondolása. Kisebb gyermekekkel talán szívesebben vállalkoztam volna életem utolsó (?) kalandjára (nem biztos, hiszen 1956-ban valóban kicsinyek voltak és 3 ízben utasítottam vissza a határátlépésre vonatkozó szíves invitálást). Jelen esetben azonban tanulmányaik közepén vagy végén lévő négy gyermekről is szó volt, akiknek az életében egy országváltás – pláne német nyelvtudás nélkül – jelentős törés lehetett volna, idegen környezetben, osztrák állampolgársággal is kihímezve.

Lemondó levelem megfogalmazásában része volt annak is, hogy akkoriban a Nyelvtudományi Közlemények felelős szerkesztőjeként még élveztem a folyóirat-szerkesztés folyamatait; azt is át kellett gondolnom, hogy külföldre költözésem esetében eleget tudok-e tenni akadémiai feladataimnak. A költözés gondolata eleve elképzeltetett, mert addigi életem során több ízben átéltem e sorscsapást. (Persze végleg nem kerülhettem el az utolsót, amikor ez valóban szükségessé vált: de ekkor – 1975-ben – legalább szülővárosomba, kellemes emlékeket rejtegető budai tájakra kerültem vissza.) Mindezekon felül akadt még egy dilemma. Bizonytalan voltam abban, be tudnék-e végleg illeszkedni az osztrák társadalmi állapotokba, ahol – nem értelmiségi körökben ugyan – de az utcán az agresszív és bárdolatlan szubkultúra számos jelét tapasztaltam, amely azóta most már nálunk is terjeszkedik. Nem nézték sokan jó szemmel a keletről és délről jött Gastarbeitereket és nem egyszer ennek szinonimájaként hallható volt az Arbeitsplatzräuber, a Dreckschweine, Makkaronifresser, Kameltreiber, Judensäue kifejezés. A bulvársajtóban kétes volt a magyarok megítélése („Wenn die Magyaren Eingebungen haben – was häufig der Fall ist – dann landen sie entweder im Rampenlicht der grossen Welt oder im Gefängnis” – olvastam a Kurierban e kétes dicséretet).

Alaposan megfontoltam tehát minden lehetőséget és így elképzelhető, hogy végső döntésemben a meghívást megelőző szóbeli és írásbeli félhivatalos óvásoknak kisebb szerepük lehetett. Mindenesetre nem esett nehezemre a visszakozás és Rédei

Károly barátomat is jó szívvel ajánlhattam, aki végül is elnyerte e posztot, sikerrel alapított a semmiből új intézményt a Berggassén, s idestova két évtizedes munkája alatt sikerült jó könyvtárat teremtenie, új lektori és vendégprofesszori állásokat, meghívási lehetőségeket kiharcolnia, sőt tevékenysége nyomán egy-két jó nyelvész-tanítvány is kikerült intézetéből.

Mindez ugyan nem ment sima diadalmenetben. Erről bizonyosan Rédei Károly adhatna számot. Ti. minekutána az osztrákok (Brunner úr) egy december 19-i levélben sajnálkozva vették tudomásul kilépésemet a meghívásból, nyilván visszaadták a filozófiai fakultásnak az újabb javaslatétel jogát, ahol Rédei javára történt a döntés. A hivatali út a Bundesministeriumba s a döntés kelte számomra nem ismeretes, de tény, hogy 1974 nyarán – amidőn visszakérültem a Nyelvtudományi Intézetbe – Rédei Károly még ott volt, és élő tanúja vagyok bolyongásainak egyik hivattól a másikig, a bécsiekkel folytatott többszöri kemény tárgyalásoknak az intézet, a személyzet, a lakás dolgairól. Mindezek bizony elhúzódó ügyek voltak, úgy hogy emlékezetem szerint 1975 lett, mire kollégám a császárvárosba költözhetett.

Ezzel az eseménnyel valami új is elkezdődött. Tudtommal ez volt az első eset a háború után, hogy nyelvész hazai hozzájárulással tartós (állandó) külföldi munkahelyet vállalhatott. Az ilyen külföldi munkavállalási lehetőségek ezt követően megszaporodtak. Sőt, újabban a meghatározott időre szerződött oktatók (lektorok) haza nem térése semmiféle retorziót nem okoz. Helyesen, hiszen a régi kényszerek megszűntek. A végeredmény most a kilencvenes évek közepén mégis akképp foglalható össze, hogy a Magyarországon tanult nyelvészek, régebbi kollégáink (vagy éppen tanítványaink) megtalálhatók Nyugat-Európa több országában, a skandináv államokban, Kanadában, az Egyesült Államokban és Ausztráliában: professzorként, kutatóként, nyugdíjasként vagy más szakterületen dolgozóként működve. Többségük uráli nyelvész és számuk a hazai finnugristák 30 %-ára tehető. Más szóval tehát a hazai finnugrisztika úgyszólván kiürült. Létszámában és összetételében is alaposan megváltozott: ma az idősebb nemzedék egy része visszavonult a középső generáció sovány rétege az országos intézményekben szétszóródott, a legfiatalabbak kibontakozására meg csekély lehetőség van, részben a szakmai vezetés integrálatlansága, részben pedig publikációs nehézségek miatt. Kár, hogy külföldre szakadt kollégáink összegyűjtött tapasztalatai késedelmesen és töredékesen kerülnek vissza hozzánk. Abból, amit mi itt hasznosítani tudunk, nem nagyon tapasztaljuk, hogy a finnugrisztika hagyományos módszereiben – idegenben szerzett új ismereteik alapján – lényeges változás történt volna. Mindenesetre megnyugtató, hogy külföldön ennyire értékelik a magyar finnugor nyelvészetet (s ez a befogadó ország képzési nehézségeivel is magyarázható), s a számszerűen nagy exodusnak számunkra az a haszna, hogy az ifjabb nemzedék új álláslehetőségekhez jutott és jut. Ennek ellenére tudományágunkban egyre erőteljesebben tapasztalunk az erózió jelei mellett egyféle szerepvárat.

A három hagyományos finnugor centrumban (Budapest, Szeged, Debrecen) négy kutatóhely van. Mégis – úgy tűnik – ezek egy része egyre kisebb effektussal működik, kivéve a szegedi egyetem finnugor tanszékét, ahol sikerrel folyik az utánpótlás képzése: jól körülhatárolható program szerint, rátermett, nyelveket tudó, nyelvészetben jártas fiatalok készülnek pályájukra. Jó, hogy ez a tanszék kapott elsőül akkreditációt a finnugor nyelvészeti doktori iskola megindítására, s ennek oka, hogy a program kidolgozója rendben tartja a tanszékét, mindenkinek jól körülírt feladatot és lehetőséget biztosít, a hangulat és tanszéki könyvtár egyaránt jó.

A Nyelvtudományi Intézet finnugor programja – a nagy munkálatok befejezése után – a szakma számára homályban van, az ELTE finnugor tanszékén két nyelvész dolgozik mindössze főállású közalkalmazottként, akik becsülettel ellájták feladataikat, de máshonnan fúvó passzátszelekkel szemben védtelenek. A debrecenin meg sok változás történt az utóbbi években és csak remélni tudjuk, hogy a hagyományos obiugor-stúdiumokat pártoló szándék valóságra válhat. A Pécsre és Szombathelyre szétszórt finnugor zárványok működésének legfeljebb látványai vannak.

Van még azután egy tényező, amely végül is tisztázásra szorul. Nagy újítása volt a budapesti, majd később a debreceni tanszéknek, hogy bevezette a finn nyelvi és irodalmi (vagy általánosabban művelődéstörténeti) szakképzést. A budapesti tapasztalatokból ítélve: eredményesen. Hozzá kell azonban tennünk ehhez, hogy véleményem szerint nem a magyar egyetemek feladata finn filológusok (vagy tanárok) képzése. Az itt megszerzett fennista diplomát aligha honosítanak Finnországban vagy Észtországban. Márpedig az az általános tapasztalat, hogy a finnugorság iránt érdeklődő hallgatók nagy részét a finn szak felszívja: ezt a szakot bizonyára könnyebb elvégezni, a tanterv változatosabb, érdekesebb lehet és különböző irányú specializációkra nyújt módot. Gyakorlatban mégis a magyar egyetemeken szerzett finn (fennisztikai) diploma inkább afféle magas szintű tolmács- vagy fordítói oklevélnek számít. Ennek a végzett hallgató hasznát veheti ugyan, de a finnugor nyelvészet egy tapodtat sem jut előre ettől.

A „virtigli” finnugor nyelvészeti szakképzéshez a jó oktatón kívül a hallgató részéről jó idegen nyelvi ismeret, jó nyelvészeti ismeretigény és hangyaszigalom szükségeltetik. Márpedig erre igen csekély az esély, ha e szakra pusztán a magyar szakosok közül válogatunk, ahol a felvételi pontszám az utóbbi évben is botrányosan alacsony volt. Nem szabad ezek után csodálkoznunk azon, hogy a finn és a finnugor szakos hallgatók aránya Budapesten kb. 10 : 1-hez körül mozog. Az egyik kiút ebből a helyzetből az lehetne, ha a finnugor szakot „A” szakká nyilvánítanák, ahová a felvétel az első évben történne, s meg lehetne győződni a pályázó nyelvi és értelmi képességeiről. A másik lehetőséget viszont egy olyan rendszer biztosíthatná, hogy az elméleti nyelvészképzés keretébe épülne be a finnugristák oktatása, ami számomra azért is látszik sikeresebbnek, mert egy jó általános tanszéken szerzett elméleti ismeretekre

sokkal eredményesebben lehetne a finnugor és a velük szomszédos környezetben élt és élő nyelvcsoporthoz kutatását beintegrálni.

Ezeket az utolsó mondatokat azért írtam le, hogy megmutassam: a hazai finnugrisztikai továbbképzés problémáit mi itthon ismerjük (ahogy ismerjük a külföldi képzés gyengeségeit is) és éppen ezért csodálkozom azon, hogy a hiányosságokról a legsötétebb képet olykor-olykor egyes külföldön dolgozó volt munkatársaink festik, kimondatlanul is az itthoni veteránokra és középnemzedékre hárítva a felelősséget. Ám mi kötelességünket megtettük, s kérdés, hogy ennek sikeres folytatásában ők milyen mértékben tudtak volna részt venni? Az ottani tanítványok száma nem sok jóval bíztat e tekintetben. Persze jobbára nem is finnugor érdekeltségű országokban dolgoznak – tudom.

Az előző bekezdést szerettem volna mellőzni, hogy mégis véleményt mondtam, annak nincsen személyes oka. Olyan attitűdként hozom szóba, amelyet nem szeretnék abnormává fejlődőnek vélni.

Ami pedig az e közleményben feltárt tényeket, arcképeket és ezek összefüggéseit illeti,² úgy érzem azért lehetnek részei ennek az ünnepi kötetnek, mert valamikor szegedi döntéseimnek azt a háttérét mutatják be, amelyek sem legközelebbi szegedi tanártársam, Nyíri Antal, sem ottani barátaim és volt munkatársaim előtt nem lehettek ismertek.³

IRODALOM

Arany A. László 1944: *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásstanba* = *Szlovákiai Magyar Közlemények* 3, Pozsony, Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület.

²Köszönetet mondok Király Péternek, Király Tibornak, Turczel Lajosnak és Horváth Máriának szó- és írásbeli adataikért.

³Kiegészítésként említem, hogy a nyolcvanas évek elején szabad akaratomból elfoglalhattam volna az újonnan létesített udinei finnugor professzoratust, ám a végső megállapodás előtti pillanatban visszahőköltem, mert nem láttam világosan: mi keresnivalóm volna egy olyan új egyetemen, ahol sem hallgató, sem szakkönyvtár nincsen, tudományágunk hagyománya – még a nyelvészet egészére kiterjesztve is – aránylag gyökértelen. Visszatekintve: alighanem igazam volt. Az ilyen vállalkozásokkal szemben viszont örömmel vettem és a magam számára hasznosnak ítéltém egyéb ismert nyugati és északi egyetemeken töltött, átmeneti téli vagy tavaszi szemeszterre szóló vendégszerepléseimet.

- Arany, A. László 1967a: *The phonological system of a Hungarian dialect: an introduction to structural dialectology* = *Uralic and Altaid Series* 85, Bloomington, Indiana University.
- Arany A. László 1967b: Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapjai, *Nyelvtudományi Közlemények* 69, 125–145, 345–363.
- Arany Eml. = Sándor Anna szerk. 1993.
- Deme László 1953: *A magyar nyelvjárások néhány kérdése* = *Nyelvtudományi Értekezések* 3, Budapest, Akadémiai.
- Hajdú Péter 1966: *Chrestomathia Samoiedica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter 1971: Itävalta. Wien, in P. Virtaranta–K. Tolvanen szerk.: *Suomea ulkomailla = Tietolipas* 68, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 27–29.
- Hajdú Péter–Domokos Péter 1978: *Uráli nyelvrokonaink*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai.
- Király Péter 1993a: Arany A. László tudományos törekvései, in Sándor Anna szerk.: *Arany A. László Emlékkönyv*, 7–12.
- Király Péter 1993b: Za profesorom Ľudovítom Novákom, *Studia Slavica Hungarica* 38, 425–428.
- Lakó György 1947: Györke József, *Magyar Nyelv* 43, 77–80.
- Laziczus Gyula 1932: *Bevezetés a fonológiába* = *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 33, Budapest.
- Novák, Ľudovít 1936: L' harmonie vocalique et les alternance consonantiques dans les langues ouralo-altaïques, surtout finnoougriennes, *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 6, 81–95.
- Sándor Anna szerk. 1993: *Arany A. László Emlékkönyv* = *Anyanyelvi Füzetek* 2, Nyitra, A Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága–Nyitrai Pedagógiai Főiskola.
- Szépe György 1970: Arany A. László, *Nyelvtudományi Közlemények* 72, 213–216.
- Temesi Mihály 1980: *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények*, Budapest, Gondolat.
- Tóth László szerk. 1995: „Hívebb emlékezésül”. – Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság idejéből 1945–1948, Pozsony, Kalligram.
- Turczel Lajos 1993: Kapcsolatom Arany A. Lászlóval, in Sándor A. szerk.: *Arany A. László Emlékkönyv*, 16–22.

IGE VAGY SEGÉDIGE?

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

1. A viszonyszók vagy segédszók megítélése eléggé sokat változott az utóbbi években, különösen a segédigéké. Alapvető értelmező szótáraink (ÉrtSz., ÉKSz.) például a *fog* és a *volna* segédigéket nem külön címszóként tárgyalják, hanem poliszém jelenségeként a több szófajú szavakéhoz hasonló megoldással a „fog¹ I. ts és tn ige” mellett „II. segédige”, illetve a „volna I. (A *van* ige felt módú egysz 3. sz-ű alakja.)” mellett „II. segédige” megjelöléssel. Ez a szótári ábrázolás azzal a korábban általános felfogással van összhangban, hogy a segédige az igének egy ritka alfaja.

Temesi (1961) határesetnek tekinti az igék és a viszonyszók találkozási pontján ugyanezeket. A segédigéknek a viszonyszók közé sorolását találjuk Velcsov Márton-nénál az egyetemi tankönyvben (1966: 14), részletes tárgyalásukra azonban nem kerül sor a megfelelő fejezetben. A későbbi szófaji rendszerező dolgozatok már egyértelműen a viszonyszók közé helyezik a segédigét, mégpedig nemcsak a *fog*-ot és a *volná*-t, hanem a névszói-igei állítmány részét képező kopulát is; Berrár Jolán (1982: 23) felsorolása ugyanis nyilván erre utal a szintaktikai természetű (jel-ragértékű) mondatrész-kísérők között: „segédige: *volna*,

fog; vagyok stb. (ragozhatók)”. (Én emelem ki. K. V.)

Rácz Endre (1985: 263, 264) szerint a „segédszók” csoportjába tartozó segédigék kétfélek: az igeragozásban mód-, illetőleg időjel szerepet vállal a *fog* és a *volna*), a névszói állítmány mellett pedig képző (261), módjel, időjel és személyrag szerepű a kopulatív *vagy, volt, lesz, marad, múlik*. Keszler Borbála (1992: 134) tovább bővíti a „segédszók” állományát, amelyben ismét ott vannak a segédigék; ezek mibenlétéről lényegében elfogadja Rácz E. nézetét, de felveti annak lehetőségét, hogy a segédigék rendszere a magyarban ennél tágabb is lehet: szerinte a *Kezd esni az eső, A tanár nem szokott dohányozni*, illetve a *Még meg talállak ütni* mondatok ragozott igéje is „valamiféle segédigének” tekintendő. Ugyanő az egri nemzetközi nyelvészkonferencián elhangzott előadásában ezeket az igéket a „viszonyszók” közé mint az „állexémák” „átmeneti” típusát sorolta be – a névelő és a névutómelléknév társaságában.

A segédigei körnek ennél jóval szélesebb kiterjesztésével is gyakran találkozunk. Ilyenkor azonban általában anélkül szoktak beszélni különféle segédigékről, hogy számot vetnének azok szófaji rendszerbeli helyével, más szófajokkal való rokonságukkal; pontosabban: az igék között különitene el egy segédigének nevezett csoport-

tot olyan ismérvek szerint, hogy azok mondatbeli környezetében szerepel-e főnévi igenév (pl. Fülei Szántó 1970), a főnévi igenévvel kapcsolható ige hordoz-e modális jelentést (pl. Kiefer 1984, Antal 1984), vagy szórendi, prozódiai szempontokat érvényesítve azt vizsgálják, be tud-e férközni egy bizonyos ige az igenév igekötője mögé, s különféle nyomatékviszonyok között hogyan használható (Kálmán C.–Kálmán–Nádasdy–Prószecky). Ezekhez a munkákhoz képest érdekes szembenállást jelent Molnár Katalin (1993) állásfoglalása, aki a *bátorkodik*, *kegyeskedik*, *méltóztatik*, *mer/merészel* és *szándékozik* igéket viszont éppen azért **nem** tekinti segédigéknek, mert ez az „öt az infinitivuson kívül semmi mással nem bővíthető”. Nemigen tudunk mit kezdeni ezzel a nézettel, nem csupán azért, mert semmivel sem indokolja, hanem főként azért, mert másik 14 igéről viszont azt szögezi le, hogy ezeknek „a főnévi igenév mellett egyéb bővítménye is lehet, ilyenkor ezek is »főigék«, azaz kettős szófajúak.” (222, 223)

Ésre kellene azonban venni, hogy ezekben az esetekben két össze nem tartozó dolgot emlegetünk azonos néven: a paradigmaalkotás morfológiai értékű kisegítő elemeivel alárendelő szintaktikai szerkezetek domináns tagjai kerülnek egy sorba! Pedig már Verseyhy Ferenc is el tudta kerülni e terminológiai pongyolaság csapdáját! Ő „segítő ige” névvel csak a *fog*-ot jelölte, mert az „a fő ige helyett conjugáltatik” (1818: 430), a *volt*, *vala*, *volna* és *legyen* „fél segítők” (nyilván ragozhatatlanságuk miatt), míg azokat, „mellyekhez a fő ige a’ határatlan módon függesztetik”, „szolga ígék”-nek nevezte. Példái: „keveset *szoktam aludni*, *esni kezdett*, *írnom kell*, *megszűnt élni*”. Majd még megjegyzi: „E’ szolga ígéknek hivatallyát másfélék is viselhetik, mint *írni akartam*; *hazudni merészelt*; melly esetben ezek is szolga ígéknek mondathatnak. A’ Deáknak többi szolga ígéit a’ Magyarban a’ *hat*, *het*, vagy az *at*, *et* és *tat*, *tet* képzőkkel fejezzük ki, mint *írhat*, *írat*” (431).

Nem akarom vitatni annak jogosságát, hogy vizsgáljuk, és a vizsgálat eredményeképpen megkülönböztessük az ígéknek bizonyos közös sajátságokat mutató típusait (mint pl. „funkcióigék”, „modális ígék”), csupán attól szeretnék óvni mindenkit, hogy terminológiai hiba következtében torz képet mutasson a nyelv valóságáról, s esetleg másoknak is megnehezítse a pontos grammatikai fogalmak kialakítását. A *segéd*-előtag ugyanis még a nem túl megállapodott magyar nyelvtani terminológiában is valami nem teljes értékűt, kiegészítő jellegűt jelent.

2. Berrár Jolán már idézett munkájában a szófajokat alapvetően két nagy csoportra különíti el: az **alapszófajok** önállóan lehetnek mondatrészek, ragozhatók és lexikailag tartalmasak, a **viszonyszók** nem önálló mondatrészek, általában nem ragozhatók s lexikailag tartalmatlanok, vagyis grammatikai jelentésűek. E csoport tagjai a névelők, névutók, igekötők, módosítósók és kötösók, de „Ide soroljuk a segédigé-

ket is; ezek ugyan általában ragozhatók, de önálló mondatrészszerük nincs, jelentésük egy-egy igei toldalékával egyenlő (módot, időt, személyt fejezhetnek ki)” (15).

Az ilyen felosztással, mely a szófajmeghatározás hagyományos hármas szempontjának elvén alapszik, egyetértünk, és követendő példának tekintjük, sőt a magunk részéről az alábbiakban további finomítással meg is kívánjuk támogatni. Ezzel szemben nem tudjuk elfogadni az olyan mondattani elemzést, amely a ragozott igei modális jelentése miatt nevezve segédigének, főnévi igenévvel alkotott szókapcsolatait – a tényleges szintagmatikus viszonyokat teljesen figyelmen kívül hagyva – egységes állítmányként fogja fel, amelyben a főnévi igenévi alak volna a „tulajdonképpen ige”. Ez a felfogás, amely idegen nyelvekre érvényes fogalmakat próbál ráhúzni a magyarra, önmagához képest is következtelen, mert mondattani vizsgálódását olyanfajta morfológiai szemléletre alapozza, amely gyakorlatilag a jelentéstani vonásokat hangsúlyozza túl, ha mégoly strukturális igénnyel kritizálja is a „hagyományos” elemzés szemantikai alapját.

A szemantikai szempont természetesen nem érvényesíthető úgy, hogy a szófaji minőséget a cselekvés, történés, tulajdonság, állapot, személy, dolog vagy viszony jelöléséhez kötik; de hangsúlyozni szeretnénk: ezek a jelentéstartalmak határozottan predesztinálják a jelölőiket, s nemcsak arra nézve, hogy a közleményekben milyen szerepet kapjanak általában mondatrészként, hanem abban a vonatkozásban is, hogy milyen mértékben igényelnek kiegészítő környezetet „régens”-ként. (A terminus újabb használatára vö. Komlósy 1992.) Épp ezért: annak megállapítása, hogy valamely szó a „segédigék” szófaji osztályába tartozik-e vagy sem, véleményünk szerint csakis úgy történhet, hogy megvizsgáljuk, átlépett-e már a segédlexémák, tehát a viszonszók közé. Miként azonban a tér egy pontjának meghatározásához is legalább háromféle koordinátát kell megadnunk, s akkor még mindig nem tudunk semmit arról, hogy az adott pont eleme-e egyáltalán egy valóságos testnek, s még kevésbé azt, hogy ha történetesen igen, akkor a felületén helyezkedik-e el, vagy a belsejében, netán kitüntetett alkotórésze: csúcsa, középpontja, súlypontja-e – nyelvünk elemeinek, közleményeink építőköveinek jellemzése is annál pontosabb, minél többféle vonatkozásban határozzuk meg őket.

3. A következő oldalakon táblázatszerűen próbálom meg a segédigék tüzetes elemzésének végeredményét tömören összefoglalni. A rokonságok és összeférhetlenségek kimutatására egyrészt az igékkel, másrészt a többi viszonszóval vetem egybe a kérdéses szavakat; a táblázatbeli adatokhoz szükségesnek vélt magyarázó megjegyzéseket, illusztráló példákat az indexszámoknak megfelelően tartalmazzák a táblázathoz tartozó lábjegyzetek.

A táblázat egyes rovatait a következő gondolatmenet szerint állapítottam meg:

I. Szófaji érték elemzéséről lévén szó, először is el kell döntenünk, hogy egyáltalán szónyi önállóságú nyelvi formával van-e dolgunk, vagy csupán a helyesírás által egyelőre nem jelzett toldalékelemről beszélhetünk, amint azt épp a *volná*-ról feltételezi Lotz János ([1935], 1982: 9, 33; Bánhidi 1941: 4–5).

(a) Az „abszolút önállóság” bloomfieldi kritériuma, hogy lehet-e a vizsgált morféma önmagában is megnyilatkozás, vagyis: állhat-e egyedül mondatként, s ha igen, hogyan. (Az igekötőnek nem a toldalékok közé sorolásához, hanem szófajként való elismeréséhez pl. ez a legdöntőbb érv.)

(b) Létezik azonban egy „relatív alaki önállóság” is, amelynek alapján egyes – mondatként ugyan nem funkcionáló – nyelvi egységeket mégis önálló szóként kezelünk, és különírnuk a mellőlük soha el nem hagyható társalemeektől, ha azokkal azért nem alkotnak egységes szóalakot, mert közük férkőző önálló idegen elemek eltávolíthatják őket egymástól. (Pl. névutóinkról vö. Sebestyén Á. 1965, 10.)

(c) Az alaki önállóságból következik, hogy a viszonzszók esetében morfológiai kötöttségekkel általában nem kell számolnunk – kivéve a névelőt. (Berrár 1975).

(d) Viszont ugyancsak a relatív alaki önállóság teszi különösen érdekessé azt a pragmatikus mondattani szempontot, hogy hol van az illető elem sorrendi helye egy adott megnyilatkozásban.

II. Nyelvi jelekről lévén szó, az alaki oldallal szoros egységben meg kell vizsgálni a jelentésüket is:

(e) Az alakilag önálló nyelvi jelnek a **jelentéstípusa** szerint lehet önálló – Berrár Jolán (1982) szóhasználatával élve: „lexikailag tartalmas” jelentése, és lehet grammatikai viszonyjelentése.

(f) Érdemes azonban közelebbről is vizsgálnunk a **jelentések minőségét**: a grammatikai típusúak is sokféle viszonyra specializálódtak, a lexikailag „tartalmas”-nak nevezhető típuson belül pedig különösen széles skálán helyezkednek el: lehet olyan átfogó, globális a fogalomjelölés, amely alig visel el kiegészítő környezetet a megnyilatkozásban, de lehet „hiányos” is, ilyenkor a megfelelő argumentumokkal való kiegészítés nélkül értelmetlen közlést eredményezne – gondoljunk a kötelező, fakultatív és reprezentálható vonzatok szerepére! (Csak az igék köréből véve példákat: *virrad* – *indul* – *vesz* – *átrak*.) A lexikai tartalom denotatív és pragmatikai szempontból pedig ugyancsak változatosan csoportosítható (vö. Károly 1970: 71–77), pl. mondást, érzékelést, mozgást, érzelmet stb. kifejező igékről szoktunk beszélni.

III. E jelentésbeli sajátosságok nyilvánvalóan meghatározóak a nyelvi eszköz szintagmatikai-szintaktikai felhasználhatóságát illetően.

(g) Csak a lexikailag tartalmasnak tekinthető szók lehetnek a mondat szerkezet szerves elemei, azaz glosszémák – Deme László (1978: 82) értelmezése szerint használva e terminust –, míg a grammatikai viszonyjelentéssel bírók csak segédszóként vehetnek részt a mondatépítésben, mint egy-egy glosszéma része, illetőleg a glosszémák közti kapcsolat kifejezői.

(h) A glosszémaértékű szavak a mondatban szintaktikai jellegű kapcsolattal kötődnek a mondat más glosszémáihoz, alá- vagy mellérendelő szókapcsolatokat alkotva velük; a segédszók csak tartalmas lexémákkal együtt előfordulva tehetnek eleget rendeltetésüknek, amelyekkel legfeljebb „álszintagmát” alkothatnak, azaz ha volt is valaha szintaktikai viszony a szókapcsolat elemei között, az mára már morfológiai értékűvé „degradálódott” (vö. Sebestyén Á. 1967: 193–4). Természetesen az is fontos, hogy a közvetlen kapcsolatnak mi lehet a másik tagja – igaz, ez a meghatározottság kölcsönös.

(i) A szó jelentésbeli komplexitása kihat a mondatbeli alkalmazás során figyelembe veendő saját szintaktikai bővítési lehetőségeire és kívánalmaira is.

IV. A formális jegyekkel folytatva a vizsgálatot, számolnunk kell azzal, hogy

(j) a jelentésváltozásokkal együtt járhat a morfológiai szerkezet elhomályosulása; ezen nemcsak a szóalakon belüli morfémahatárok felbomlását értem, hanem azt is itt tüntetem fel, ha az egyetlen morfémanyi másodlagos szóalaknak a beszélő számára már nem nyilvánvaló a rokonsága az elsődleges szóval, pl. a *fog* segédige összefüggése a *fog* {*valamihez*} igével.

(k) A sajátos funkciók és kapcsolatok befolyásolhatják a szóalak toldalékolhatóságát – nemcsak a ragozhatóság (k/1), hanem a képezhetőség (k/2) vonatkozásában is.

Technikai okból bontom több kisebb részre a teljes anyagot: az **1. táblázat** a problémamentes igék jellemzését tartalmazza: mellette jut hely a táblázat rendszerének a kifejtésére is; a további táblázatokban ugyanezeket a sorokat már csak a szám és betűjel azonosítja, így a függőleges oszlopokban az összevetendő adatok jobban elférnek. A **2. táblázat** a viszonyszók tulajdonságait tünteti fel, a **3. táblázat** a „hagyományos” segédigék: a *fog* és a *volna* elemzésével együtt tárgyalja a kopulát; a *mondottam volt, ír vala* típusú nyelvjárási, illetőleg nyelvtörténeti jelenségekre itt nem térek ki, bennük a segédszó gyakorlatilag a *volná*-val azonos módon viselkedik. Végül azokat az igéket vizsgálom meg, csoportosítva, amelyeket sajátos jelentésük és főnévi igenévvel való kapcsolataik következtében valamiféle segédigeként szoktak kezelni. A táblázatok kereteit túlfeszítő megjegyzések, példák a jegyzetszámok szerint külön találhatók.

A 4. táblázatba kiemeltem azokat az igéket az 1.-ből, amelyek infinitívusszal alkotnak szókapcsolatokat. Természetesen nem állítom, hogy valamennyit sikerült megvizsgálnom, de igyekeztem áttekinteni azokat, amelyeket ilyen összefüggésben szoktak szóbahozni.

Eleve kirekesztettem azonban ebből a sorból a *van*-nak a határozói igenévvel alkotott kapcsolatát (*zárva van*), amely az állapotban létet kifejező „főigének” épp olyan vonzatos formája, mint pl. *növésben/mozgásban van*; a határozói igenév már csak egyeztetési okokból sem tekinthető a grammatikai állítmány névszói részének, mint ahogy a határozószók sem. Elég nyilvánvalónak tűnt az is, hogy a táblázatot felesleges lenne megterhelni olyan sajátos szerkezet típusokkal, mint a „kettős tárgy” és a „kettős alany” igéi (*lát, hall, érez; látszik, hallik, érzik, tűnik*), amelyek ugyan főnévi igenevet (is) vonzanak, de Molnár Katalin dolgozatán kívül senki más nem tárgyalja őket ebben az összefüggésben. (E szerkezet típusról és igéiről részletesebben ld. Korchmáros 1980/81 és 1984.)

Összevetve az igéknek főnévi igenévvel alkotott szerkezeteit egyéb használati lehetőségeikkel, nagy általánosságban azt találtam, hogy ezek megfelelnek az adott ige megfelelő jelentéssel álló vonzatstruktúrájának (bővebben Korchmáros 1987), ezért az áttekinthetőség kedvéért célszerűnek látszott, ha eszerint rendezem el a 4. táblázat egyes oszlopait. A legtöbb vizsgált sajátosság megerősítette e csoportosítást, csak egyes igéknél lehetett tapasztalni átfedéseket, rendhagyó viselkedést.

Táblázataink adataiból igazolható, hogy a *volna* és a *fog*, valamint a névszói-igei állítmány igei elemeként előforduló (*van*), *volt*, *lesz*, *volna*, *lenne*, *lett*, továbbá a *marad* és a *múlik* egyértelműen mutatják a viszonyzó jellegét, tehát maguk is segédlexémák. Az utolsó táblázat igéi viszont a leglényegesebb szempontok alapján általában jól beleférnek az első, általános igei vonásokat összefoglaló táblázatba is, mindössze annak alcsoportjaiként különbözve egymástól bizonyos vonásaikban. Tény, hogy ebben a körben sűrűsödnek olyan grammatikainak is tekinthető jelentésminőségek, mint például a modalitás, az aspektualitás vagy épp a műveltetés, ezek azonban a magyarban elsősorban a lexikai jelentés részét képezik, s nemcsak az igék, hanem sok esetben melléknevek, máskor bizonyos főnevek is hordozzák. (Ezért beszélnek „véges alak”-ról Kálmán C. és társai 1989). Lexikainak tekinthetjük azokat az eseteket is, amikor szóképzéssel fejezzük ki e tartalmakat, tekintve hogy a képző is új lexémát hoz létre.

Ezek tehát egyelőre teljes értékű lexémák, nem segédigék. Nem ők játszanak mellékes, kiegészítő szerepet a főnévi igenév mellett, hanem régensként ők vonzzák magukhoz a főnévi igenevet mint rectumot, amelyet adott esetben legtöbbször egyenértékűnek találhatunk egy ragos névszóval, névmással, vagy valamilyen mondatrészkifejtő mellékmondattal. (Pl.: *Az egyik zsonglőr egyszerre 6 labdával tud játszani, a másik meg azt tudja, hogy fejen áll, s a lábával karikákat pörget.*) Az a pusztán tény

1. táblázat: Az igék

Elemzéstípus			Elemzett szó	IGÉK
Elemzési szempont				<i>virrad, él, út, visz...</i>
I. Alaki ön- állóság	(a) abszolút önálló			Ragozandó, de \emptyset raggal lehet teljes szerkezetű mondat (<i>Virrad.</i>) vagy hiányos (<i>Út.</i>) (Az <i>-ik</i> -es igék elhomályosuló személyragja ebből a szempontból elhanyagolható.)
	(b) relative önálló			
	(c) morfológiailag			kötetlen
	(d) sorrend			fókuszban vagy mögötte
II. Jelentés	(e) jelentéstípus			lexikai + grammatikai
	(f) jelentésminőség			gazdag és változó
III. Szó- kap- csolatok	(g) glosszémaszerep			állítmány
	(h) kapcsolódás minősége			alárendelésben domináns; determinánsa: névszó, igenév, névmás v. mellékmondat; – morfológiai értékű kapcsolatot alkothat segédigével (<i>írt volna</i>), igekötővel (<i>írd meg</i>)
	(i) bővíthetőség			alannyal, tárggyal, határozókkal
IV. Alaktani jellem- zők	(j) morfológiai szerkezet			általában világosan tagolható
	(k) toldalé- kolhatóság	(k/1) ragozva		általában teljes paradigmával, de vannak hiányos ragozásúak
		(k/2) képezve		grammatikai és lexikai képzéssel

2. táblázat: A hagyományosan elfogadott viszonzások

Elem- zési szp.	Elemzett szó	Kötőszók	Névelők	Névutók	Igekötéők
I.	(a)	(+)párbeszéd: <i>És?</i>	–	– személyraggal már határozószó	+ Eldöntendő kérdésre
	(b)	+	+	+	±
	(c)	–	± (a ~ az)	–	–
	(d)	+ tagok között ¹	+ viszonyított előtt	+ viszonyított után ²	+ Aktuális nyomatékkal
II.	(e)	grammatikai	grammatikai	grammatikai	(lexikai) ³ + grammatikai
	(f)	kapcsolatjelölő	határozottság	határozói funkció	képzői funk- ció ⁴
III.	(g)	– ⁵	–	–	–
	(h)	kétirányú ⁶ alá-/mellérendelő	főnévvel, mor- fológiai értékű ⁷	névszóval, mor- fológiai értékű ⁸	igével, morfo- lógiai értékű ⁹
	(i)	–	–	–	–
IV.	(j)	elhomályosult	részlegesen elh.	elhomályosult	részlegesen elh.
	(k)	(k/1)	–	– ¹⁰	– ¹¹
		(k/2)	– ¹²	– ¹³	–

¹ Az egyes kötőszók helye eltérően kötött (*Péter ugyan..., ekkor azonban..., utána pedig..., pedig ő...*) – Páros kötőszók: *Éva is, Pál is ...; se Éva, se Pál nem ...* ↔ *Éva se, Pál se...*

² Kivéve a ragvonzó névutók esetében: *nál a réten, kívül a körön*.

³ Az irányjelölők (*be-néz, fel-jön*) lexikailag nem tartalmatlanok.

⁴ Akcióminőség (*elfogy, elsorol*), – sajátos jelentésű új lexéma (*elir, elnéz*), – szemantikai jellegű egyedi szóképzésekkel rokon (*gondosan*) jár el).

⁵ A kereszteződő szófajiságú vonatkozó kötőszók névmások is.

⁶ Mindig 3 elem: amihez kapcsol, amit kapcsol és ami kapcsol.

⁷ Nézetem szerint igen: az *-ik* kiemelő jelével rokonítható.

⁸ A határozóragokéval egyezik

⁹ Az összetett szavakéhoz, ill. képzőkéhez hasonló.

¹⁰ Az *előtt, elé, elől* típusú névutók éppen a ragszilárdulás következtében külön-külön névutók, nem pedig paradigmátagok.

¹¹ Személyragozottan már épp úgy önálló határozószók, akár a névutók: *rám nézett, és utána hozzánk lépett*.

¹² Kivétel: *vagylagos*.

¹³ Korlátozottan képezhető: *-i* képzős melléknévekké, illetőleg szórványosan az *-s* melléknévképzővel: *mögötte, helyettes, felettes*.

3. táblázat: A hagyományosan elfogadott segédigék és a névszói-igei állítmány igei eleme („kopula”)

Elem- zési szp.	Elemzett szó	<i>fog</i>	<i>volna</i>	kopula
	(a)	Eldöntendő kérdésre	– ¹⁴	+ ¹⁵
	(b)	+	+! ¹⁶	+
	(c)	–	–	–
	(d)	fókusz mögött v. fókuszban	ige mögött	fókusz mögött vagy fókuszban
	(e)	grammatikai	grammatikai	grammatikai
	(f)	igeidő	igemód	alanyszemély, igeidő, -mód, aspektus! ¹⁷
	(g)	–	–	–
	(h)	morfológiai értékű, múlt idejű igével	morfológiai értékű, főnévi igenévvel	morfológiai értékű, nominativusi alakú névszóval, névmással, (m.-névi igenévvel?)
	(i)	–	–	–
	(j)	+	+	–
	(k)	(k/1)	hiányos paradigma	–
		(k/2)	–	mutatív grammémákkal ¹⁸

¹⁴ Esetleg a modalitás metanyelvi kifejezésére, de általában úgy sem magában: „*En megcsináltam volna...*” – „*Csak volna?*”

¹⁵ Egyszavas igenlő válaszként az állítmány névszói része használatos: „*Jó volt az ebéd?*”, – „*Jó.*” Idő- vagy módbeli helyesbítéskor – a volna-hoz hasonlóan, többnyire módosítószóval megtoldva előfordul: „*Na, jó lett a bátyádnak a kesztyű, amit vettünk?*”, – „*(Sajnos csak) volt. (Már ezt is elvesztette.)*”

¹⁶ Ez dönti el a volna pl. Lotz által (9, 33) vitatott szóértékét; mert igaz, hogy a megengedő *is* nem tudja elválasztani az igétől (Elekfi 1985: 465), de a megosztó kapcsolatos igen: „*Ment is volna, nem is*” (Arany: Toldi IV. ének). Mellérendelő kapcsolatokban ez teszi lehetővé a vele közvetlen kapcsolatban álló komponens halmozását is: *ha tényleg szerette, vagy akárcsak jobban ismerte volna.*

¹⁷ Vö.: *tiszta lett – tiszta volt – tiszta maradt*

¹⁸ *Gyermekkorú LÉVÉN nem büntethető; aggódott, hogy félvér voltÁért majd csúfolják; ugy-e nem akarsz kicsi maradNI...? stb.*

4. táblázat: A vitatott „segédigék”

Elemzett szó	Elemzési szempont		illik, kell, lehet, nem árt, sikerül (szabad) ¹⁹ méltóztat- tik, tetszik, ²⁰ enged- tessék meg	akar, bír, elfelejt, elmulaszt, gyűlöl, imád, kér, kezd, kíván, megkísérel, mer/ merészel, óhajt, próbál, rös- tell, sajnál, szégyell, szeret, szokott, talál, tanít, tanul, tervez, tilt, tud, un, utál, vél	fél, (hozzá/ neki-) fog, (nem) habozik, igyekszik, ipar- kodik, irtózik, kezd, kényszerít vkit, kényszerül, (nem) kés(leked)ik, kér vkit, kötelez vkit, (hozzá /neki)lát, segít (vkit), szándé- kozik, ²¹ törekszik, vágyik, vonakodik	ad, enged, gyөрүнк, hagy, jár, jön, küld, lát, ²² megy, siet stb.
	I.	(a)	Önmagában mindegyik lehet (hiányos szerkezetű) mondat			
	(b)					
	(c)	kötetlenek				
	(d)	fókuszban vagy mögötte állnak				
II.	(e)	lexikailag modális: verba necessitatis, potentialis; udvarias-formális	lexikailag modális: verba voluntatis, potestatis, affec- tuum, sentiendi, dicendi; ²³ lexikailag aspektuális	lexikailag modális: verba affectuum, dicendi, voluntatis; lexikailag aspektu- ális; verba factitiva	verba concessiva, movendi, factitiva	
	(f)	intranszítív	transzítív	intranszítív kiható, ill. transzítív + von- zatos ²⁴	intranszítív vagy transzítív	
III.	(g)	állítmány				
	(h)	alárendelésben domináns; determi- nálhatja névszó, névmás, igenév, alanyi mellékmon- dat; igekötőt nem vesznek fel	alárendelésben domináns; determi- nálhatja névszó, névmás, igenév, tárgyi mellékmon- dat; ²⁵ egyesek meg igekötővel is	alárendelésben domináns; determi- nálhatja névszó, névmás, igenév, állandó határozói mellékmondat; ²⁶ egyesek ragvonzó igekötővel ²⁷	alárendelésben domináns; determi- nálhatja névszó, névmás, igenév, célhatározói mel- lékmondat; sokféle igekötővel	
	(i)	vmi ²⁸ vkinek/vminek ²⁹	vki/vmi vmit ²⁸	vki/vmi vmin/vmire/ vmiben/vmihez/ vminek/vmitől/ vmibe ²⁸	vki/vmi (vkit/vmit) vmiért, vmilyen célból, vmilyen célra ²⁸	
IV.	(j)	általában világosan tagolhatók				
	(k)	(k/1)	„személytelen” ? ³⁰	teljes ragozás ^{31, 32}	alanyi, ill. -ik-es ragozás	teljes paradigmával
		(k/2)	korlátozott ³³	grammatikai és lexikai képzéssel ³⁴	grammatikai és lexikai képzéssel ³⁴	grammatikai és lexikai képzéssel ³⁴

¹⁹A *szabad* természetesen csak mód- és időjeles alakjaiban tekinthető (hiányos) igének; viszont ezek az igék egy sor melléknévi és főnévi állítmánnyal (*célszerű, érdemes, fontos, hasznos, jó, lehetetlen, lehetséges, szükséges, szükségtelen, tilos, veszélyes; cél, érdem, feladat, kár, szokás* stb.) egyeznek meg valamennyi vizsgált szempontból.

²⁰Csak a ritkán hallható *A bácsiéknak/uraságodéknak le tetszik/méltóztatik ülni?* típusú mondatokban.

²¹Az ÉKSz. szerint főnévi igenévi tárggyal áll, de ezt nem támasztja alá intranszitiv -ik-es ragozhatósága: *Nem szándékozik levágni a szakállát, de *Nem szándékozikZA levágni A SZAKÁLLÁT.*

²²Pl. *Este nem lát varrni.* Mellékmondatral való feloldása nem annyira célhatározói, mint következményes fokhatározói: *nem lát annyira, hogy varr(ni tud)jon.*

²³Mindössze két mondatst jelentő ige állhat főnévi igenévvél a magyarban: *Kérjük a kaput becsukni, Megtiltotta elmondanunk bárkinek is.* Mindkettő beletartozik a verba voluntatis kategóriába is, a *kér*-nek ugyanakkor speciális a használata: a legszemélytelenebb távolságtartó udvariassági formulák közé tartozik, s a *kér* (vkitől) *vmi*t vonzatstruktúrával szerepel itt; a *kér* vkit *vmire* (*Őnöket is kérjük befáradni*) a következő oszlopba tartozik.

²⁴Faktitív igék, a tárgyi vonzat a személy, *akit kényszerít/készlet/kötelez vmire vki*, esetleg *akit segít vmiben vki*, s a főnévi igenév a határozói vonzat értékében fordulhat elő.

²⁵Sajátosan kizáró viszony van a főnévi igenév és a tárgyi mellékmondat között: ha nem egyezik meg a ragozott ige és az igenév cselekvéshordozója, nem használható az igenév: *akarja/elfelejti/sajnálja/unja ismételni a kérdést – ,hogy valaki más ismétlje/ha valaki más ismétli a kérdést.* Ez alól a verba dicendik kivételek: ott az azonos cselekvő lehetetlen: *Kérem a kaput becsukni, megtiltották kinyitnunk a kaput.*

²⁶A cselekvéshordozó tekintetében vö. a 25. jegyzettel!

²⁷*hozzáfog, hozzálát, nekifog, nekilát, rákényszerít, rákényszerül*

²⁸A vastag betűs szedés azt a bővítmenyt emeli ki, amely főnévi igenév is lehet.

²⁹A *-nak, -nek* ragos forma állandó határozói szerepben áll, mint nem kötelező vonzat: a főnévi igenév aktív cselekvéshordozójának jelölője; személyben és számban egyezik a főnévi igenév fakultatív személyragjával. Az, ha egyesek a dativus eredeti commodi jelentésáryalatát kéri számon a *Péternek meg kell hálnia* típusú mondatokban, épp oly nehezen menthető naivitás vagy ferdítés, mintha a *Bízzál bennem* mondatban a helyhatározói inessivust akarnánk látni.

³⁰Főnévi igenévi alanyuk épp oly szükségszerűen E/3 személyű, mint bármely névszói alany! Feltűnő viszont, hogy minden módban és időben használhatók, kivéve: **illjék, *ne ártson.*

³¹Az infinitívusnak a névszói, névmási tárgyakkal való egyenragúságát véleményem szerint elegendően bizonyítja a megfelelően bővített főnévi igenév mellett is kötelező tárgyas ragozás. A *fog*-nak épp segédigévé válásakor alakult csak ki ez a tulajdonsága: annak előzményszintagmája ugyanis nem tárgyas kapcsolat volt!

³²Kivétel a köznyelvben csak múlt idejű *szokott.*

³³Az udvariassági formulák egyáltalán nem képezhetők; a többiek főleg mellékevesülhetnek: *illő, (nem) ártalmas, kellő, lehetséges. A sikerül viszonylag gazdag szócsaládjá a siker* alapszóra épül.

³⁴A képzéssel együtt a főnévi igenévi kapcsolat – s maga az igenév is – általában szabályosan transzformálódik: *nem bírván felállni, az ijedtében szólni is elfelejtő; úszni tanul → az úzás (meg)tanulása → úszástanulás/úszni tanulás; írni kezd → az írás kezdete.*

azonban, hogy valamely ige vonzaskörében a főnévi igenév helyébe nem lehet szinonim kifejezőmódot találni, véleményem szerint még nem jelenti azt, hogy ilyenkor már segédigévé degradálódott, csupán azt, hogy jelentésszerkezete kizárólag speciális, igei természetű – például aktivitást feltételező – argumentációval válik teljessé (*vki mer szembeszegülni vmivel*, de *?mer növekedni*). Hogy e mellett az ige mellett a főnévi igenevet tárgynak értékeljük, az nem annyira a *Mit mer(észel)?* kérdésnek a következménye – ez lehet a *Mit mer(észel) csinálni?* elliptikus változata! –, hanem a többi tárgyas igével azonos tárgyas ragozási kötöttségeké, amelyek az intranszitiv kiható csoportban (*igyekszik, iparkodik, kényszerül, szándékozik* stb.) nem fordulhatnak elő. (Kutai 1988.) A tárgyas ragozási kötelezettség természetesen a segédigéséggel is összeegyeztethető volna, amint azt az összetett jövő idő is mutatja; hogy az ige és igenév kapcsolata még mondattanilag elemezhető, azt azok a mondatok bizonyítják, amelyekben külön-külön vesznek fel bővítményeket, pl. *csak azért mer szembeszegülni, mert a háta mögött áll a nagybátyja; mert szembeszegülni a főnökkel a többiekért*. (Vö. Korchmáros 1987; másképp Antal 1984.)

Nehéz egyetértünk azzal, hogy a *kezd* valamiféle aspektuális segédige lenne. Kétségtelenül erős aspektuális jelentése mellett ennek ugyanis még megvan a szintaktikai önállósága, sőt: többféle vonzatstrukturájába is beleilleszkedik a főnévi igenév: *kezd vki/vmi vmibe*, pl. *a kutyák éktelen ugatásba kezdtek* ↔ *éktelenül ugatni kezdtek*; *kezd vki/vmi vmihez*, pl. *éppen vacsorához kezdünk* ↔ *éppen vacsorázni kezdünk*; *már a malter keverését kezdük* ↔ *már a maltert kezdük keverni*.

Van azonban néhány ige, amelyek valóban elindultak a viszonyító eszközzé válás felé – mint ahogy vannak például a viszonzások között a névelők használatának is olyan esetei, amikor még igen erősen érződik az eredeti névmási vagy számnévi jelleg, s a névutóvá válásnak is számos fokozatát ismerjük. Nézetem szerint a *talál* már tekinthető modális segédigének! Valóban többszörös változáson megy keresztül, ha főnévi igenév mellett találjuk: a tárgyas ragozásban való használhatóság ellenére sem tekinthetjük tranzitív jelentésűnek, mert a „*meg találalak csípni*” semmiképpen sem felel meg egy (*meg*)csípést talállok, sem egy **azt találom, hogy megcsíplek* tárgyas szerkesztésformának. Egyszavas válaszként, tehát az abszolút önállóság helyzetében sem él: *Meg találalak csípni!* – **(Hát) találj!* Ragozása majdnem teljes (A *fog*-os jövőt nemigen tűri: **meg fogja találni ütni*), de minden képzésnek ellenáll, még a ható igét sem hozzuk létre belőle – bizonyára azért, mert éppen egy ilyen képzővel lehetne helyettesíteni is: *Vigyázz, megcsíphetlek!* Jelentésében a véletlenszerűség abszolutizálódik, amely az „eredeti” igében is jelen van, de a főnévi igenév mellett ez mindig a beszélő részéről érvényesített attitudinális modalitást fejezi ki: ő minősíti véletlenszerűnek, esetlegesnek, ha *bárki azt találja mondani, hogy...; rosszkor talál érkezni* stb. Éppen ellentétben pl. az *akar* vagy a *szeret(ne)* vagy a *tud* „modalitásával”, amelyekkel a beszélő tényként kezel(het)i az alanyra vonatkoztatott indulati vagy képességbeli

stb. állapotokat. S végül: az is érdekes, hogy az összetett jövő időben a helyette használható, azonos értelmű körülírás éppen a *találom*-ból lett *talán* módosítószóval lehetségesség: *talán meg fogja ütni*.

Ennél kevésbé meggyőző számomra a *szokott* segédigesége, bár kétségtelenül aspektuális a jelentése, de ez a jelentés még mindig szinonim a *szokása* az, *hogy...* transzformációs kifejezés jelentésével. A *szokta* azt, *hogy/szokott* vmit környezetben valóban háttérbe szorul a 'múltbeli rendszeres ismétlődés' grammatikai jelentésmozzanata az ehhez való alkalmazkodásé mögött, de például a „*Nem szokta a cigány a szántást*” szólásnak legalább annyira jelentése, hogy 'nem szokott a cigány szántani', mint hogy 'nem szokott hozzá a szántáshoz'. Hiányos ragozhatósága is természetes velejárója a jelentése szerinti használatnak, sőt, az – igaz, igénytelen – élőbeszéd egyre inkább kiteljesíti ezt, nyilván azért, mert a szokásszerűség lexikai jelentése még dominál a beszélőben.

Elgondolkasztató kettősséget találtam viszont a *siet* vizsgálata közben. Míg egyfelől mozgást jelentő igeiként szabályos célhatározókul állnak mellette a főnévi igenevek (*A postára sietett, feladni a levelet = a postára sietett, hogy feladja a levelet*), az általános sürgetésként legtöbbször a *Siess már!* felszólító mondatban tapasztalható jelentésárnyalat ugyancsak főnévi igenevet vonz, de már a célhatározói jelentés nélkül: „*Semmi baj*” – *sietett megnyugtadni mindenkit* ≠ *sietett, hogy megnyugtasson mindenkit*. Ha itt is csak állandó határozóivá minősült át a célhatározói viszony (mint *sietett a válasszal*), akkor még mindig valódi ige alkotja a mondat grammatikai központját a *siet* képében, s ennek az előfordulásnak ott a helye a 4. táblázat 3. oszlopában, a *kezd*-del együtt; de az igenév bővítménye már nehezen zsúfolható egy *?sietett mindenki megnyugtatóásával* szerkezetbe, szinonim kifejezések viszont azt mutatják, hogy itt a ragozott igei alak a cselekvés időbeli lezajlására utal inkább, s az infinitívus visszaigésítése esetén módhatározó felel meg neki (*nyugtatót meg sietve/gyorsan mindenkit*). Szintaktikai kapcsolatának sajátos alakulása felébresztheti a gyanúkat, hogy – néhány rokon jelentésű, szemantikailag hasonlóan nehezen minősíthető infinitívuszt vonzó igével (*(nem) habozik, (nem) kés(leked)ik*) együtt – valamiféle, az igei akcióminőségével összefüggésbe hozható viszonyítóeszköz van itt kialakulóban.

Végül pedig egy kicsiny csoport válik külön a köznyelvi használatban, amely egy érdekes viszony jelölésére való, s amelynek eddig kevés figyelmet szenteltek a nyelvészek: a *méltóztatik, tetszik* típus. Ezek esetében is megragadható még az önálló lexéma bizonyos használati formákban – ezért kaphattak helyet a 4. táblázat első oszlopában; gyakran alkotunk azonban velük olyan szerkezetű mondatokat, amelyekben nyilvánvaló a szintaktikai átrendeződés és funkcióváltás: az *agens* válik grammatikai alanná, mellyel a(z immár segéd)igét egyeztetjük: (*Mari néniéknek*) (*nem tetszik*) (*leülni*)? → (*Mari néniék*) (*nem tetszenek leülni*) = $H_{\text{dat}} - \dot{A}_{\text{sg3}} - A_{\text{inf}} \rightarrow A_{\text{p13}} - \dot{A}_{\text{p13}}$. Ez azt jelzi, hogy itt az igeek elvesztették önálló mondatalként való alkalmazásuk

lehetőségét, s már a segédlexémák közé kell sorolnunk őket. A viszony, amelyet jelölnek, a beszédpartnerek között áll fenn (vö. Károly 1970: 75), s ezek a segédigék a tegező és magázó ragozási formák mellett, azok kiegészítéseképpen szolgálják egy rendkívül árnyalt udvariassági fokozatrendszer kifejezésre juttatását. Csoportjukat kiegészíti még az ugyancsak a partnerre koncentráló *szíveskedik*, s a *bátorkodik*, amely inkább a beszélő szerénységét hangsúlyozza. (Mai társadalmi kereteink között anakronisztikusan is hat, a *méltóztatik*-kal együtt.) Érdekes, hogy mind a *bátorkodik*, mind a *szíveskedik* mellett álló főnévi igenév legalább annyira megfelel egy mellérendelő szerkesztésmódnak (*légy szíves, és csináld; bátor vagyok és csinálom*), mint valamiféle fokhatározónak (*légy oly szíves, hogy megcsinálod; vagyok oly bátor, hogy megcsinálom*). Funkciójuk kifejezni a beszélőnek a hallgatóhoz való viszonyulását a hivatalos távolságtartástól (*szíveskedjenek befáradni*) a bizalmasodó alárendeltséggig (*méltóztassál megtekinteni, bátorkodom megjegyezni*), a „lemagázás” elkerülésére szolgáló, familiárisan tiszteletadó *hogy tetszenek lenni?* mellett a tegező *szíveskedjetek távozni* gúnyáig.

Lehet, hogy a magyarban is létezik egyfajta „tiszteleti” grammatikai kategória, s ezek az ő segédigéi?

IRODALOM

- Antal László 1984: Tényleg tárgy lenne? *Magyar Nyelv* **80**, 323–328
- Bánhidi Zoltán 1941: *A magyar nyelv összetett igealakjai = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **63**.
- Berrár Jolán 1975: Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek, *Magyar Nyelv* **71**, 35–40.
- Berrár Jolán 1982: Próbák és problémák A mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához, *Nyelvtudományi Dolgozatok* **33**, 7–32.
- Deme László 1976: *A beszéd és a nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó
- ÉKsz. = Juhász József szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Elefki László 1985: Összetett igealakok szórendje, in Grétsy László–Kovalovszki Miklós szerk.: *Nyelvművelő Kézikönyv II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 465–466.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fülei Szántó Endre 1970: Auxiliaritás és determináció, *Nyelvtudományi Közlemények* **72**, 200–211,

- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor 1989: A magyar segédigék rendszere, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 49–103.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Keszler Borbála 1992: A mai magyar nyelv szófaji rendszere, in Kozocsa Sándor Géza–Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Rácz Endre 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK, 131–139.
- Kiefer Ferenc 1984: A tud segédige jelentéstanáról, *Magyar Nyelv* 80, 144–160;
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527
- Korchmáros Valéria, M. 1980–81: A „kettős alany megítéléséről”, *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25, 179–194.
- Korchmáros Valéria, M. 1984: The Problems of the „Double Object”, *Nyelvtudományi Közlemények* 86, 374–379.
- Korchmáros Valéria, M. 1987: Zu den syntaktischen Verbindungen des Infinitivs im Ungarischen, *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Linguists I*, Berlin/GDR August 10 – August 15, 765–767.
- Kutai Erika, Katonáné 1988: *A főnévi igenévi tárgy a mai magyar nyelvben*, szakdolgozat, Szeged, JATE.
- Lotz János [1935] 1982: *Az igék alakja a Jókai-kódexben = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 165, Budapest.
- Mihalovics Árpád 1985: Az igei auxiliaritás a franciában és az oroszban, in Vécsey Antal szerk.: *Russzisztika = Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyváziensis* 10/E, 109–128.
- Molnár Katalin 1993: A magyar segédigék rendszere, in Kozocsa Sándor Géza szerk.: *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK, 221–225.
- Rácz Endre 1985: A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben, *Magyar Nyelv* 81, 257–266.
- Sebestyén Árpád 1965: *A magyar nyelv névutórendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén Árpád 1967: A magyar szintagmarendszer néhány kérdéséről, *Nyelvtudományi Értekezések* 58, 191–195.
- Temesi Mihály 1961: A szófajok, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 193–269, 281–294.
- Velcsov Mártonné 1966: A szófajok – Alaktan, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 9–204.
- Verseghy Ferenc 1818: *Magyar Grammatika*, Buda.

SZER

MIKOLA TIBOR

A magyar etimológiai szakirodalomban az egyik legtöbbet vitatott szó a *szer*. A szó jelentésköre szerteágazó. A nyelvjárási adatokat is figyelembe véve a következő főbb jelentéseket lehet megkülönböztetni: 'mód, eszköz, sor, rend, közösség, (felső vagy alsó) része a falunak, nemzetség, fajta, fajzat'. A *szer* szavunkkal egyeztetett rokon nyelvi megfelelők is többféle, számos esetben elvont jelentést mutatnak: 'kedély, szokás, mód, képesség, fajta, nemzetség stb.' (V.ö. UEW 475). Az UEW *ser3* 'Reihe, Ordnung' rekonstrukciót ad az uráli alapnyelvre. Emlékeztetőül álljanak itt az etimológia tagjai a rokon nyelvekből: cser. KB *sar*, zürj. *ser*, osztj. DN *sir*, vog. Szo. *sir*, *šir*, nye. *ser*', jen Ch. B *šie*', ngan. *sier*.

Az etimológiának hatalmas szakirodalma van. A finnugor vonatkozásokhoz számosan hozzászóltak: Munkácsi, Halász, Fokos, Setälä, Paasonen, Wichmann, Hajdú, N. Sebestyén Irén és mások. Többen nyilatkoztak a szó esetleges iráni eredetéről, így pl. Jacobson, Toivonen, Joki. A magyar vonatkozásokkal is bő szakirodalom foglalkozik, elég ha csak Bárczi, Benkő, Nyíri, Pais nevét említjük meg.

Dolgozatomban az etimológia szerteágazó problematikájának a hangtani részéhez szeretnék néhány adalékkal hozzájárulni. A PU hangalak tekintetében nem volt különösebb vita a kutatók között. Mint az UEW is, általában *ser3* alakból eredeztetik a szócsaládot. Collinder korábban szókezdő *š* hanggal számolt (CompGram. 57), de az utóbbi időben a PU *s*, *š* és *ś* mellett már nem szoktak PU *š*-t is föltételezni. Jelenleg az a felfogás, hogy belső, kései fejlődéssel kell magyarázni a PU *ś* kétféle folytatását a vogulban. Lássunk néhány példát a PU *ś* vogul képviselőire!

1. Szo. KL *saŋki*, K *sāŋki*, T *sāŋkānt* 'tör, zúz, lök' – magyar *szeg*; Szo. *sāγ*, AL *sē*, FK *sāγ*, TJ *seβ* 'fonat, Flechte' – magyar *sző*.

2. Szo. *sāt*, P AL *šēt*, AK *šāt*, TJ *šāt* 'száz' – magyar *száz*; Szo. *sim*, AL *šim*, FK *šim*, AK *šam*, TJ *šem* 'szív' – magyar *szív*.

A magyar *szer* megfelelői nem tartoznak tisztán egyik csoportba sem. Az UEW a következő adatokat adja meg: Szo. P AK *sir*, (Kannisto-Liimola 1959: 278) Szo. *šir*, K *sér* (MSz), KL *šir*, É *sir*. Egy újabb északi-vogul szótár külön jelöli az *s* lágyságát: *c'up* (Balandin-Vahruševa 1958: 103). Kálmán is *ś* hangot jelöl: *širal* '(valamilyen) módon' (Kálmán Béla 1976: 305). A közép-lozvai *š* alapján a 2. csoportba kerülhetne a szó, hiszen az 1. csoport szavai a KL-ban *s* megfelelést mutatnak:

sāw ‘hajfonat’, ill. *sāŋki* ‘tör, zúz’ (Munkácsi–Kálmán 1986: 509, 527). Más nyelvjáráásokban *s* van (P AK), ami az 1. csoporthoz illik. Figyelmet érdemel, hogy az északi-osztják nyelvjáráásokban ugyanolyan szóeleji *s* ~ *š* ingadozás figyelhető meg, mint az északi vogulban: O *šir*, *sir*, Ni. *šir*, ritkán *-šir* stb. (DEWOS 1364). A Konda és a Jugan vidékén is jelentkezik ez a kettősség (uo.). Fontos lenne a tavdai vogul vallomása, de onnan nem jegyezték fel a szót. A DEWOS valószínűnek tartja, hogy az északi-vogul adatok az osztjából való kölcsönzések, amivel teljes mértékben egyet lehet érteni. Talán a Konda vidékén is voltak érintkezések. Mivel a KL *š* nem magyarázható az osztjából, az eredeti vogul képviselő lehet, s így a szó a fentebb tárgyalt 2., *š*-ező csoportba sorolható. A szó feltétlenül ősi eredetű, s a továbbiakban még próbálok érveket hozni amellett, hogy a KL adaton kívül más körülmények is támogatják azt, hogy a szó az *š*-t mutató szavak közé tartozik.

Szer szavunk északi-szamojéd megfelelései régóta ismeretesek. A régi etimológiát Janhunén új, déli-szamojéd megfelelésekkel bővítette ki: szelk. Ty. *šārgadel* ‘terve’, kam. (D) *mbi šēr* ‘что такое’. Az új adatok kérdőjellel szerepelnek szótárában (SW 67–68). A kérdőjelet nyilván jelentéstani okok miatt látja szükségesnek Janhunén. A szelkup szó jelentése magyarul ‘egészséges, ép’. Azért lehet összefüggésbe hozni a többi szamojéd adattal, mert az északi-szamojéd nyelvekben az ide tartozó szavaknak gyakran ‘rossz dolog, bűn’ jelentése van. E szavakból fosztóképzővel ‘bűntelen, hibátlan’ jelentésű szavak képezhetők, v.ö. ngan. (M) *šerkal’i* ‘bűntelen’, nye. (T) *šērcada* ‘невиновный’. A szelk. Ty. *šārgadel* szintén fosztóképzőt tartalmaz, s eredeti jelentése ‘hibátlan’ lehetett. A kamasz *mbi šēr* jelentése ‘was für ein? milyenféle? milyenfajta?’. A *mbi* az uráli *mi*- kérdőszótóval állhat kapcsolatban, a *šēr* pedig a ‘dolog’ jelentés alapján magyarázható. Az eredeti jelentés tehát ilyenféle lehetett: ‘milyen dolog?’.

A szelkup és a kamasz adatot azért vizsgáltam részletesebben, mert ha ezeket az etimológiához soroljuk, lényegesen módosítani kell a szó PU rekonstrukcióját. A proto-szamojédra Jarhunén *ker*, esetleg *kear* alakot tételez fel, nem kételkedik tehát abban, hogy a szókezdő mássalhangzó *k*- volt. A *k*- feltételezése indokolt. *s*- (< PU *š*-) nem tételezhető fel, mert annak a szelkup és a kamasz folytatása *s*-, nem *š*-, pl. PS **sec*- ‘schwer’: szelk. (Pr) *siti*, kam. (D) *sedem*; PS **sil*-, **sel*- ‘schleifen’: szelk. NP (C) *sillam*, kam. (D) *sēlem*. Amikor a szelkup és a kamasz *š*-t mutat – rendszerint PS *e* és *i* előtt – szókezdő *k*- rekonstruálható, pl. PS **ki* ‘Zobel’: szelk. Ty. (D) *šī*, kam. (C) *šili*, taigi (A) *ki*; PS **ker*- ‘anziehen’: szelk. (Pr) *šer*-, kam. (D) *šēr*-, mot. кернамъ. A példák forrása Janhunén (SW).

Ezek alapján, bár *szer* szavunknak nincs megfelelése azokban a szamojéd nyelvekben (motori, taigi, karagasz), amelyekben PS *e* és *i* előtt is megőrződött az eredeti *k*, a szelkupra és a kamaszra támaszkodva jó okkal tételezhetünk fel e szócsalád alapalakjául PU **ker* formát.

Ha ezek a fejtegetések helytállóak, további kérdések merülnek fel. Az egyik kérdés az lehet, hogy nincs-e összefüggés a szelkup-kamasz és a vogul *š* között. A $k > s$ változás természetes útja $k > k' > č > š > s$. Logikusnak tűnik feltételezni azt, hogy a PU *k* a PFU korra már *š*-sé fejlődött, amely aztán a vogult kivéve mindenütt egybeesett az *š*-szel. Ezt a föltevést támogatnák indoeurópai jövevényszavak is: vog. AK *šōrəp*, AL *šōrp*, Szo. *sōrpi* 'Männchen von Elentier', magyar *szarv*; vog. AK *šāt*, TJ *šāt*, Szo. *sāt*, magyar *száz*. A PIE-ban *k* volt a szókezdő hang, v.ö. latin *cornu*, *centum*. A $k > s$ fejlődés menete a *satəm* nyelvekben, amelyekből a finnugor átvételek származnak, nemigen lehetett másféle, mint az uráliban.

A fölmerülő bonyolult kérdések további vizsgálatokat igényelnek. Az eddigi etimológiai szakirodalom idevágó anyagában vannak ellentmondásos és ellentmondó példák is. *Szív* főnevünknek pl. *k*- kezdetű megfelelései vannak a szamojéd kulcsnyelvekben (mot. *кеемъ*, taigi *kéim*, karagasz *zeiše*), de *s*- jelentkezik – *š*- helyett – a szelkupban és a kamaszban: szelk. Ty. (D) *sīd'*, kam. (D) *sī*. Az adatok némileg hiányosak, Castrén például nem közöl adatot a szelkupból. A vogul viszont igazodik az MTK (motor–taigi–karagasz) képviselőéhez: KL AL *šim*, TJ *sem*, Szo *sim*. Janhunén $s > k$ változást tesz föl az MTK nyelvekben. Ez meglehetősen szokatlan fejlődés lenne, nehéz párhuzamokat találni hozzá.

IRODALOM

- Balandin, A. N.–M. P. Vahruševa 1958: *Mansijsko–russkij slovar'*, Leningrád, Gos. Uč. Ped. Izd. Prosv. RSFR.
- CompGram = Collinder, Björn 1960: *Comparative grammar of the Uralic languages*, Uppsala, Almqvist & Wiksell.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang 1966–1993: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*, Berlin, Akademie Verlag.
- Kálmán Béla 1976: *Wogulische Texte mit einem Glossar*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kannisto, A.–M. Liimola 1959: *Wogulische Volksdichtung V = Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 116.
- Munkácsi B.–Kálmán B. 1986: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SW = Janhunén, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz = Castrenianumin toimitteita* 17, Helsinki.
- UEW = Rédei Károly szerk. 1986–1988: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Mokány Sándor

1. A 'kárókatona, *Phalacrocorax carbo*' jelentésű nyelvjárási *göte* szavunk ismeretlen eredetű (KMad. 59; EWUng. *göte* a.). Abban igaza van Kiss Jenőnek, hogy aligha lehet kapcsolatban az úgyszintén megfejtetlen etimológiájú (TESz.; EWUng.) *göte* 'gyík' szóval (KMad 59). Véleményem szerint bizonyítható, hogy a *gödény* madárnévvel lehet azonos származású. Tudjuk, hogy az ótörök **kütan* ~ **küdan* (TESz.; EWUng.) nyelvünkbe kerülve következő változásokon esett át: **küten* > **küden* > *güden* > *gödén* > *gödény* > (nyelvjárási) *gödény* stb. A *göte* 'kárókatona' legrégebb nyelvünkbeli előzménye szintén **küten* lehetett, majd ebből alakultak a **güten* > **götén* > **göte* > *göte* változatok. A *götén*-ből úgy lett **göte*, mint a *csótán(y)*-ből a nyelvjárási *csóta* 'svábbogár', a *bojtorján*-ból a nyelvjárási *bojtorja*, a nyelvjárási *burján*-ból a *burnya* (< **burnján*) '< különféle, buján tenyésző > gaz, gyom, hasznavehetetlen növény', a nyelvjárási *budogán*-ból *budoga* 'búbos banka' stb. (TESz. *csótány* a.; ÚMTSz. *burján* és *budogány* a.); a nyelvérzék ti. a szóvégi -n hangot helyviszonyragnak fogta fel és elvonta. Az *ö* > *ő* nyúlását hangsúlyos helyzete váltotta ki, de az sem kizárt, hogy a 'gyík' jelentésű *göte* homonimája indukálta. Így tehát a népetimológiának is szerepe lehetett e változat megformálásában.

2. SCHEIBER Sándornak az a véleménye (MNy. 47: 293–5), hogy az Olaszfa (Vas megye) községben feljegyzett *Ollan sziep, hogy miég az ujját is megvággyo iérte az ember lányo* szóláshasonlat keletkezésének első forrása a Korán. Ti. Potifár egyiptomi úr felesége meghívta a róla „pletykálkodó asszonyokat lakomára »s mindegyiküknek kést adott és így szólt (Józsefnek): 'Gyere ki hozzájuk!' S midőn (az asszonyok) meglátták őt, magasztalták és megvagdosták kezüket és így szóltak: 'Allah ments! Nem ember ez, hanem nemes angyal.'» (XII. Szúra, 31, 50. vers)”. A héber legendagyűjteményekbe is bekerült ez a jelenet, majd e midrásokból átvándorolt – többek között – a nyugati József-feldolgozásokba is. SCHEIBER Sándor JÓKAIT is idézi: az írónál „Koleikháb (Potifárné) így beszéli el a jelenetet: »Én aztán egy délután meghívtam magamhoz ozsonnára a memphisi asszonyságokat, akik legtöbbet gúnyolódtak velem, s mikor éppen hámozták a narancsot, akkor behívtam a Józsefet az étterembe. Hát erre valamennyi hölgy úgy elbámult az én Józsefem szépségén, hogy mindannyi belevágott a késsel a kezébe... (JÓKAI Mór: Rákóczy fia: ÖM. LXXX. 169)«”.

Én azt gondolom, hogy az olaszfai szóláshasonlat keletkezésének szemléleti háttérét az alábbi hazai babona világítja meg: „Azt mondja (Szabó Endréné Varga Etelka – M. S.), hogy aki (ti. leány) rászánja magát és balkeze nevetlen ujjának a hegyét keresztalakban bevágja s 9 csepp vérét pogácsába csepegteti és úgy éteti meg a legénnyel, azzal azt megnyeri” (Matolcs: Ethn. 39: 201). Az viszont szerintem igen valószínű, hogy a matolcsi babona a SCHEIBER Sándor által vázolt vallási, ill. irodalmi József-feldolgozások (valamelyikének) hatására született.

3. A ‘kalászos virágzatú pázsitfű; Lolium’ jelentésű régi (1567) *wadocz* és nyelvjárási (MTsz., SzamSz., OrmSz., FTsz. stb.) *vadóc* szavunkat a TESz. a *vad* származékának tartja, szerinte „az -sz denominális névszóképző -c változatával alakult, vö. *gombóc*, *gömböc*” (*vad* a.). Az EWUng. munkaközösségének is azonos a véleménye (*vad* a.).

Az alábbi adatok ismeretében azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy ez a *vadóc* összetett szó: -óc utótagja azonos a ‘zab’ jelentésű kihalt *ósz* főnevünkkel, amelyet legkorábban a 14. század végi BesztSzj. örökölt meg *oszt* (olv. *óoszt*) -t tárgyragos alakban (KNIEZSA: SzJlsz. +asz a.); a szóvég affrikálódására vö. régi és nyelvjárási *bajúc*, *kárác*, *kopac* stb. (TESz. *bajusz*, *kárász*, *kopasz* a.). A szláv eredetű ómagyar *ósz* – BALECZKY Emil véleménye szerint – következő fejlődés eredményeként jött létre: szláv *ovъsъ* ‘zab’ > magyar **ovisz* > **ouysz* > *ósz* (KNIEZSA: SzJlsz. +asz a.). Noha ez a fejlődés – mai tudásunk szerint – inkább **oβiszu* > **oβuszu* > **ouyszu* > **ouysz* > *ósz* lehetett, a végeredményen ez mit sem változtat. – Az összetétel mellett szól az is, hogy ennek a zabbal rokon gyomnövénynek több -zab utótagú neve ismert a nyelvi-nyelvjárási szakirodalomban; például: *vadzab* (RMG1. *zab* a.; TESz. *vad-* a.; ÉKSz.; SzegSz. stb.), *ürezab*, *hélazab*, *szőrőszab*, *feketezab*, (CzF. *üre zab*, ill. *vadzab* a.), *kutyazab* (Uo. *vadóc* a.). Megjegyzem, hogy az ‘emberektől idegenkedő, bizalmatlan viselkedésű személy, gyakran gyermek’: Kis *vadóc!*, (jelzőként) *vadóc* gyermek (ÉKSz. *vadóc* 3. jel. a.), illetőleg már az 1792-ben adatolt ‘vad’ jelentésű *vadóc* melléknév (TESz. *vad* a.) tényleg a TESz.-ben megírt módon alakult származék-szó. Mindebből pedig az a végkövetkeztetés vonható le, hogy a szótárainkban – így a TESz.-ben, EWUng.-ban, ÉrtSz.-ben, ÉKSz.-ben, OrmSz.-ben stb. – homonimák-ként kell(ett volna) értékelni a *vadóc*¹ ‘vadzab, konkoly’ és a *vadóc*² ‘vad; félénk, idegenkedő’ szavakat.

4. A Magyar értelmező kéziszótárban a következő azonos szócsoportha figyelem fel:

VÁDOL¹ ts ige 1. ‘azt állítja valakiről, hogy tiltott vagy jogtalan, aljas tettet követett el, illetőleg valamely megvetésre méltó tulajdonság jellemzi’. 2. *jog*(tudomány) ‘bűncselekmény miatt vádat emel valaki ellen. Eredete – a szótár szerint (is) –: szláv.

VÁDOL² tn ige *táj*(szó) 'gyalog megy, gázol'. Eredete a szótár szerint: ?*ném*(et).

VÁDOL³ ts ige *táj*(szó) 'vállal'. A *vádol*¹ homonimájával azonos eredetű (ÉKSz. 1451–2), ti. „aki bűnét bevalja, az vállalja” (TESz. *vádol* a.).

Az alábbiakban a *vádol*² eredetét szeretném pontosítani.

A Magyar nyelv értelmező szótára a *vádol*² tájszó jelentését így határozza meg: 'gyalog megy, bandukol, vándorol, gázol', majd a következő idézetet közli MÓRICZ Zsigmondtól: „Legjobb lesz északra *vádolni*, arrafelé... vannak a buckások”. Használatos *át-* és *keresztülvádol* igekötős alakja is (ÉrtSz. VII, 150). Az Új magyar tájszótár a következőképp gazdagítja tudásunkat vizsgált szavunkról: *átvádol* tn ige 1. (Hódmezővásárhely) 'keresztülmegy, átmegy [!] a. (Göcsej, Baja, Arad, Kunszentmárton) 'vízi járművel átkel a folyón', 2. (Osztopán) 'rosszat sejtve eltűnik, eloldalog valahonnan', 3. (Nagykunság) 'átpártol valakihez vagy valahova'; *átvádolás* (Drávapalkonya), *átvádolásánál* (Szeged vidéke) 'vízi járművel való átkelés a folyón' (ÚMTSz. I, 275).

Ezeknek az adatoknak az elterjedése, szóföldrajza, jelentésköre azt sugallja, hogy a *vádol*² szót a szomszédos délszláv nyelvek is közvetíthették; vö. *váditi*¹, *vádīm* impf. (Vuk, Split) 'hoditi polagano i pomnjivo' (= 'lassan és óvatosan megy, jár') (Petar SKOK. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb 1973, III. köt., 557).

Nyelvjárásaink némelyikében (FORGÁCS Tamás véleménye szerint Göcsejben, Baján, Drávapalkonyán stb.) közvetlenül a német nyelv is lehetett az átható; vö. *ném. waten* 'schreiten, vorwärtsdringen (bes. im Wasser)' (KLUGE: EtWb.¹⁹ 842.).

Nem zárható ki szerintem annak a lehetősége sem, hogy helyenként a *vádol*² tulajdonképpen e két, különböző eredetű szó keveredése.

A JELZŐ MINT KÖTELEZŐ MONDATRÉSZ

PETE ISTVÁN

A jelző, mint ismeretes, az a mondatrész, amely a vele szerkezetet alkotó névszó, rendszerint főnév jelentésének a módosítását (minősítést v. kiemelését) jelöli. A jelzőket, mint általában a mondatrészeket, csoportosíthatjuk szófajuk, jelentésük, morfológiájuk, valenciájuk, szórendjük, hierarchiájuk és mondatbeli függőségi viszonyaik szerint. Jelen cikkemben ez utóbbi problémával foglalkozom.

1. *Főmondatrészek és bővítmények.* A magyar és általában az európai nyelvtani hagyomány főmondatrészeket és bővítményeket különböztet meg. A főmondatrészekhez az alany és az állítmány tartozik, a bővítményekhez a tárgy, a határozó és a jelző. Komlósi András (Str.Nyt. I. 331) szerint a magyar nyelvtani hagyomány szerint „bővítményekről csak az állítmányi részen belül szokás beszélni”. Ez a megállapítás pontatlan. Az 1955-ben megjelent Temesi–Rónay–Vargha, Anyanyelvünk c. könyvben (220. o.) pl. ezt olvashatjuk: „A bővítmények az alannyal vagy az állítmánnyal, illetve egymással szoros értelmi és nyelvtani kapcsolatba, viszonyba kerülnek, és ún. szószerkezetet alkotnak”. Deme László (1971: 50) szerint a jelző mindig mondat szint alatt helyezkedik el. M. Korchmáros Valéria (1992: 126) ezt részletesebben is kifejti: „Míg az állítmány – a mondat középpontja – köré közvetlenül – mondat szintű kapcsolódással – csatlakoznak az alany, a tárgy és a határozók, s csak másodlagosan kerülhetnek a szintagmatag helyzetébe (ha főlérendeltjük elveszíti állítmányi szerepét), addig a jelző kizárólag mondat szint alatt jelentkezhetsz, még akkor sem áll a mondat szintjén, ha főlérendeltje maga a (főnévi) állítmány, alárendeltségének jellege ugyanis teljesen eltér a többi mondatrésztől – a ‘szabad mondatrészeknek’ – az állítmányhoz fűződő viszonyától: ... a jelző jelenlétét a mondatban főlérendeltjének főnévi szófajisága teszi lehetővé stb.”. Deme elismeri (51), hogy a *Pista jó fiú* mondatban „a jó elem közvetlenül az állítmányhoz tartozik”, de itt szerinte nincs jelző, mivel „a jó fiú” a többi résszel szemben egységként, egészében állítmány. S az, hogy végül maga is felbontható még jelzős szerkezetként, már az állítmány belső ügye, nem a mondaté”. Ezeket az érveléseket akkor lehetne elfogadnunk, ha a többi bővítmény vonatkozásában is alkalmaznánk őket. A tárgy pl. „mindig igének, vagy igei természetét megőrző igei származékknak van alárendelve” (M. Korchmáros 74), de mégsem a mondat szint alatt helyezkedik el. Az egyenlő elbánás elve alapján mondhatnánk pl. azt, hogy a *Pista Szegeden lakik*, *Pista elolvasta a könyvet*, *Pista jól van*, *Pista az asztalra tette*

a könyvet mondatokban az állítmány *Szegeden lakik, elolvasta a könyvet, jól van, az asztalra tette a könyvet*, s az, hogy ezek az állítmányok felbonthatók tárgyas v. határozós szerkezetként, az már az állítmány belső ügye. G. Varga Györgyi (1977: 101) szerint „valamennyi mondatrész – értékének megőrzésével – önmagában is alkothat hiányos mondatot, csak éppen a jelző nem, mivel a jelző léte a szintagmához van kötve, csak szó szerkezetben él. Ha valamely kérdésre tárggyal vagy határozóval felelünk, az a hiányos mondatban is megmarad tárgynak vagy határozónak (jellegzetes morfológiai jegyet hordoz!). Ha ugyanezt a jelzővel tesszük meg, az megszűnik jelző lenni, megváltozik a mondatrésztérteke, illetőleg az alaptagjáéval lesz azonos”. Vö.: *Jó úszók kerültek a döntőbe?* – *Jók.* „Az alany jelzője a feleletben már nem jelző, hanem alany”. A következő példák mintha azt bizonyítanák, hogy ez nem egészen így van. Vö.: *Úszók kerültek a döntőbe?* – *Úszók.* *Ebben a házban lakol?* – *Ebben.* *E házban lakol?* – *E házban.* A magyar nyelv rendszere is azt bizonyítja, hogy a hiányos mondatokban a szavak jelzős funkciója nem szűnik meg, csak a ragozatlan jelzőkből ragos jelző lesz, vagy pedig a jelzett szót is ki kell tennünk. Ha a *jók* jelző az alany implikálása nélkül valóban alany lenne, akkor névelővel állna és nemcsak az úszókat jelölhetné: *A jók minden számban/minden sportágban bekerültek a döntőbe.*

A Str.Nyt. I.-ben (235) Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor a „bővítmény” terminust a vonzatok és a szabad határozók egybefoglalására használják. A vonzat olyan bővítmény, amely egy régens által felállított szintaktikai funkciót tölt be. A glosszárium szerint a Str.Nyt. I. szerzői (903) megkülönböztetnek fakultatív és kötelező vonzatokat, tematikusan szabad (alanyi, tárgyi, birtokosi) és tematikusan kötött (= szerepeljelt) vonzatokat (pl. cselekvőt, irányt, a cselekvés eszközét jelölő) vonzatokat, címkézett vonzatokat, komplementumot (a kötőszó nélküli tagmondatlal kifejezett vonzatok szintaktikai funkciója), predikatív vonzatokat, referáló és nem referáló vonzatokat. A szintaktikai elemzés alappillérei tehát a *régens* (ez szemantikailag általában predikátum), a *vonzat* és a *szabad határozó*. Komlósy András szerint a vonzatok és a szabad határozók közötti alapvető különbség a régenshez való tartozás, ill. annak hiánya (Str.Nyt. I. 365). Az alany tehát bővítmény, a jelző se nem vonzat, se nem bővítmény.

2. *Egy új szintaktikai funkció: a módosító.* A Str.Nyt. I. (404) Komlósy András által írt fejezetének ez az egyik alcíme. Ennek az „új” szintaktikai funkciónak a bevezetését feltehetőleg az angol nyelv tanokban használt *modifier* műszó inspirálta, amelynek a jelentése Mario A. Pei és Frank Gaynor terminológiai szótára szerint (1980) „A word, expression or entire clause which qualifies or limits the meaning of a word”. Ez körülbelül megfelel annak a szintaktikai funkciónak, amelyet a magyar nyelv tan hagyomány az alárendelt szó szerkezetekben *determináns*nak nevez. A glosszárium (899) szerint „módosítói funkció, módosítói viszony: X^0 kategóriájú egységgel X^0 kategóriájú összetevőt alkotó egység szintaktikai funkciója”. Komlósy példái szerint

módosítói funkcióban a melléknévi jelzők és az *-n* képzős módhatározók szerepelnek. A 407. lapon ez az új módosítói funkció *szabad módosítói* funkcióra módosul: „szabad módosítónak nevezzük bármely (X^0) kategóriájú szerkezetben a fejnek alárendelt közvetlen összetevőt (Y^1), amennyiben az nem vonzat”. Bevezetését az tette szükségessé, hogy vannak olyan módosítók is, amelyek vonzatok. A szabad módosító „jelenlétét azonban nem követeli meg a mondat valamely eleme (azaz nem vonzat” (408). De azért a módosítók „olyan függvényeket képviselnek, amelyek egy másik összetevővel jelölt függvényt kívánnak meg argumentumként” (408). A szabad határozók és a szabad módosítók között az a különbség, hogy „a módosítók jelenlétét nem a mondatban szereplő valamely elem teszi lehetővé (tehát nem vonzatok)...., a szabad határozói funkciót – a módosítóitól eltérően – maximális főkategóriák látják el, amelyek egy propozíciót kifejező mondatértékű szerkezet egészével állnak szintaktikai kapcsolatban” (409-410), vagyis a vonzatok régensbővítők, a szabad határozók mondatbővítők, „olyan bővítmények, amelyek jelenlétét a mondat egyetlen eleme sem kívánja meg” (461), a szabad módosítók pedig „a fejnek alárendelt közvetlen összetevők”, amelyeknek a jelenlétét a fej (headword ‘alapszó, régens’) nem követeli meg, nem igényli, nem kívánja meg, nem is teszi lehetővé, de azért neki vannak alárendelve. A ‘módosító’ terminus bevezetését nem tartom indokoltnak és szerencsésnek sem, mivel könnyen összetéveszthető a partikulákat jelölő *módosítószóval*. A *jelző* éppen úgy megnevezi és elkülöníti ezt az ‘új funkciót’ a vonzattól és a szabad határozótól, mint a *módosító*.

3. *Miért van a jelző a mondatban?* Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor (Str.Nyt. I. 223) szerint a minőség- és mennyiségjelző predikátumként értelmezhető főnév terjedelmét szűkíti úgy, hogy ennek a halmaznak valamilyen (számosságú) részhalmazát jelöli ki. „A teljes halmazról annak valamely részhalmazára való áttérés nem okoz minőségi – ‘fajtabeli’ – különbséget, s a jelzők jelenléte nem is kötelező..., ha nincsenek jelen, nem tételezünk föl ‘üres’ jelzőt”. Ehhez hozzátehetjük azt a jól ismert megállapítást is, hogy a jelző a jelzett szó halmazának v. fogalomkörének a szűkítésével egyidejűleg annak „tartalmát egy bizonyos ismertető jegy hozzáadásával gazdagítja”. Továbbá arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a minősítőjelző (a „minőségjelző” helyett én továbbra is ezt a hagyományos elnevezést használnám) nem szűkíti le mindig a jelzett főnevek terjedelmét, hanem néha kiterjed a fogalom egész körére, kiemelve annak valamilyen tulajdonságát (pl. *Megállék a kunyargó Tiszánál*). Vagyis a jelző szűkítő és gazdagító, valamint kiemelő funkciója révén kerülhet a mondatba (vö.: MMNyR II. 265, 267),

Komlóssal ellentétben vitathatatlanak tartom, hogy a jelzők jelenlétét csakis a mondatban szereplő jelzett szó, pontosabban a főnevekkel jelölt tárgyak valós v. vélt tulajdonságai és az adott nyelv rendelkezésre álló kifejező eszközei teszik lehetővé. Így

pl. a *Mint komor bikáé, olyan a járása* helyett nem mondhatjuk azt, hogy *Mint komor verébé, olyan a járása*, de még a *komor tehén* használata sem lenne szerencsés, nem beszélhetünk *zöld macskáról, lila tehénről, pej kutyáról*, az oroszban a magyar *barna szék, barnamedve, barna haj, barna szem, barna sör, barna kenyér* ekvivalenseiben a magyar *barna* jelzőnek hat különböző szó felel meg (*коричневый стул, бурый медведь, каштановые волосы, карие глаза, тёмное пиво, чёрный хлеб*), a *sárga irigység* az oroszban 'fekete' (*Его гложет чёрная зависть*), a németben 'fakó v. szürke' (*Der blasse Neid sprach aus ihm*), az angolban viszont nem lehet színe. A magyarban emberről mondhatjuk azt, hogy *sárga az irigységtől*, az angolban 'zöld' lehet (*be green with envy*), a németben viszont vki lehet 'fakó, sárga, szürke, v. zöld' az irigységtől (*bläß, gelb, grau, grün vor Neid sein, werden*). Ennek alapján a jelzőket mi változtatlanul első-, másod-, harmad- stb. -rendű bővítménynek tekintjük, amely minden főmondatrésznek lehet a bővítménye, mivel a mondatba való beépülését első-sorban a főnév (ritkábban a melléknév) teszi lehetővé, amely bármely mondatrész lehet. A jelző az igei állítmány által kifejezett cselekvésről, történésről viszont csak mint a tárgyhoz vagy határozóhoz tartozó másodrendű bővítmény közölhet valamely jegyet (vö.: MMNyR. II. 264): *Az északi szél nagy erővel fúj minden sátrat.*

4. *Mikor lehet a jelző a mondatnak kötelező bővítménye?* Az előzőekben láttuk, hogy Szabolcsi és Laczkó szerint a jelző jelenléte sohasem kötelező a mondatban. Komlósy András lényegében ugyanezt mondja, amikor a módosítókhoz sorolt jelzőket az endocentrikusnak minősülő alárendelő szerkezetek tagjának tekinti (Str.Nyt. I. 406). Minden nyelvben vannak azonban olyan esetek, amikor jelző nélkül a mondat szerkesztése lehetetlen. Ezek az esetek a magyarban a következők:

4.1. *A jelző a főnévi állítmány elsőrendű kötelező bővítménye.* Hadrovics László (1969, 43) megállapítja, hogy azok a főnevek, amelyek **emberre** (*ember, teremtés, lélek, alak, atyafi, férfi, asszony(ság), lány, fiú, gyermek*), **állatra** (*jószág, barom, állat*), **tárgyakra** (*tárgy, darab, épület, alkotás, mű*), **cselekvésre** és **elvont fogalmakra** (*dolog, mesterség, gondolat, ötlet, tett, cselekedet, gesztus, virtus*) vonatkozóan a legáltalánosabb fogalmakat nevezik meg, jelző nélkül nem szerepelhetnek állítmányi funkcióban. Vö.: **Terus néni lélek. *Nórika teremtés. *A férj ember. *A feleség asszony. *A tehén állat. *A hit ügy. *Tévedni dolog. – Terus néni áldott jó lélek. Nórika derék teremtés. A férj rabiátus ember. A feleség türelmes asszony. A tehén hasznos állat. A hit magánügy. Tévedni emberi dolog.* Ezekben a szerkezetekben az állítmányi többlet a jelzőben van, és mellette a főnév mint grammatikai támaszték -szerepel.

Szintén Hadrovics Lászlónál (i. m. 45) olvashatjuk, hogy több lebecsülő, fitymáló, elítélő idiomatikus jellemzésünkben főnév egymagában állítmányként nem használatos. Vö.: **Péter firma (fráter, egzisztencia, pasas, flótás). – Péter jó firma*

(*pofa, szemtelen fráter, kétes egzisztencia, link pasas, szerencsétlen flótás*). Anna kiállhatatlan perszóna.

Hadrovics László arra is rámutat (i. m. 46), hogy „a magában álló számnév az állítmányban aránylag ritka”. Mértékegységek, különböző típusú mérésekre szolgáló szavaink számnévi jelzőkkel alkotnak értelmes mondatokat. Pl.: *A borunk öt liter. A krumplink három mázsa. A kenyér kilója már száz forint. Egy forint százötven dollár. Az ABC ide száz lépés (ötszáz méter). A tanyától a város másfél óra.*

4.2. *A jelző az alany elsőrendű kötelező bővítménye.* A birtokviszony kifejezősekor a nem elidegeníthető testrészeket és tulajdonságokat jelölő főneveket jelzőkkel használjuk. Vö.: **Fejed van. – De nehéz fejed van. *Annának lába és dereka van. – Annának hosszú lába és karcsú dereka van. Klárának írói tehetsége és szép hangja van. *Futás zúg a szélben. – Méneseknek nyargaló futása zúg a szélben.*

Névelőtlen főnevek számos esetben valamilyen típusú jelzővel szerepelhetnek alanyi funkcióban. Vö.: **Sapka ferde. – Két sapka/Feri sapkája ferde. *Víz partot mos. – Lassú víz partot mos.*

4.3. *Főnevek, amelyek bármely mondatrész funkciójában csak jelzővel szerepelhetnek.* A különböző időegységeket, időszakokat, időtartamokat, időjárást jelölő szavakat többnyire jelzővel kell használnunk. Vö.: **Idők járnak. – Zord idők járnak. Tegnap szép idő volt. Ma jó napom volt. Nehéz hetem (rossz évem) volt. Belátható időn belül/jó ideig nem gyógyulok meg. Péter ebben az évben két hónapig külföldön volt. Nehéz pillanatokat éltem át.*

5. *A jelzőt tartalmazó és jelző nélküli szintaktikai egységek tulajdonságai.* Komlósy szerint (i. m. 405) „a jelzőt tartalmazó egységek szintaktikai tulajdonságai semmiben sem térnek el a jelző nélküli főnevektől, illetve melléknevektől” (i. m. 405). Úgy tűnik, hogy a nyelvi tények nem igazolják ezt a nézetet. Először, a jelző nélküli és a jelzős szerkezetű mondatok (*Ez könyv. – Ez érdekes könyv*) az egyszerű mondatok két különböző típusát alkotják (az oroszban és a németben a jelző használatakor egyeztetési problémák is adódnak). Másodszor, a jelzős mondatok egy részét könnyen bővíthetjük fokhatározóval (*Ez nagyon/igen érdekes könyv*). Harmadszor, a jelzős szerkezetű mondatok átalakítási lehetőségei gazdagabbak. Vö.: *Ez érdekes könyv. – Ez a könyv érdekes. István király – István, a király.* Negyedszer, a mennyiségjelzőkkel a magyarban általában egyes számot használunk, s az ilyen alannyal az állítmány is egyes számba kerül. Vö.: *A diákok ott voltak az órán. – Valamennyi (minden, az összes) diák ott volt az órán. De: Petőfi összes költeményei újból megjelentek.* Ötödször, az országnevek közül csak a jelzős szerkezettel kifejezettek elé tesszünk névelőt: *az Egyesült Államok.* Hatodszor, a határozatlan csekély mennyiséget jelölő jelzős szerkezetek előtt határozatlan névelőt használunk. Vö.: *Hozzál vizet. – Hozzál egy kis vizet (egy csipetnyi sót). Hiba történt. – Egy kis hiba történt. Heted-*

szer, bizonyos szerkezetekben a jelzők sorrendjének jelentést megkülönböztető szerepe van. Vö.: *barna kalapos hölgy* – *kalapos barna hölgy* – *barna kalapos barna hölgy*, *fekete szemüveges férfi* – *szemüveges fekete férfi*.

IRODALOM

- Deme László 1971: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- G. Varga Györgyi 1977: A szószerkezetbókork vizsgálatáról, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- M. Korchmáros Valéria 1992: *Mondattan*, Deme László egyetemi előadásai alapján, második kiadás, Szeged, JATE Press.
- MMNyR. II. = Tompa József szerk. 1962: *A mai magyar nyelv rendszere: Leíró nyelvtan II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pei, Mario A.–Frank Gaynor 1980: *Dictionary of linguistics*, Totowa, New Jersey, Littlefield, Adams & Co.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Temesi Mihály–Rónai Béla–Vargha Károly 1955: *Anyanyelvünk*, szerk. Temesi Mihály, Budapest, Művelt Nép.

NYÍL, DÁRDA, DOB

Négy szölkup találós kérdés samanisztikus vonatkozásai

SIMONCSICS PÉTER

Az alábbi négy találós kérdés abból a 13 darabos kollekcióból való, amelyet Kai Donner gyűjtött 1913-ban Szibériában, a Taz alsó folyása mentén. A feljegyzett anyagot Aulis J. Joki elemezte, fordította finnre és látta el jegyzetekkel 1969-ben tartott egyetemi előadásain Helsinkiben, amelyeket aztán Ago Künnap, a két előbb említett tudós örökségének folytatója és feldolgozója adott közre 1993-ban Tartuban (I. Künnap 1993).

A szövegeket – az elemzés bevezetéseként – átírtam a szölkup sztenderdnek mondható tazi nyelvjárásába. Az azonosítás megkönnyítésére meghagytam a Künnap kiadás sorszámaint.

A sámánizmus szibériai változataiban különösen fontos két instrumentum, a *nyíl* és a *dob* előfordulásait vizsgálom a szölkup találós kérdésekben. A 13 találós kérdésből kettő-kettőben fordul elő a *dob* illetőleg a *nyíl*.

A. Találós kérdések

3. *pōt tōpiqin lukkol' ättäl' kōma lōqo-si – nōmian ünkišat*

pō 'fa', -*t/-n* [genitivus]; *tōpi* 'tő', -*qit/-qin* [locativus genus inanimi]; *lukkol'* 'fekete', *ättä* 'a nyílvevő végén található elágazás, amellyel az idegre illeszkedik', =*l'* [derivatum adiectivi]; *kōma* 'nyíl', *lōqi-* 'áll', -*si* [praeteritum]; *nōma* 'nyúl', -*n/-t* [genitivus], *ünkišat/-n* 'fül'

'Fa tövében fekete végű nyíl állott – Nyúl füle'

11. *tukitil' kōma patqilas – ulqat passejptä*

tu 'szárny', = *kijil'* [privativum]; *kōma* 'nyíl'; *pat-* '(le)hull, le(esik)', -*qil(a)* [pluralitativum], -*s* [praeteritum]; *ulqa* 'jég', -*t/-n* [genitivus], *passeji* 'összetörik', -*ptä* [nomen actionis]

'Tollatlan nyilak hullottak le – Jégghasadás/Rianás'

9. *čurj ukkjr-nä korälj=mpj – täqj*

čurj 'homokzátany'; *ukkjr* 'egy', =*nä* [derivatum adverbiale]; *koräl-* 'vonalat húz', = *mpj* [actio durativa]; *täqj* 'dárda'

'Homokzátany egyirányban vonalat húz – Dárda'

10. *čurj kqjn qamj' pattat torqj töttjśi – nuja*

čurj 'homokzátany', -*t/-n* [genitivus]; *kj* 'közép', -*qjn/-qjt* [locativus genus inanimi]; *qam* 'orra bukva', =*l'* [derivativum adiectivi]; *pat-* '(le-, el)hull', =*ta* (< *tj*) [factivum], -*t* [genitivus adverbialis]; *torqj* 'edény, bocska'; *töttj-* 'áll', -*śj* [praeteritum]; *nuja* 'sámándob'

'Homokzátany közepén fölfordítva leejtett edény állott – Sámándob'

B. Aenigmatologiai megjegyzések

A találós kérdés kiváltképpen alkalmas eszköz arra, hogy a benne szereplő szavaknak az adott műveltségen belüli értékét megmutassa. A találós kérdés két összetevője, a feladvány (F) és a megfejtés (M) ugyanis egyenletet alkot, ahol F, mint művelet, M, mint érték jelentkezik. F-et redukció és transzformáció segítségével lehet M értékre hozni. E műveletek végrehajtásakor mutatkozik meg M, illetőleg F rejtett értéke, a két összetevő kölcsönös valórje.

Az eszközként fölfogható nyíl az F-oldalon jelentkezik, míg az ugyancsak ebbe az osztályba sorolható dob az M-oldalon.

A 3-as számú találós kérdés F-oldalán jelentkező fekete illesztékű nyíl és a vele aequivalens M-oldali nyúl füle frázisok jelentéstanilag úgy foghatók föl, mint fegyver és zsákmány, illetőleg eszköz és cél egymást kiegészítő együttese, amit színesztéziásan tovább erősít a fekete illeszték és a – föltehetőleg – fehér nyúlfülek kontrasztja. Az F-ben mutatkozó a (tollas) *végével fölfelé álló nyíl* fordított, az M-ben jelentkező *nyúlfül* viszont egyenes képet mutatnak, s ez megfelel annak a folyamatnak, amit az egy szóra redukált M transzformációjának neveztem (l. Simoncsics 1995: 12). E transzformáció megmutatkozik az F-ben szereplő igealak praeterituma, *lōqosj* 'állott' és az időtlen M közötti különbségben is. A két oldal, F és M legáltalánosabban mint eszköz és élő természet egymásra vonatkoztatott viszonya fogható föl.

A 11-es számú találós kérdés F és M oldala közötti viszony pedig, mint eszköz és élettelen természet ellentéte, ill. egyenlősége mutatkozik. A 'tollatlan nyíl' *tukjijl' kōma*, az eszköz tökéletlenségével a 'jégrianás' *ulqat passejijptā* alakzatának kiszámíthatatlansága ~ a természet utólérhetetlen gazdagsága van párhuzamba állítva.

A 9-es és a 10-es találós kérdést ugyancsak az eszköz és élettelen természet viszonyával jellemezhetjük, de a 11-estől eltérőleg fordítva, így: F = élettelen természet, M = eszköz. A 9-es találós kérdés F-oldala szintén tartalmaz egy váratlan mozzanatot, egy „optikai csalást”, mert arra az illúzióra épül, mintha a homokzátony mozogna, s nem amiben áll, a folyó. Ezzel szemben M, *täqi* ‘dárda’ lényegi tulajdonsága a mozgás. Ismét egy sajátos viszony, amely a virtuális és tényleges dolgok közé tesz egyenlőségelet. A 10-es találós kérdésbe úgyszólván bele van építve a 9-es megoldása, amennyiben a ‘dárda’ (< ‘homokzátony’) képezi a ‘sámándob’ fogóját. A ‘sámándob’ és ‘dárda’ (varázsló szerszáma és fegyver) asszociatív kapcsolata jó analógia az északi szamojedsághoz tartozó nyenyeczek egyik metaforikus sámándob elnevezése *jin-pā* ‘ij-fa’. Az ‘ij’ és a ‘dob’ szembevetendő közös tulajdonsága, hogy mindkettő hajlított fából van. De a kettő kapcsolata valószínűleg egy még régebbi közös elemre vezethető vissza: a szamojéd alapnyelvre rekonstruált ‘ij’ jelentésű **intā* alak szemmel láthatólag összefügg a ‘csónak’ jelentésű **āntāj* rekonstruktummal, s a két alak pedig a ‘fa, lignum’ jelentésben egyesíthető. Történeti perspektívában tehát a *jin-pā* ‘ij-fa’ > ‘sámándob’ két szinoníma **āntā* ‘lignum’ és **pā* ‘arbor’ egymás mellé helyezése, melyek közül az elsőt föltehetőleg a nyelvi tabu kényszerítette más jelentések fölvételére. Az ‘ideg’ ~ ‘ij’ etymonpár úgy állott elő, hogy a ‘lignum’ jelentésű **āntā* etymon a deixis vonzaskörébe jutva kifejlesztett egy **jintā* ~ **intā* párt, amelyet úgy lehetne visszaadni mai nyelven, hogy ‘fa- ide ~ fa- oda’ (I. Simoncsics 1996). A ‘varázsló szerszáma’ és ‘fegyver’ jelentések párhuzamba állításának egy távolabbi, de még mindig szibériai példája, melynek szerzője Roman Jakobson, a gilják sámándob elnevezésének etimológiája lehet. Robert Austerlitz mutat rá Jakobson páratlan széles érdeklődési területéről szólva a mester leleményes etimológiájára, amellyel a sámándob gilják nevét, *qas* kapcsolatba hozza a *xa-* ‘(íjjal és nyíllal) lő’ igei tövel, „miközben a tabura hivatkozik, mint a korábbi ‘dob’ jelentésű szó helyettesítését előidéző erőre” (I. Austerlitz 1983: 75).

A mostani szölkup példában a ‘fegyver’ – ellentétben a nyenyec és gilják példákkal – nem ‘ij’ és ‘nyíl’ hanem ‘dárda’, *täqi*, amely A. J. Joki sejtése szerint „talán az irániból” való. Ugyanő kölcsönszónak véli a sámándob itt szereplő nevét is, *nuḡa*, mégpedig a tunguzból. Tekintettel arra a tényre, hogy a sámándobnak van indigéna elnevezése a szölkupban, *pinjir*, sőt talán a dárdának is, *ānti*, *ontj* ‘Schneide, Spitze: Spiess’ az itt föllépő kölcsönszavak motivációjaképpen jó okunk van tabura gyanakodni.

Általánosságban elmondható, hogy a ‘sámándob’ és ‘hajítófegyver/ij és nyíl’ párhuzamossága a deixisben, az ‘itt’ és ‘ott’ megkülönböztetésében és egymásra vonatkoztatottságában van megalapozva. A ‘sámándob’ a másvilágra jutás, a *trance* elérésének legfontosabb eszköze, ugyanúgy, ahogy a lándzsa vagy nyíl a zsákmány megszerzéséé. Mindkét esetben fontos szerepe van az ‘itt’ és ‘ott’ közti különbség, még

inkább kapcsolat meglétének. Az íj és nyíl vagy a dárda használata, a velük való célzás – *itt* – és találat – *ott* – mintául szolgál a sámán dobolás segítségével történő *trance*-ba esésének, nem-látható szférába jutásának. Az eredeti deiktikus beágyazottságú alakok az idők folyamán – részint az eszközök technikai differenciálódása, részint a tabu „fenyegető” jelenléte miatt – megváltoztak illetőleg kicserélődtek, varázsuk mindezek ellenére megmaradt.

IRODALOM

- Austerlitz, Robert 1983: Roman Jakobson: what he taught to us, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 27: Supplement, 72–76.
- Jakobson, Roman 1969: Notes on Gilyak, in *Selected Writings II*, Hága–Párizs, Mouton, 97.
- Janhunen, Juha 1977: *Samjedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien = Castreniumin toimitteita* 17, Helsinki.
- Künnap, Ago 1993: Selkupin arvoituksia Ala-Tasin murteella vuodelta 1913, in Ago Künnap szerk.: *Minor Uralic languages and their contacts*, Tartu, Tartu Ülikool, 137–139.
- Rédei Károly 1987: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Lieferung 4, Budapest, Akadémiai.
- Simoncsics Péter 1995: *Kajla szarvra nem tapad a hó. Kamassz találós kérdések*, Pomáz, Editio Propria.
- Simoncsics Péter 1996: Ideg és íj, in Mészáros Edit szerk.: *Emlékkönyv Mikola Tibor 60. születésnapjára*, Szeged, JATE, 272–274

NYÍRI ANTAL MINT TUDÓS ÉS PEDAGÓGUS

SZABÓ JÓZSEF

Régi tapasztalat, hogy a tanári magatartásnak, a pedagógus példaadásának igen nagy szerepe, olykor meghatározó jelentősége lehet abban, hogy miként fejlődik diákjainak személyisége, hogyan alakul egy-egy tanítványának életútja, pályája. A tanár egyéniségének hatása éppenúgy megfigyelhető és fontos a kisiskolások oktatási-nevelési folyamatában, mint a középiskolások és az egyetemi hallgatók esetében még akkor is, ha a pedagógus befolyása másképpen nyilvánul meg a különböző életkori szakaszokban. Nyilvánvaló, hogy a tanár személyiségének szerepe közvetlenebbül, ösztönösebb módon és több érzelmi motivációval valósul meg a kisiskolások gondolkodás- és magatartásformáinak kialakításában, mint az egyetemisták képzése során. A tanár – bármely iskolatípusban is tanít – nemcsak oktatómunkát végez, hanem – ismereteinek, érveinek, véleményének kifejtésével, a szóban forgó témához kapcsolódó gondolati, érzelmi megnyilvánulásaival – akarva-akaratlan nevel is. Ekképpen tud oktatott szaktárgya iránt – legalábbis szerencsés esetben – rokonszenvet, esetenként akár erős vonzalmat is ébresztetni.

Ilyen gondolatok jutottak eszembe, amikor Nyíri Antal professzor úr közelgő 90. születésnapja kapcsán tudósi és tanári tevékenységét, hatását próbálom röviden fölidézni, mégpedig úgy, ahogy azt – mint több ezer tanítványának egyike – diákjaként, majd tanszéki kollégájaként tapasztaltam, megfigyeltem.

Egyetemi hallgató koromban a diákság körében időnként szóba került a bennünket oktató tanárok olyatén minősítése, hogy közülük kit tartunk elsősorban kutató hajlamú, tudós típusú tanárnak, s kit tekintünk inkább izig-vérig pedagógusnak. Rendszerint az a vélemény alakult ki bennünk, hogy oktatóink ilyen szempontból a tudósi és a pedagógusi hajlamok, tulajdonságok bizonyos aránya szerint különböznek egymástól. Mindkét típusra meg tudtunk nevezni több, nagyon rokonszenves oktatót is. Akkor is úgy tűnt, s ma még inkább úgy látom: az lehet igazán jó egyetemi oktató, akiben a tudományos kutatás iránti erős vonzódás, szenvedély és a megszerzett tudás átadásának vágya ötvöződik. Azt hiszem, hogy e két tulajdonság viszonylag ritkán mutatkozik meg – egyformán magas színvonalon legalábbis – egy-egy tanár személyében.

Nyíri professzor urat előadásai és szemináriumi foglalkozásai alapján legtöbbször inkább igazi tudósnek tekintettük, aki olyan magával ragadó lelkesedéssel tudott bele-

feledkezni egy-egy nyelvészeti probléma tárgyalásába, hogy a figyelme olykor elterelődött arról – csengetés az egyetemen akkoriban sem volt szokásos –, hogy véget ért az óra. Lelkes magyarázatai következtében a diákok egy része nemegyszer érezte úgy, hogy tanóráin szinte elröppent az idő, s szívesen hallgatta volna még tovább is a professzor úr fejtegetéseit, melyekbe – többnyire egy-egy tájnyelvi adat iránt érdeklődve – időnként a hallgatóságot is bevonta. Jómagam először II. éves koromban jártam előadásaira, mégpedig azokra, melyeket a magyar szókészlet és a hangtörténet tárgykörében tartott. Amikor nyelvtörténeti magyarázatai során nemegyszer nyelvjárási példák is szóba kerültek, örömmel és némi rácsodálkozással fedeztem föl, hogy az anyanyelvjárásomból ismert hangtani sajátosságok és bizonyos szókészleti elemek milyen figyelemre méltók lehetnek nyelvtörténeti szempontból. Nyíri professzor úr döbentett rá arra, hogy a városiaktól és másoktól gyakran lenézett nyelvjárási jelenségek fontos értéket képvisel(het)nek, s ami nem egy hallgatótársamnak esetleg száraz példaanyag, vizsgára megtanulandó lecke volt, nekem bizonyos esetekben pusztán a hazulról hozott nyelvjárási ismereteim, nyelvi emlékeim földidézését jelentette.

Ilyen előzmények után – főképpen Nyíri professzor úr nyelvtörténeti előadásainak hatására – csakhamar nyilvánvalóvá vált előttem, hogy szakdolgozatomat nyelvjárási témakörben készítem el, ezért már az első szigorlat letétele után fölkerestem azzal a kéréssel, hogy vállalja el munkám irányítását. Ezt a vele való – tanórán és vizsgán kívüli – első találkozást, beszélgetést sohasem felejttem el, ma is élénken él emlékezetemben. Amikor előadtam kérésem lényegét, először szülőfalumról érdeklődött, majd szinte lázas sietséggel föllapozta Lőrincze Lajos–Benkő Loránd Magyar nyelvjárási bibliográfia című összeállítását, hogy megállapíthassa, vajon Nagykónyi tájnyelvről megjelent-e valahol valamilyen közlés. Egykettőre kiderült, hogy soha senki nem írt róla, sőt a környékbeli falvak nyelvjárásával sem foglalkozott senki. A beszélgetés végén örömmel állapította meg: szerencsés körülménynek tartja, hogy szülőfalum nyelve anyanyelvjárásom, és azt is, hogy belülről ismerem a paraszti életformát, ezért szerinte nem is választhatnék jobb szakdolgozati témát, s ráadásul ezzel eltüntethetnék egy fehér foltot a magyar nyelvjáráskutatás képzeletbeli térképéről. Nyíri professzor úr szavai nagy hatással voltak rám, olyannyira, hogy hamarosan elkezdtem a különféle tájnyelvi jelenségek följegyzését.

Ettől kezdve szinte folyamatosan figyelemmel kísérte nyelvjárási gyűjtőmunkámat, sőt egy idő után arra is kíváncsi lett, hogy a nyelvészetén kívüli tantárgyakból milyen eredményt érek el. Érdeklődése ösztönzőleg hatott rám, s egyre inkább úgy éreztem, hogy nemcsak jeles tudóst tisztelhetek benne, hanem nagyszerű embert, igazi pedagógust is. Ezt az érzésemet későbbi tapasztalataim is megerősítették, hiszen mindazon hallgatókkal, akik nála írták szakdolgozatukat, és speciális kollégiumait is látogatták, mindig közvetlen emberi kapcsolatot alakított ki, s ha diákjainak valamilyen nehézségei, gondjai adódtak, mindig számíthattak megértésére, segítségére.

Annak pedig különösen örült, ha valaki szakmai kérdésben kérte ki tanácsát, véleményét. Ezért például szívesen vett részt a magyar nyelvészeti diákkör ülésein, sőt egy-egy nyelvjárási gyűjtőútra is vállalkozott. Máig emlékezetes számomra például a Kiskundorozsmán végzett magnetofonos gyűjtés, amelynek során megtanulhattuk tőle, hogy miként kell az adatközlőkkel való fölvételt jól előkészíteni, és hogyan lehet a beszélgetést jó kérdésföltevéssel irányítani. Amikor pedig az merült föl, hogy hasznos volna szülőfalumban is fölvételeket készíteni, egy alkalommal két tekercs magnetofonszalagot kaptam tőle, hogy minél előbb elkezdhessem a gyűjtést. Jó pedagógiai érzekre vall, hogy gyűjtőmunkámról be kellett számolnom neki, s mivel sikerült jó fölvételeket készítenem, lehetővé tette, hogy a Néprajz és Nyelvtudomány soron következő számában néhány nyelvjárási szöveget tegyek közzé. Aligha szükséges részleteznem, hogy ez milyen nagy lendületet adott további munkámnak.

Hogy Nyíri professzor úr pedagógusi hajlama nemcsak vele született adottsága, hanem középiskolai tanári munkája során is formálódott, kialakulhatott, azt csak évekkel később tudtam meg. Tanári pályája – az 1930-as évek elejére jellemző rossz elhelyezkedési lehetőségek miatt – nehezen indult, de a csurgói gimnáziumban meghirdetett állás elnyerésével 1934 őszétől sikerült munkát kapnia. Egy vele készített beszélgetésben a Csurgón töltött évekre a következőképpen emlékezik vissza: „A csurgói gimnázium kitűnő intézmény volt. Csodálatos helyen állt, egy park közepén, most is ott van. A katolikus Festetics gróf alapította ezt a református gimnáziumot, hogy a Somogy megyei gyerekeknek legyen hol művelődniük. Csurgón meglehetősen nagy hagyománya volt a Csokonai-kultusznak. A gimnáziumba került jórészen Sárközi István hatalmas könyvtára. Sárközi István nagy műveltségű földesúr volt, Kazinczy barátja és Csokonai pártfogója. Csodálatos érzés volt, hogy az én kezemben is megfordulhattak azok a könyvek, amelyeket a csurgói évek alatt Csokonai is forgatott! A gimnáziumban őrizték a Csokonai-emlékeket, és a református egyház arra törekedett, hogy ez a gimnázium a tehetséges falusi gyerekeknek teremtsen művelődési központot. (Ekkoriban kezdett professzor úr nyelvjárási gyűjtéssel is foglalkozni Szennán?) Igen. Ezt a gyűjtést a Szegeden szerzett tudományos ismereteim alapján végeztem. A csurgói gimnázium vezető testülete arra biztatott, hogy válasszak valamilyen Somogy megyei nyelvészeti témát, és ha elkészülök, ők vállalják a kiadást. Így is történt. Kiválasztottam a zselicségi Szennát és közvetlen környezetét nyelvi feldolgozásra. Mindig adtak külön pénzt is, hogy menjek Szennába gyűjteni. Minden iskolai szünetet meg ünnepet Szennában és környékén töltöttem, még a nyári vakációmát is. Akkor még sajnos nem volt magnetofon, hogy fölvehettem volna vele óriási és értékes nyelvi anyagot. Csak kézzel jegyzeteltem, de így is nagyon szép volt. Akkor már arra gondoltam, hogy ha Somogyban Csurgón maradok, akkor csinállok egy somogyi szótárt. Ezt azért gondoltam, mert A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása című munkámat Balassa József ismertette a Nyelvőrben, és nagyon kedvező véleményt mondott róla. Nekem, a

kis falusi gimnáziumi tanárnak óriási jelentőségű volt a nagy tekintélyű Balassa elismerő véleménye” (Sz. Bozóki Margit 1987: 27).

Az 1940-es évek legelején Mészöly Gedeon támogatásával Kolozsvárra került, ahol a gyakorló gimnáziumban tanított, s közben az egyetemen is tartott órákat. A háború utolsó évében Szentesen, majd Békéscsabán dolgozott különböző iskolatípusokban. 1947-ben – ugyancsak Mészöly közbenjárására – a szegedi Baross gimnáziumban kapott állást, 1950 őszétől pedig a szegedi Pedagógiai Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének lett a vezetője. Innen 1952-ben került át az egyetemre, ahol 1955-től nyugdíjba vonulásáig (1977-ig) tanszékvezetőként tevékenykedett. Tudósként, tanárként és tanszékvezetőként, amint azt a tanszékre kerülésemtől (1970-től) kezdve közelről tapasztalhattam, nagyon sokat tett a magyar nyelvtudomány eredményeinek gyarapításáért és a hallgatók körében való megszerettetéséért.

Aki néhány évtizedet eltölt egy-egy egyetemi, főiskolai tanszéken, s ez alatt az idő alatt több tanszékvezető tevékenységét közelről is megismeri, az bizonyosan nem vitatja, hogy a tanszékvezető személyének, emberi és tudósi tulajdonságainak nemcsak egy-egy tanszéki beosztott, hanem a tanszéki közösség szempontjából is meghatározó szerepe lehet, különösen akkor, ha hosszabb ideig áll a tanszék élén. Nyíri professzor úr huszonnégy évig tevékenykedett tanszékvezetőként, s az ő irányításával vált a tanszék jó hírű (elsősorban nyelvtörténeti) tudományos műhellyé és összetartó, igazán jó közösséggé, amely elsődleges feladatának a hallgatóknak a tanári pályára való felkészítését, a színvonalas oktató-nevelő munkát és a tanszéki oktatóknak ezért történő jó együttműködését tekintette. A tanszéken munkára, kutatásra serkentő szellem, patriarkális állapot alakult ki, amely még Nyíri professzor úr nyugdíjba vonulása után is egy ideig (kb. a 80-as évek közepéig) megmaradt. Ez a légkör természetesen kedvezően hatott a diákokkal való foglalkozásra, az oktatásra és a tanszéki munkatársak tudományos kutatásaira, szakmai előrehaladására is.

Ilyen jó szellemű, vonzó tanszéki közösségbe kerültem hat évig tartó közép- és általános iskolai munka után. A beilleszkedés könnyen sikerült, hiszen Nyíri professzor úr jóvoltából több félévben is módom volt az egyetemen (egyszer-kétszer a főiskolán is) különféle órák, speciális kollégiumok tartására, és emellett folyamatosan figyelemmel kísérte kutatómunkámat is. Természetesen a tanszékre kerülve adódott igazán lehetőségem arra, hogy – közvetlenül és közvetve egyaránt – még több szakmai és módszertani tanácsot kapjak tőle. Máig emlékszem arra, hogy egy alkalommal, amikor tudományos munkámról érdeklődött, több megjelentetésre szánt cikkel álltam elő. Olvasván ezeket, arra intett, hogy jók ugyan a szóban forgó írások, de semmiképpen se siessek a megjelentetésükkel, érleljem még őket. Bevallom: akkor nem örültem túlzottan a tanácsának. Később azonban rájöttem, hogy teljes mértékben neki volt igaza. – Azt is gyakran tanácsolta – erre egész életműve meggyőző, szép és követendő példát nyújt –, hogy a nyelvésznek, ha maradandó értéket szeretne teremteni, minden-

kor mindenekelőtt az adatokból kell kiindulnia. Számára a nyelvi adat szent, melyet tisztelni kell, figyelmen kívül hagyni, megváltoztatni megbocsáthatatlan hanyagságnak, sőt bűnnek számít. Nemegyszer tapasztaltam, hogy egy-egy hiányzó nyelvi példa felkutatásáért mindent elkövetett, s addig nem zárta le cikkét, tanulmányát, míg pontosan meg nem tudta a szóban forgó adat lelőhelyét és mindazt, ami vele kapcsolatosan fontosnak látszott. Úgy tűnik, mintha az ilyen szemléletű nyelvészek száma az utóbbi időben egyre fogyatkozna.

Biztos vagyok benne, hogy Nyíri professzor úr megértő, szinte atyai tanszékevezetői stílusára, jóindulatú és mindig segíteni kész vezetői módszerére mindegyik tanszéki munkatársa nem egy példát tudna mondani. A sok közül egyet szeretnék itt fölidézni. A névtanos kollégák bizonyára emlékeznek rá, hogy 1975-ben Bernben tartották a XII. Nemzetközi Névtani Kongresszust, amelyre az ő közbenjárására – teljesen váratlanul – én is kaptam meghívást. Természetesen nagyon örültem ennek, hiszen a tanszékre kerülésem után első alkalommal utazhattam nemzetközi kongresszusra, s mindjárt Svájcba. Ilyen előzmények után hozta szóba, hogy a tanszékről valakinek részt kell vennie a gyakorisági szótárnak a Nyelvtudományi Intézetben folyó munkálataiban, s ő rám gondolt. Mivel egy-egy járás helyneveinek közlétevéjeként akkoriban már feladatot vállaltam a Somogy megye földrajzi nevei és a Tolna megye földrajzi nevei című névgyűjteményekben, ezenkívül kandidátusi értekezésem írását is elkezdtem, ezért kérésére nemet mondtam. Ez láthatóan rosszul esett neki, s megemlítette, hogy nemrég javasolta részvételemet a berni kongresszusra, s bizony nem ezt várta tőlem. Látván, hogy kissé kijött a sodrából, már majdnem megbántam nemleges válaszómat, mégis azt feleltem, hogy inkább nem megyek el Bernbe. Erre – számomra meglepő módon, váratlanul – szinte teljesen megnyugodva azt válaszolta, hogy vegyek csak részt a kongresszuson, majd találunk valami megoldást. Azóta többször eszembe jutott ez az eset, s azt gondolom, hogy ilyen helyzetben ilyen reagálást alighanem kevés vezetőtől kaptam volna.

Nyíri Antal tudományos munkássága eredményekben gazdag, szerteágazó. Noha például a magyar nyelvjáráskutatás, a tudománytörténet és a nyelvművelés tárgykörében is jelentős műveket alkotott, szakmai körökben mégis elsősorban kitűnő nyelvtörténésznek tartják, akinek maradandó értékű munkái vannak a nyelvtörténet minden területén, nem is szólva kiváló szövejtételeinek egész soráról. Munkásságának főbb eredményeit, kutatói érdemeit húsz évvel ezelőtt Deme László a következőképpen jellemezte: „Akár múltba, akár jelenbe nézve, s akár az irodalmi normát, akár a táji változatokat figyelve, Nyíri Antal mindig embert lát és láttat, akinek a nyelv életét tükrözi és gondolatait hordozza. Monográfiák, tanulmányok, cikkek, ismertetések – részletekről és összefüggő nagyobb egészekről – verzátnak mutatják őt különféle korokban, tájakban, részrendszerekben; a nagyobb írások áttekintő kedvét, a kisebbek kitekintő készségét jelzik” (1977: 6–7).

A nyelvtörténet iránti érdeklődése Mészöly Gedeonnak, a finnugor nyelvészet professzorának hatására már egyetemi hallgató korában kialakult. Mészöly irányításával készítette el A Winkler Kódex hangtana és szótana című doktori értekezését, amely 1933-ban jelent meg Szegeden, s amellyel már egészen fiatalon szakmai elismerést vívott ki. Évtizedekkel később a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékén viszont már az ő vezetésével és a tanszéki kollégák közreműködésével készült el a Münchener Kódex kritikai szövegkiadása (Nyíri Antal 1971), majd ugyancsak az ő szerkesztésében jelent meg néhány évvel ezelőtt A Münchener Kódex magyar-latin szótára című kiadványa is (Nyíri Antal 1993).

Nyíri professzor úr munkásságában jelentős helyet foglal el a szótörténet, az önálló szavak, szókapcsolatok és szólások eredetének kutatása. Szófejtéseinek eredményességét mutatja pl. az a tény, hogy szómagyarázataira nemegyszer hivatkozik A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára című alapmű, amely a szakirodalomban ismertté vált más magyarázatokkal szemben néhány etimológiáját elfogadhatóbbnak, meggyőzőbbnek tartja. Szófejtéseinek módszerében mesterének, Mészöly Gedeonnak a nyomdokain halad, szómagyarázatait – kiváló elődjéhez hasonlóan – az adatok gazdagsága, a példák sokrétű (hangtani, jelentéstani, tárgy- és stílustörténeti) bemutatása, a vizsgált szavak változásának ötletes összevetése és komplex elemzése jellemzi. Röviden szólva: szómagyarázatai lényegében a Meringer alapította Wörter und Sachen folyóirat azon módszerét követik, amely a szó és a tárgy egységének elvét vallotta, s amely századunk első évtizedeiben Magyarországon is több néprajzos és nyelvész munkásságában nyert teret, és Mészöly révén a szegedi egyetemen is elterjedt, sőt tovább gazdagodott. Maga Nyíri Antal – a belső keletkezésű szavak szófejtésének módszertani kérdéseivel foglalkozva – etimológiai kutatásainak fontosabb elveit a következőképpen fogalmazta meg: „... mivel a nyelv társadalmi jelenség, a szavak eredetének kutatásával együtt sokszor figyelembe kell vennünk a társadalom életének azt a szakaszát és szelvényét is, mellyel a megfejtendő szó vagy szócsoporthoz összefügg, sőt a szó jelentésétől függően a természettudományok valamely ágának a vallomása is támogathatja a szófejtést. Csak így tudjuk megállapítani, hogy mi lehetett a megfejtendő szó eredeti hangsora, alaki szerkezete, és hogy mi lehetett az a szemléleti mozzanat, mely az illető szó eredeti jelentésének a kialakulásában közrejátszott, továbbá: hogy az eredetibb szóból hogyan keletkeztek a különféle alak- és jelentésváltozatok, és mi azoknak egymáshoz való viszonya. Mindezeket a tényeket komplex szófejtési módszerrel lehet csak feltárni” (1976: 217).

Nyíri Antal kutatói tevékenységének gazdagságát, sokszínűségét jól érzékelteti az a nagyszámú bibliográfiai tétel, tárgy- és szómutató, melyet Takáts Károlyné állított össze munkásságáról (1977: 933), s amely az azóta eltelt időben további tudományos dolgozatokkal bővült. Mindez azt jelzi, hogy – a magyar nyelvtudomány javára és a tanárképzés hasznára – nyugdíjba vonulása után is fáradhatatlanul munkálkodott

tovább, hiszen nem csupán publikációs tevékenységét folytatta azóta is, hanem még jó ideig nyelvtörténeti előadásokat is tartott, a magyar nyelvtörténetből speciális képzésben részesülő hallgatóknak pedig szemináriumi foglalkozásokat vezetett. Tudomány-szeretetét, munkabírást mutatja, hogy 1990-ben a Debrecenben rendezett VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson nagy sikerű előadást tartott. Sajnálatos, hogy az a színvonalas és több évtizedes hagyományra visszatekintő nyelvtörténeti kutatási irány, melyet Mészöly Gedeon után elsősorban ő és Velcsov Mártonné képvisel, az utóbbi időben némiképpen háttérbe szorult Szegeden, s legfőljebb nyomokban mutatkozik meg egy-két tanítványának némely dolgozatában. Reméljük, hogy a bekövetkezett irányváltás csak átmeneti lesz, hiszen a magyarságkutatás érdekei többek között a nyelvtörténeti vizsgálódások előtérbe kerülését is megkívánják.

Kevés tanárnak adatik meg olyan nagy ívű, tudományos értékben gazdag és ugyanakkor oktató-nevelő munkáját tekintve is nagy hatású életpálya, mint amilyen Nyíri Antal professzor úré. Kevés emberből válik jeles tudós és kiváló tanár. A sorstól kapott kitűnő adottságok mellett a jó családi háttér, kiegyensúlyozott életmód, bölcs világszemlélet, derűt és nyugalmat sugárzó életfelfogás, mások iránti bizalom, töretlen hit a tudományban és saját munkájában – mind-mind olyan szerencsés körülmény és tulajdonság, amely lehetővé teszi, hogy közelgő 90. születésnapja alkalmából szívből köszönthessük. Biztos vagyok benne, hogy több ezer tanítványa közül, akiket tisztességre, egymás megbecsülésére, az egymás iránti bizalomra, a becsülettel végzett munkára nevelt, sokan gondolnak rá ma is hálával és szeretettel, és mindennapi tevékenységükben hasznosítani tudják mindazt az ismeretanyagot, amit lenyűgözően gazdag tudáskincséből tőle kaptak, s érvényesíteni tudják azt az életszemléletet, melyet Nyíri professzor úr magatartása sugárzott a vele való találkozások során az egyetem falai között és azokon kívül is. Őszintén hiszem és remélem, hogy mások nevében is szól azon jókívánságom: éljen még közöttünk sokáig jó egészségben, őrizze meg továbbra is alkotókedvét és hitét az emberben, a magyarság jövőjében, az anyanyelv megbecsülésében, amelyre nagy türelemmel, megértő szeretettel középiskolás és egyetemi diáknemzedékek sorát nevelte és tanította.

IRODALOM

- Sz. Bozóki Margit 1987: „Minden magyar embernek törekednie kellene a helyes és szabatos önkifejezésre!” A 80 esztendő dr. Nyíri Antal nyelvészprofesszorral beszélget Sz. Bozóki Margit, *Honismeret* 15, 26–28.
- Deme László 1977: Nyíri Antal köszöntése, *Néprajz és Nyelvtudomány* 21, 5–8.

-
- Lőrincze Lajos–Benkő Loránd 1951: *Magyar nyelvjárási bibliográfia*, Budapest, Akadémiai.
- Nyíri Antal szerk. 1971: *A Müncheneri Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*, Budapest, Akadémiai.
- Nyíri Antal 1976: A belső keletkezésű szavak szófejtésének módszertani problémái, in *Az etimológia elmélete és módszere = Nyelvtudományi Értekezések* 89, 217–222.
- Nyíri Antal szerk. 1993: *A Müncheneri Kódex magyar–latin szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Takáts Károlyné 1977: Nyíri Antal irodalmi munkássága, *Néprajz és Nyelvtudomány* 21, 9–33.

A „SPORTSZOMBAT” NYELVÉRŐL ÉS STÍLUSÁRÓL*

Szathmári István

1. Magam nem tartozom a sportrajongók és a sportértők közé. Diákkoromban, majd egyetemi oktatóként, ha az ELTE magyar nyelvészeinek csapata a Nyelv-tudományi Intézet csapatával vagy nyelvjárásgyűjtő útjainkon a tanárok a hallgatókkal „megmérkőztek”, akkor természetesen én is beálltam, de csak – kisebb futkosással járó – hátvédként. Persze ifjú tanár koromban teniszeztem, kimentem egy-egy nagy meccs-re is, és megfordultam a Népstadionban. Ezenkívül a televízióban megnéztem azóta is a kiemelkedőbb sporteseményeket, a rádióban szintén meghallgatom legalább a hírek-hez kapcsolódó sportbeszámolókat.

Mindebből következik, hogy különösebben nem vagyok járatos a sportok világában. Hogy mégis készséggel vállalkoztam erre a beszámolóra, az két dologgal magyarázható. Egyrészt érdekelt a sporttal kapcsolatos műsorok nyelvi-stilisztikai „megjelenése”. Másrészt arra szintén gondoltam, hogy ez a műsor a spontán érdeklődőknek is szól, s mint ilyen – távolabbról – talán tárgyilagosabban is tudom megítélni a „Sportszombat” nyelvét, stílusát, illetve ilyen jellegű hatását.

2. Meghallgattam – természetesen többször is – a megkapott négy kazettát (1995. febr. 4., műsorvezető Deák-Horváth Péter; febr. 18., műsorvezető Novotny Zoltán; febr. 25., műsorvezető Molnár Dániel; márc. 11., műsorvezető Siklós Erik), továbbá eredetiben az ápr. 22-i adást, valamint több alkalommal belehallgattam a „Sportvilág”-ba és egyéb sportadásokba.

Tapasztalataimat az ún. kommunikációs helyzetnek megfelelően adom elő (ki kihez, miről, hogyan stb. beszél). És hogy legyen némi összehasonlítási alapom, beletekintettem az írott nyelvi sportsajtóba, mérlegelvén egyes lapok nyelvét és stílusát is (Képes Nemzeti Sport 1995. ápr. 18., Nemzeti Sport 1995. ápr. 26., valamint a Magyar Nemzet sportoldala, több alkalommal).

3. A „Sportszombat” – címének megfelelően – szombatonként hangzik el 6 óra 35 perctől 8 óráig a Petőfi adón. A „Sportreggel”-ek közül nyilván okkal emelték ki: a hétnek vége van; a szombat és a vasárnap a sporteseményeknek a „csúcsa”; a tömegek felől meg pihenőnap, továbbá a hétfővel új események kezdődnek.

Hogy tehát ez a műsor „miről szól?”, azt megvilágítja pl. Novotny Zoltán bevezetője (febr. 18.): „szerepelni fog a tegnap, a ma és a holnap”. Így valamennyi

*A Magyar Rádió Nyelvi Bizottsága számára készült dolgozat (1996).

adás az „ez történt a héten” rovattal indul, amelyben érthetően, színesen, de szakszerűen beszámolnak az előző napok sporteseményeiről (pl. Gulyás László febr. 4-én). Aztán főként a szombati és vasárnapi rendezvények kapcsán sokféle sportágról, számos sportolóról, edzőről és a sportágakkal kapcsolatban levő emberről, valamint természetesen mérkőzésekről és más eseményekről esik szó, mégpedig interjú, riport, beszélgetés vagy beszámoló, esetleg mintegy meditáció formájában. Néhány példa: Egy kisváros – Mezőtúr – sportjáról (ápr. 22.); Beteglátogatóban ifjabb Albert Flóriánnál (ápr. 22.); Beszámoló a sportbiztosításról (febr. 18.), a „palánklabda” nevű játékról (febr. 25.), az aerobik fellendüléséről (márc. 11.) stb. És természetesen nem maradhat el a szombati és vasárnapi túraajánlat, budapestieknek és vidékieknek, kicsiknek és nagyoknak, fiataloknak és idősebbeknek, rendszerint közvetlen hangnemben, kedvcsinálón.

4. Térjünk át a „kiknek szól?” kérdésre. Siklós Erik így köszöntött be márc. 11-én: „Jó reggelt kívánok valamennyi sportrajongónak és Petőfi-hódolónak, mindenkinek, akik velünk töltik a következő mintegy közel másfél órát.” (Megjegyzem: a „közel” határozószó felesleges.) Eszerint ez a műsor – érthetően – elsősorban a sportok iránt (gyakran szenvedélyesen) érdeklődőknek szól (egyébként a „Petőfi-hódoló” kifejezést először nem értettem). De – helyesen – a műsorvezető üdvözlí (és a „Petőfi-hódoló” kifejezés szintén efelé mutat) az adás minden hallgatóját, tehát azoknak is szól, akik nem tartoznak közvetlenül a sportrajongók és -értők közé.

Azt tapasztaltam, hogy ebben a műsorban több – mondhatnánk – kommunikációs forma hat vonzóan mind a sportrajongókra, mind a műsor többi hallgatójára:

a) Kedves hangú mindjárt a beköszönés: „Jó reggelt kívánok!” (tehát ott van a „kívánok” is, ennek a mostanában gyakori elhagyásában ugyanis megbújhat bizonyos lekezelés, de legalábbis a kellő tisztelet meg nem adása). Hasonló hangulatú a zárás, az elköszönés is.

b) A műsor egyébként kellemes, nem túl hangos zenével kezdődik, és az adás alatt is sok a hasonló zene: amerikai és angol, francia, olasz és magyar dalok stb. Néhány esetben beszéd közben is szólt a zene. Én ez utóbbit itt és pl. a krónikában elhagynám, mert a beszéd megértését megnehezíti, és a figyelmet is elvonja a lényegesebbtől. Nem vagyok híve általában annak sem, hogy a daloknak a (gyakran keveset vagy éppen semmitmondó) szövege szolgáljon összekötő szövegül a mondandókhöz. Itt emlékezetem szerint egyszer hallottam ilyet (márc. 11.), az éppen elviselhető volt.

c) A műsor ismertetése után legtöbbször találó és érdeklődést kelt (francia eredetű szóval: evokatív) az első szám bevezetése. Molnár Dániel pl. így „konferálta be” a febr. 26-i adást: „Bebarangoljuk a fél világot, de legalábbis Hollandiát, Itáliát, Paraguayt... Táncot lejtünk szárazföldön és víz alatt, és egy delfinlány is megszólal.”

d) Általában is színes előadasmódra törekszenek a műsorvezetők, a riporterek. Ilyen volt pl. Barta Gábor beszámolója az egyébként felettébb esős velencei karneválról (febr. 25.).

e) A nőnap „ürügén” – amelynek az eredetéről teljes nyíltsággal beszél a riportter – kitér a műsor pl. olyan sokakat érdeklő kérdésre, hogy milyen sportot kedvelnek a húsz és ötven év közötti női korosztályok (márc. 11.). Ennek kapcsán Gémes Renáta ellátogat egy fitness-klubba, amelyet történetesen Guczogi György, többszörös tornász Európa-bajnok vezet. Sőt – egy kissé a jó értelemben vett ismeretterjesztést is szolgálva – megkérdezték a Testnevelési Egyetem Ergometriai tanszékének a szakemberét is, hogy a hölgyek egyáltalán milyen sportágakat űzhetnek (a férfiakkal összehasonlítva), és hogy mostanában milyen sportágakat kedvelnek. Természetesen az aerobikról esik legtöbb szó. Megjegyzem, szerintem itt helyes lett volna, ha a riportter többször rákérdez egy-egy tudományos fogalomra, megállapításra, mert így a tudományos fejtegetés bizonyára többek számára homályban maradt.

f) Helyesen törekszik ez a műsor a sporthoz esetleg távolabbról kapcsolódó, de az embereket érdeklő események bemutatására. Például egy Sípós János nevű stúdióvendég beszámol (febr. 25) a Népligetben megrendezett „kétkerékű kiállításáról”. Ebből megtudhatjuk, hogy mi a különbség a „mountain bike” és a „city bike” között; hogy hogyan kell megjavítani a vasparipát, hogy milyen öltözetben vágathatunk neki a rövidebb és hosszabb bringatúrának...

g) „Körüljárnak” aztán egy-egy kevésbé ismert sportágat. Molnár Dániel pl. szinte megmagyaráztatja, hogy milyen a palánklabda (febr. 25.).

k) Megemlítem még, hogy utalnak a műsorban olyan közhasznú dolgokra is, mint pl. az időjárás, a pontos idő, a Fővinform és az Útinform közleményei stb.

5. Következik a „kik beszélnek?” kérdéskör. A már említett műsorvezetőkön kívül igen sok sportrádióssal találkoztam. Még néhány név: Albert József, Vas István Zoltán, Légrádi Szabó Gábor, Zöld István, Galácsi János, Sallói István, Petri Zsolt, Joó Sándor, Kovács Imre.

Összefoglalóan azt mondhatom, hogy – természetesen kortól, gyakorlottságtól, egyéniségtől függően (színvonalban is) különböző, de – felkészült, felelős emberck. Egy-egy adás meg van komponálva, és a műsorszámok is átgondoltak. Ami a riporttereket illeti, nyugodt légkört tudnak teremteni, nem agresszívek (nem akarják a riportalanyokkal mindenképpen azt mondani, amit ők gondolnak), hagyják beszélni a riportalanyokat, csak szükség esetén irányítják őket kérdéseikkel, közbeszólásaikkal. Egyébként kevéssel is meg tudják éreztetni egy-egy színhelynek és közönségének a hangulatát (pl. a pécsiek győzelmi mámore a Széchenyi téren. ápr. 22.).

A riportalanyok szintén a műveltebbek köréből kerülnek ki: sportolók, edzők, szakosztályvezetők, klubvezetők, hivatalos emberek (OSH) stb. És azt hiszem, jól is választják ki a riporterek a megkérdendőket, akik szinte mindig szívesen megnyilat-

koznak. Csak néhány név a sok közül: Németh András edző, Babos József klubvezető, Kőrösi Miklós szakosztályvezető, Csízi Gábor sportoló, Gyurkovics Tibor író (mind-egyik: febr. 18.) stb.

6. És most válaszolnunk kell a nyelvi-stilisztikai szempontból legfontosabb „hogyan?” kérdésre, amely nem kis részben utal a műsornak a hallgatókra gyakorolt hatására is. Itt természetesen – ha ilyenek vannak – a problematikus esetekre helyezem a hangsúlyt.

A) A stílus

a) Már említettem, hogy az egyes műsorszámoknak jellemző sajátága a színeség, a hangulatosság. Ennek sikeres eszközei bizonyos szóképek, képek, hasonlatok. Példák: „A labda *élőlény*” (Gyurkovics Tibor, febr. 18.). „*Izgalmak és botrány*: ez a nagyon rövid *mérlege* a tegnapi jégkorongrangadónak” (Novotny, febr. 18.). „*Leggőzlaposabb mérkőzés*” (Gulyás László, febr. 4.). „Számított rá, hogy ennyire *nyögvényelősen* tudnak csak továbbjutni” (Berczik Zoltán, febr. 25.), „BSE-győzelem a pécsi *oroszlánbarlangban*” (Glatz Árpád, febr. 25.).

Mint a publicisztikában, itt is gyakoriak a nagy, túlzó szavak, kifejezések. Példák: „*szenzációs momentumok*” (ápr. 22.), „igazi pólós *csemege*” (ápr. 22.), „a veszprémi *csata hajrája*” (febr. 18.), „Ez semmit se von le az MTK-s lányok *fantasztikus* sikerének értékéből.”

Szintén előfordulnak elcsévelt nyelvi klisék és már-már idegesítő divatszavak. Példák: „úgy néz ki, hogy...” (ápr. 17.), „sajnos, nem jött össze”, és „nem volt mese” (ápr. 22.), „nem igazán” (ápr. 22.), „és ez bejött” (‘megvalósult’, ápr. 22.), „*Valahol* óriási szerencsém volt...” (Csízi Gábor, febr. 18.), „nagy hagyománnyal *rendelkező* verseny” (febr. 18.), „Kardos Ildi nagyon nagyot vívott, *szuper* jól vívott” (febr. 25.).

És bizony előkerül a negatív hatású szóvirágos stílus is. Példák: „Az eredmény is *remek*, a nyilatkozat pedig egyenesen *fair play-díjas*” (febr. 25.), „*Fantasztikus* közönség és egy *lebilincselően izgalmas* döntő...” (febr. 25.), „A hatodik csak *hab volt a tortára*” (febr. 25.).

b) Illetlen, durva szavak és kifejezések: se effélékkel, se az utca nyelvével tulajdonképpen nem találkoztam. A felsorolandó néhány eset inkább kivételnek látszik, és bizonyos indulatot tükröz: „egy ötvenéves öreg *tyúk*” (egy riportalanytól, ápr. 22.); „Nem voltak olyan *hülyék*, mint mi” (ti. a régi rákosfalviak, mert ők a természetben éltek; Gyurkovics Tibor, febr. 18.); „Ha nem nyer, akkor Glatz *tök hülye*”, „*Kirúgtak* onnan is” (Glatz Árpád, febr. 4.); „A teremtés koronáinak mutatottak *egy fityiszt*” (Gémes Renáta, febr. 4.); „Két emberrel nem lehet meccset nyerni, és *teli gatyával* sem” (ez talán már túlmegy a határon: Benyik János, febr. 25.).

c) Még kisebb a száma az argó jellegű szleng szavaknak: „ezek a *srácok* azt hiszik, hogy...” (Benyik János, febr. 25.); „Először a *tesóm* jött ide” (egy diáklány, márc. 11.); „Nagy női *buli* lehetett...” (valamilyik riporter, márc. 11.).

d) Mivel bár sajátos, mégis beszélt nyelvvel van dolgunk, érthető, hogy egyfelől előkerülnek az ún. familiárisabb szavak: „Többet is *lótottál-futottál*” (ápr. 22.); „Albert Flórián kés alá került, a térde *vacakolt*” (ápr. 22.); „... fölfigyelt rám Kálmán bá” (ti. Mészöly Kálmán, ápr. 22.); „*Egyből* az jutott eszembe” (febr. 18.). És előke-
 rülnek az ún. töltelék-, továbbá „összerántott” szavak: *ugye, hát, persze*; „Nem *tom*”; „*Assziszem*” stb.

e) Az idegen szavak használatát tekintve a műsor szereplői mértéktartók. Inkább a kevés idegen szót használók közé tartoznak. Mindössze a következő köznyelvi idegen szóval találkoztam: *stabil, regenerálódik, abszolút, rutin(os), agresszív, poszt, morál, affinitása van, pozíció*, továbbá néhány familiárisabbal: *fer*, „*totálisan* fel voltam *spanolva*”. Egyedül Gyenesi István megkérdezett sajtófőnök él több ilyen lexikai elemmel: *konstrukció, stádium, partner, frekvenciát, atmoszféra, sztár* (ápr. 22.). És Gyurkovics Tibor alkalmazza – ironikusan és nagyon találóan – a mai viszonyokra a József Attilát is felidéző „*Légy piacorientált!*” mondatot.

A sportnyelvvel függnek össze a következő idegen eredetű lexikai elemek: *gimnasztikázom, technikázik, center, fair play, taktikai repertoár, jó szériában van, fitness, guinness*.

Ami pedig a sportágaknak (az újabbaknak is) az elnevezését illeti, inkább a magyar nevet használják (ha ilyen van), tehát a „floor-ball: palánklabda” esetében is. Egyedül a már idézett „mountain bike” és „city bike” szerepel idegen nyelvi formában.

Baj van viszont az *aerobik* szó kiejtésével. Helyesen *ae(a+e)robik*-nak hangzik. Így ejti az OSH főtanácsosa, Gémes Renáta, de a riporter, aztán Guczogi György és az egyik leány már *erobik*-nak mondja. Én is a helyes *a+e* kiejtés mellett állok, de akkor a sportosoknak ezt a formát kellene terjeszteni és terjesztetni. Más dolog a megmagyárosítása. Ha jól sejtem, „ritmikus sportgimnasztika”-ként értelmezik. Ez meg is maradhatna, viszont hibája, hogy nem lehet belőle igét képezni.

Megjegyzem még, hogy Barcelona város nevét – az olimpia idején és azóta is – többen *sz-szel* ejtették, illetve ejtik. A febr. 4-i adásban is így ejtette egy orvos. Mások viszont (Siklós Erik stb.) *c*-vel. Magam megmaradnék a *c*-s ejtés mellett, nálunk ugyanis korábban ez terjedt el, mint ahogy Magay Tamás *Idegen nevek kiejtési szótára* is igazolja. Végül: Szerekes Judit – helytelenül – így ejtette ki kontinensünk *-i* képviső alakját: *erópai*.

f) Még két érdekes dologra hívom fel a figyelmet. Az egyik, hogy választékos szavak, kifejezések is előfordulnak a „Sportszombat” nyelvében: *minap, nos, volta-képp, adták tudomására* (Deák-Horváth Péter, febr. 4.), *örömteli* („... mindkét hír örömteli”, Siklós Erik, márc. 11.). Aztán: *hölgy* szavunk újabban nagyon elterjedt a sportnyelvben is. A *nő* csupán a hivatalos megnevezésekben maradt meg: *női törőző, női futócéllövés, női kosárlabda-válogatott*. Továbbá: *nőnap*, de annak keretében is kizárólag *hölgy*-ekről beszélnek.

g) Néhány mondatot a megszólításról. Szerintem helyesen: a műsorban általános az „ön”-özés. Így szólítja Barta Gábor a játékost, Gémes Renáta Tass Olgát és férjét, Lemhényi Dezsőt, a riporter Szekeres Judit sportolót. Csak a közeli ismerősök tegezik egymást, ők így is köszönnek el: „Szevasz, minden jót!” (febr. 25.) Egyet furcsállok (és nem értek), miért nem lehet beszélgetés közben is pl. azt mondani a Természetbarát Szövetség titkáranak, hogy „Titkár Úr!” (Mint a televízióban is tapasztalhatjuk, amikor a híradó bemondója „nyaggatja” pl. a minisztert, de sose mondja közben, hogy „Miniszter Úr”, csak a végén – nekem nagyon furcsán – így nyilatkozik: „Kovács László, köszönöm a beszélgetést”.)

B) A hangos beszéd

Nagyon fontos, hogyan hat a „Sportszombat” mint akusztikum. Fontos mindekelőtt a megértés szempontjából, mert hiába a világos, szakszerű és színes megfogalmazás, ha a hallgató fizikailag nem érti meg az elmondott szöveget. De fontos azért is, mert minden rádióműsor minta a hallgatók számára, és képviselője az esztétikumnak is.

Nos, Fábíán Pálhoz hasonlóan azt kellett megállapítanom, hogy nincs különösebb baj a „Sportszombat” hangos stílusával sem, több műsorvezető és riporter beszéde meg egyenesen mintaszerűnek mondható (pl. Novotny Zoltán, Gulyás László, Molnár Dániel stb.).

Hol lehetne – kellene – mégis javítani?

a) A beszédtempó. Se hadarással, se darálással nem találkoztam. De néhányan – pl. Máté Pál – sietésben elérték a határt, amelyen túl már megjelennek a negatívumok. Tehát több esetben hasznos lenne valamelyes lassítás.

b) A hangképzés. A nyelvünkre oly jellemző és nagy értéket képviselő tiszta hangképzést nem adhatjuk fel. Az *s*, *sz*, *z* stb. selypes, pöszögő képzése főleg a hölgyek beszédében tűnt fel, jóllehet nem nagy mértékben (pl. Szekeres Judit, Nemes Olga riportalányok). Egy-egy hang kihagyása (elnyelése) már viszonylag gyakrabban előfordul a riportereknél is: *naon* sok, *méközésen*, *kees* hallgatóink, *tás*ság, *vállat*vezetés, *kiló*méter, *spor*tolója stb.

c) A hangsúly. Egy-egy hangsúlyhiba bizony előfordul csaknem minden sportrádiós beszédében: negyednyolckor, a legjobb pozícióban, kilenc és tizennyolc óra között, mind a két félidő, sportrajongóknak és Petőfi-hódolóknak stb.

d) A szünet. A szünetnek a közhiedelemmel ellentétben szintén igen fontos funkciója van: a megértést elősegítő helyes tagolás. Bizony nem ritkák – valamennyi rádiós beszédében – az „önkényes” szünetek, illetve a szükséges szünet elhagyása, pl. „Tungsram-Vasas mérkőzés”: a két szembenálló név között elmaradt a szünet, és gyakran elmarad más, sokkal bonyolultabb nevek között is, ami már a megértést is megnehezíti, vagy éppen lehetetlenné teszi.

Különösen két dologra szeretném felhívni a sportrádiósok figyelmét. Ügyeljenek jobban a magyar és idegen nevekre: a tiszta, érthető, inkább lassúbb kiejtésére! (Némelykor ötszöri meghallgatás után is bizonytalan voltam egy-egy magyar név pontos alakját illetően is!) Aztán: már-már modoros jelenséggé válik, hogy még a legszebben beszélők is egy-egy szó szerkezet utolsó tagját leválasztják (előtte indokolatlanul nagy szünetet tartanak), nagyobb hangsúlyt is adnak neki, és a szót lassítva ejtik ki, („meghúzzák”). Egy jellemző példa: „...érdemelte ki az aranyérmet”. Ebben az esetben az „az” névelő az előző szólamba kerül, utána következik a „nagy” szünet, és az „aranyérmet” szóalak húzzatik meg.

D) A nyelvhelyesség. Valójában egy általánosabb, szinte már tipikusnak mondható hiba került elé (legalább 14-15 esetben): az *egy* határozatlan névelőnek idegenszerű használata (meg kell mondanom, legnagyobb részt a riportalányok beszédében). Példák: „nem *egy* abszolút tehetség”; „*ő egy* tehetséges fiú”; „az *egy* fegyelmezett csapat”; „*egy* igen komoly előnyre tettünk szert”; „az *egy* végleges döntés”; „aki *egy* agresszív ember”. A szokás alapján már majdnem el kellene fogadnunk. Szerintem a gyakori előfordulás ellenére se tegyük!

Itt szólok az adások *technikai* oldaláról. Miért van az, hogy egyáltalán nem vagy csak nehezen érthető a telefonon közvetített beszéd (pl. márc. 11-én Polgár Zsuzsa telefonos válasza), továbbá a korábbi közvetítések felidézése (pl. szintén márc. 11-én Máté Pál egy asztalitenisz-mérkőzést idézett volna vissza), sőt néha máskor is (pl. febr. 25-én Berczik Zoltán beszéde)?

7. Az írott nyelv – mint ismeretes – mindig „fegyelmezettebb” a beszédnél, vagyis átgondoltabb a mondanivalója, és közelebb áll a nyelvi és stilisztikai normához a fogalmazásmódja. Ennek ellenére talán nem lesz haszontalan – mint jeleztem – legalább futólag egybevetni a „Sportszombat” nyelvét és stílusát a Nemzeti Képes Sport és a Nemzeti Sport stb. nyelvével és stílusával.

Mivel beszámolómm már így is hosszára nyúlt, nem sorakoztatom fel az összes példám, pontos számításokat se végzek, csupán a főbb jellemzőkre utalok, s ezeket néhány példával illusztrálom, ahol feltétlen szükséges.

a) Ezekben a sportújságokban kevesebb a sportágakat bemutató (természetesen elsősorban az újakra gondolok) és egyáltalán az „ismeretterjesztő”, továbbá a nem közvetlenül sportrajongóknak szóló írás.

b) Több viszont a sportértőknek, sőt már-már csak a bennfenteseknek szánt cikk, amelyekben viszonylag sok az idézőjeles szó, kifejezés, továbbá a homályos, a kívülállók számára nemigen érthető célzás. (L. pl. a Nemzeti Sport 16. lapján: „Möller száműzetése”.)

c) Aztán mintha nagyobb lenne a közvetlenebb, familiáris hangvételű írások száma. Példák az idetartozó nyelvi jelenségekre: „Zolinak teljesen más a *sztílya*... azt hiszi, hogy *elszúrta*.” (Nemzeti Képes Sport 2. oldal); „... amikor egy hat *bringából*

álló boly némi előnyre tett szert” (uo. 24); „Mindkét alkalommal a *bikák* örülhettek a végén” („Chicago Bulls”; uo. 24); „... *nem igazán fut a birkózásunk szekere...*” (Nemzeti Sport 12). Gyakori a sportolók becézése is: „a Törő” (Törőcsik András), „Safi” (Sáfár Szabolcs), „Szenyor alias Vinkovics Lajos”, „Kipu” (Kiprich József) stb.

d) Úgy érzékelem, a sportújságokban több szóképpel és túlzó szóval, kifejezéssel találkoztam, mint a „Sportszombat” adásaiban. Példák: „Preiner Kálmán afféle *»modern remete«*. Hosszú időn át nélküle nem lehetett *megfesteni a magyar futball palettáját*” (Képes Nemzeti Sport 5). „A hosszú ideje *bombaformában* versenyző újpesti lány...” (uo. 18). „Marcos... *lóbált* négyet... a kapus a harmadik *lóba után el-süllyedt*” (uo. 20). Cikkcímek: „Lejjebb szálltak a kanárik” (Franciaország), „Szárnyas vasútasok” (Románia), „Halál Sürmenében” (Törökország), „Leszakadt a Barca” (Spanyolország) stb. (uo. 23), „A magyar *úszólegenda*” (Darnyi Tamás, Nemzeti Sport 7).

e) És mintha a sportújságírók gyakrabban élnének a sportágak stb. idegen névével (vagy azzal is) és a köznyelvi idegen szavakkal. Példák: „bowlingbajnokság” (Képes Nemzeti Sport 18), „a mountain bike-sportban” (uo. 18), „ralikross” (uo. 21), „Motocross” (Magyar Nemzet, ápr. 22. 21. l.), „női bokszt” és „női öklözők” (Nemzeti Sport 7), „jégkorong” (uo. 13) és „Hokitörténet” (uo. 15), „kellemetlenebb sztori” (Magyar Nemzet, ápr. 22. 21. l.). (L. még Bódi 1995.)

Bár a rádiós sportadások esetében ez távolibb probléma, az írott sajtóban annál inkább szemet szúr a csapat-, klub- és szövetségek nevének a helyesírása, különösen a nagy és kis kezdőbetűk használata, valamint az egybe- és különírás. Példák: „Junior és kadett vívó-világbajnokság” (Képes Nemzeti Sport 18), „juniorbajnok” (uo. 10), „a Magyar Vízilabda Szövetség” (uo. 20), „a Magyar Úszó Szövetség” (Nemzeti Sport 7), „Gábor Dénes-kupa nemzetközi ifjúsági férfi torna” (uo. 10), „Nemzetközi Aerobic Szövetség” (uo. 12), „női asztalitenisz szuperliga” (uo. 5).

8. Talán sikerült igazolnom, hogy a „Sportszombat” nyelvi-stilisztikai tekintetben megfelelő, igényes színvonalat képvisel. Kíváncsú, hogy a műsor készítői – az eddigiekhez hasonlóan – ezt megőrizték, illetve a tapasztalható – valójában kisebb – hibák kiküszöbölésével még tovább emeljék.

IRODALOM

Bódi Zoltán 1995: *Vakegerek és főbikák. Észrevételek a sportnyelvvel kapcsolatban*, in Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*, Budapest, az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke, 451–456.

ADALÉKOK AZ URÁLI LOKATÍVUSZI **m* HATÁROZÓRAG FELTEVÉSÉHEZ

B. SZÉKELY GÁBOR

Az újabban határozottan erősödő vélemények az uráli főnévi határozóragok rekonstrukciójáról (Bereczki 1996: 29, Rédei 1996: 132, Honti 1996: 134) rendre megfelelnek arról a javaslatról, amelyet Nyíri fogalmazott meg egy rövid cikkében (1970). Az általa felsorakoztatott osztják, cseremis, vogul, zürjén, mordvin nyelvi anyag alapján meggyőzően bontakozik ki egy lokatíviszi jelentésű PFU **m* rekonstrukciójának lehetősége.

Annak bizonyosan megvolt és meg is van az oka, hogy miért nem méltották figyelemre ezt a felvetést. Mi a magunk részéről egyetértünk a rag meglétével, és további bizonyító anyagot szeretnénk felsorakoztatni ezen igen ősi nyelvi állapotba visszanyúló szuffixum összehasonlító nyelvészeti szempontú feltételezéséhez.

Abban az esetben, ha ide vonható az összamojéd proszekutíviszrag *m* eleme (PS **-mana*, Mikola 1988: 237, 238), akkor már uráli korú határozóraggal kell számolnunk. A hangalaki egyezésem túl, további bizonyítékunk az uráli nyelvek összetett határozóragjainak keletkezésére vonatkozó elképzelésünk, amelynek lényege az, hogy a ragkapcsolódás vagy ragerősödés folytán egymás mellé került határozóragoknak a szótőhöz közelebbi eleme ősi szuffixum (B. Székely 1993). Ugyanezen megoldás található az összamojéd **-kana* lokatíviszrag eredetére vonatkozóan, amelyben a *ka* elem történelmileg latíviszrag (Mikola 1988: 237). Ezen túlmenően a többi rokon nyelvben határozórag elemeként csak a szurguti, szalimi osztják *nam ~ nām* approximatívuszban fordul elő az *m* funkciós hang (Honti 1988: 179), de, mintegy a perifériára szorulva, megőrződött bizonyos határozószók, különböző igenevek és egyéb képzett alakok szerepet adó morfémájaként, az ezekre vonatkozó példák, a képzőkre való utalás megtalálható Nyírinél (1970).

Az a vélemény, hogy a magyar *-ve ~ -va*, *-vén ~ -ván* határozói igenevünk képzőjének *v* eleme a megfelelő obi-ugor határozói igenevek *m* elemével azonos (A. Jászó 1991: 344–349, Kulonen 1993: 67–68), újabb bizonyító anyag a most már ősuráli lokatíviszi **m* feltételezéséhez.

A vogul, osztják és magyar morfémákat egymás alá írva:

vogul	<i>i m a</i>
osztják	<i>m a n</i>
magyar	<i>v é n</i>
	<i>v é</i>

láthatjuk, hogy az *m* elem közös az obi-ugor képzőkben, de a megmaradó magánhangzó és az *n* is azonos, joggal mondhatja A. Jászó, hogy: „ízről ízre megegyeznek”. (A. Jászó 1991: 344). (Az *m > w > v* hangváltozásra lásd Hajdú 1966: 100–101) Ösmagyar alakját **mV/k* formában rekonstruálhatjuk, mivel nem fogadjuk el a latívszói **j*-re alapozott magyarázatot (Toivonen 1944), és a magyar hosszú magánhangzót a latívszói **k* fejleményének fogjuk fel (gerundium és transzlátívszú a déli szamojédban is összefügg történetileg, Hajdú 1973–1974). Kulonen is elfogadja a magyar *-é ~ -á* latívszrag eredetére vonatkozóan a latívszói **j* hátteret (Kulonen 1993: 81–82), de érvelése támadható. Szerinte azért kellene *j*-t feltenni, mert a magyarban a magánhangzó *é, á* hangszíne nem labiális, ebből következően, nem lehetett labiális a beolvadt mássalhangzó. Ez így nem állja meg a helyét, mert a finn *lähde* stb. szóvégi magánhangzója sem labiális, mégis *k*-ra vezetik vissza a glottis formájában meglévő végződést. A *j* általában hiátustöltő hang, a megfelelő rokon nyelvi példákban (Hajdú 1966: 125) lehet, hogy ennek a maradványa, és csak funkciós hang, a latívszói **k* teljes lekopásával kapott szerepet; hasonlóan, noha más szempontból, újabban Honti is (Honti 1996: 134). Így a **mV/k >* (ösmagyar kori spirantizálódási tendencia) **wey* > *wé ~ wá > vé ~ vá* feltehető átalakulással magyarázható a magyar forma létrejötte.

A szamojéd és a magyar bizonyító anyag bevonásával megalapozottnak tekintjük a PU **m* lokatívszrag feltevését. Mindezt még kiegészítjük azzal az általánosnak látszó tendenciával, amely az uráli nyelvek szerkezeti fejlődésén, főként a kezdeti korban, végigvonul. Az adverbális és az adnominális szószervezetek részletes ábrázolásából kiviláglik, hogy az Nrag V és a Vrag N szerkezetek rag eleme azonosságot mutat egymással, noha más szófajú szavakat kapcsolnak össze. Esetünkben az

**Nm V*

**Vm N*

lokatívszói szerkezetben az *m* egyként járulhatott névszóhoz és igéhez, de míg az első szerkezetben határozóragos névszó maradt belőle, az igéhez járulva a korábbi szerepe (‘cselekvésben lenni’) jelentősen átalakult, képző lett belőle. Erre a jelentős mondat-történeti fejlődésre már Mészöly utalt (Mészöly 1942: 56–57, tovább víve gondolatát Nyíri 1963, 1965a, 1965b, 1976), de elgondolása, miként Nyírié, szintén nem vált általánosan elfogadottá. Véleményünk szerint azonban, amennyiben feltesszük (és erre minden okunk megvan), hogy a nyelv rendszer és régen is az volt, csak a nyelvi rendszer figyelembe vételével gondolkozhatunk helyesen az összehasonlító történeti nyelvészeti vizsgálatainkban.

IRODALOM

- Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai.
- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó
- Hajdú Péter 1973–1974: Gerundium és translativus a déli-szamjédban, *Néprajz és nyelvtudomány* 17–18, 49–54.
- Honti László 1988: Die ob-ugrischen Sprachen, in Sinor szerk.: 147–196.
- Honti László 1996: Az U/FU alapnyelv paradigmasorainak rekonstruálásáról, in Mészáros Edit szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, JATE, 133–137.
- A. Jászó Anna 1991: Az igenevek, in Benkő 1991: 319–352.
- Kulonen, Ulla-Maija 1993: *Johdatus unkarin kielen historiaan*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mészöly Gedeon 1942: Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján, *Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Philologica* 14, Szeged 3–112.
- Nyíri Antal 1963: Über den Ursprung des ungarischen Infinitivsuffixes -ni, *CIFU*, 115–120.
- Nyíri Antal 1965a: Zur Geschichte des ungarischen Partizipsuffixes -t, -tt, *CSIFU*, 359–366.
- Nyíri Antal 1965b: Az -ó, -ő képzős igenevek történetéhez, *Néprajz és Nyelvtudomány* 9, 23–31.
- Nyíri Antal 1970: Über ein finnisch-ugrisches Lokalkasussuffix -m, *Néprajz és nyelvtudomány* 14, 63–65.
- Nyíri Antal 1976: Zur Geschichte des Personalsuffixes -n in den ungarischen Zeitwörtern, *Finnisch-ugrische Forschungen* 40, 135–145.
- Rédei Károly 1996: A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere, *Magyar Nyelv* 92, 128–129.
- Sinor, Denis 1988: *The uralic languages*, Leiden, Brill.
- B. Székely Gábor 1993: On the origin of the predicative particle in Eastern Ostyak, *Linguistica Uralica* 29, 124–127.
- Toivonen, Yrjö Heikki 1944: Zur Vorgeschichte des ungarischen Lativs, *Finnisch-ugrische Forschungen* 28, 9–19.

STATIKA, DINAMIKA, NYELVTÖRTÉNET (FERDINAND DE SAUSSURE ÉS JAN BAUDOUIN DE COURTENAY)

H. TÓTH IMRE

A modern, strukturalista nyelvtudomány két nagy alakja Ferdinand de Saussure és Jan Baudouin de Courtenay. Hatásuk korszakalkotó a nyelvtudomány történetében.

Bár a két tudós munkásságának színhelye igen messze esett egymástól, nyelvészeti rendszerükben kétségtelen analógiák, megfelelések fedezhetők fel. Ezekre a közös elemekre hivatkozva nevezték el a tudománytörténészek Baudouin de Courtenay-t „szláv Saussure”-nek (Laziczius 1932: 5). Ez az elnevezés burkoltan abból a feltevésből indul ki, hogy a lengyel-orosz nyelvész szintén eljutott azokra a nagy, nyelvet érintő felfedezésekre (a szinkrón és diakrón nyelvszemlélet elkülönítése, nyelv és beszéd dichotómiájának felfedezése, valamint a beszédhangok funkcionális vizsgálata), amelyek a genfi tudóst kiemelik a nyelvtudomány történetében, de későbbben és talán nem is a genfi nyelvész eredményeinek ismerete nélkül. A tudománytörténetnek ez az eljárása, bármilyen ötletes is, nem tűnik megalapozottnak. Napjainkig vitás kérdés maradt, mennyire volt Saussure nézeteiben önálló, és mennyiben fogadható el az a megállapítás, hogy Saussure nézeteinek kialakítására hatással volt Baudouin de Courtenay is. Ez utóbbi feltételezésnek adott kifejezést Deme László, aki szerint Saussure Baudouin-re tett hatásának kérdését „vissza kell fordítani”, azaz a lengyel-orosz tudósnak a genfi professzorra gyakorolt hatását, ill. ennek a hatásnak a körülményeit kell vizsgálni. Ebből az elvből kiindulva Deme (1980: 360) azt javasolja, hogy a „szláv” Saussure helyett „inkább a genfi Baudouin-ről” kellene beszélnünk.

A nyelvtudomány történetének egyik fontos feladata az, hogy e két nagy nyelvész rendszerének sajátosságait, kialakulásának fázisait, forrásait feltárja és ezt követően döntsön a prioritás kérdésében, ha ez szükséges.

Hangsúlyoznunk kell, hogy itt az elsőség kérdésének csak tudománytörténeti jelentősége van. A francia nyelven író, Európa „szívében”, kulturális központjaiban működött Ferdinand de Saussure kétségkívül nagyobb hatást tett a nyelvtudomány fejlődésére, mint lengyel-orosz kollégája, aki Oroszország, Lengyelország egyetemlein vándorolva, kazányi korszakát kivéve, elég nehéz körülmények között dolgozott. Tegyük még hozzá ehhez az életrajzi adathoz, hogy Jan Baudouin de Courtenay legtöbb

művét oroszul és lengyelül írta, abban az időben, amikor a tudományos közvélemény sajnálatos jelmondata volt az, hogy „Rossica et Polonica non leguntur”.

Van még két olyan tényező, ami megnehezíti Baudouin de Courtenay tudományos örökségének feltárását. Ezek a következők:

1. A kiváló tudós közleményeinek nagy része nemcsak oroszul vagy lengyelül jelent meg, hanem ma már nehezen hozzáférhető orgánumokban látott napvilágot. Sok ötletét, elgondolását részletesen ki sem dolgozta, hanem egyetemi előadásai programjaiban vázolta fel. Sajnálatos tény, hogy ezekből az értékes vázlatokból napjainkig egy sem került teljes szöveggel kiadásra. A Moszkvában 1963-ban publikált, két kötetes, igen terjedelmes kiadás is csak szemelvényeket tartalmaz ezekből a tudománytörténeti szempontból oly fontos forrásokból.

2. A másik nehézség, amivel meg kell küzdenünk, Baudouin de Courtenay hosszú tudományos pályájával és személyiségének sajátágaival magyarázható. Ez a kiváló tudós – az igazság jobb megismerése érdekében – gyakran változtatta nézeteit. Ő maga beszél arról, hogy sokszor ki sem dolgozta elgondolásait, ötleteit. Ezek megformálását tanítványaira bízta. Így aztán érthető, hogy tudományos munkásságának 64 éve alatt álláspontja változott, módosult igen sok kérdésben. Mindez oda vezetett, hogy egy-egy probléma műveiben több megoldást is kapott. Erre a körülményre a tudománytörténészek nincsenek kellő tekintettel, és nem veszik figyelembe, hogy megállapításai egy adott időpontban hogyan függenek össze korábbi vagy későbbi nézeteivel.

E nehézségek ellenére sem szabad lemondanunk hagyatékának tanulmányozásáról. Ennek során a következő „menetrend” kínálkozik a legcélravezetőbbnek. Először meg kell vizsgálnunk Jan Baudouin de Courtenay legfontosabb nézeteinek forrását (ha vannak ilyenek), alakulásukat, módosulásukat. A kutatás e fázisa végén meg kell fogalmaznunk, hogy egy-egy kérdésben elfoglalt álláspontja mennyiben azonos, hasonló vagy látszólag hasonló Ferdinand de Saussure felfogásához. Csak ezt követően foghatunk neki a két tudós eredményeinek összehasonlításához, konfrontálásához, ami meglepő eredményekkel bíztat már a kutatások eddigi fázisában is.

Jelen dolgozatunk egy ilyen vizsgálódás-sorozat egy részét képezi. Célja az, hogy képet nyerjünk arról, hogyan értelmezte tudományos pályája során Jan Baudouin de Courtenay a statika, dinamika fogalmát és ezeknek a nyelvtörténethez való viszonyát.

Közismert tudománytörténeti tény, hogy Ferdinand de Saussure és Jan Baudouin de Courtenay milyen fontos szerepet tulajdonított a **szinkronikus** és **diakronikus** nyelvszemlélet elkülönítésének. Ezzel kapcsolatban jogosnak tűnik két kérdés felvetése.

Az első arra vonatkozik, hogy a fenti dichotómia kidolgozásánál milyen szerepe volt nyelvészeti iskolázottságuknak, tanulmányaiknak. Nem közös nyelvészeti „iskolá-

zottságuk”, tanulmányaik vezették-e őket e kettősség kialakításához? A válasz tagadó lesz. Kétségtelen, hogy a lengyel-orosz nyelvész az ólengyel nyelv főnévragozásának vizsgálatánál, az újgrammatikusok által oly nagy szerepet játszó analógiának vizsgálatával – még akkor is, ha ebben megelőzte kortársait – újgrammatikus indíttatású tudós volt. Kétségtelen azonban az is, hogy az éleselméjű, önállóságra törekvő tudós nem mindenben tudta elfogadni az új irányzat által kidolgozott elveket. Önálló úton járt és így lassan, de határozottan elfordult az újgrammatizmustól. Kissé leegyszerűsítve úgy is mondhatjuk, hogy nézetei kialakulásában alapvető szerep jutott az újgrammatikus tanítások, dogmák elleni fellépésnek, ill. azok kritikájának.

Ferdinand de Saussure, noha Lipcsében tanult, ahol az új irányzat legkiválóbb képviselői oktattak, szellemi függetlensége megőrzése végett teljes mértékben elhatárolódott tőlük. Ez a távolság csak növekedett közöttük és az újgrammatikusok között, azt követően, hogy megírta híres ifjúkori művét az indoeurópai magánhangzokról.

Az említett életrajzi okok kizárják a közös forrás felhasználásának lehetőségét.

Egy második kérdésként merül fel az, hogy egy tudományos kérdés, adott esetben a szinkronia és diakronia dichotómiájának megállapításában a kutatóknak a vizsgált tárgy, adott esetben a nyelv, elemzéséből kell-e kiindulniuk, vagy más tudományterületek (a természettudományok, társadalomtudományok) összehasonlítása, analógiája is felhasználható e célra.

A tudományos szakirodalomban, ismereteink szerint, még nem fordítottak figyelmet arra, hogy a szinkronia és diakronia dichotómiájának megállapításakor mind Jan Baudouin de Courtenay, mind Ferdinand de Saussure nem közvetlenül a nyelvi tényekből, jelenségekből indult ki, hanem más tudományterületek analógiájából.

Baudouin de Courtenay 1904-ben publikált *Nyelvtudomány* c. orosz nyelvű szócikkében, amelyet a nevezetes *Brockhaus-Efron Enciklopédiai Szótárba* írt, hangsúlyozza, hogy a nyelvtudomány pszichológiai és szociológiai diszciplína. Majd más tudományok, elsősorban a természettudományok analógiájára hivatkozva kitér arra, hogy e tudományokban is megfigyelhető a jelenségek **egymásmellettsége** és **egymásra** következése. Ennek megfelelően a nyelv vizsgálatában is megfigyelhetők olyan jelenségek, amelyek tanulmányozása során eltekinthetünk a történelemtől. Ha azonban a nyelvi jelenségeket időrendi sorrendben tekintjük át, akkor a nyelv történetével van dolgunk (Baudouin de Courtenay 1963 I: 98). Bár Baudouin de Courtenay az adott pillanatban nem fejtette tovább ezt a gondolatot, kétségtelen, hogy a szinkronia és diakronia kettőssége következtethető ki ebből a megállapításából. Rendkívül figyelemre méltó tény, hogy Saussure szintén külső analógiákra hivatkozva jut el a **statikus** és **evolútív** nyelvészet kettősségéhez. Ő az értékekkel operáló tudományok belső kettősségét vizsgálva jut el arra a megállapításra, hogy a nyelvben megkülönböztetendő az **egyidejűen** létező dolgok tengelye és az **egymásra** következő dolgoké. Az első tengelyhez tartozó jelenségek alkotják a statikus nyelvészet, a második tengelyen találha-

tók az evolutív nyelvészet tárgyát. A két ellentét kihangsúlyozása ad lehetőséget arra, hogy szinkron és diakron nyelvészetről beszéljünk (Saussure 1967: 105–106).

Természetes, hogy nemcsak a más tudományterületekkel megfigyelhető analógia vezette e két kiváló tudóst a szinkron és diakron megkülönböztetés megállapításához, hanem a nyelvi jelenségek önmagukban és önmagukért való vizsgálata is.

A továbbiakban azt kívánjuk felderíteni, hogy a nyelv tényeinek, jelenségeinek tanulmányozása hogyan vezette rá Baudouin de Courtenay-t a **szinkronia, diakronia** ill. **nyelvtörténet** kölcsönviszonyának tanulmányozásához.

Jan Baudouin de Courtenay-nek a nyelvre ill. a nyelvtudomány feladataira vonatkozó elgondolásának első részletes kifejtésére 1870. decemberében került sor a pétervári egyetemen, ahol felolvasta *Néhány általános megjegyzés a nyelvtudományról és nyelvről* c. magántanári előadását, amelynek szövege 1871-ben jelent meg nyomtatásban. Baudouin de Courtenay először itt érintette a statika és a dinamika viszonyát.

A nyelvtudomány részterületeinek vizsgálata során a nyelvi tények analíziséből kiindulva a grammatikát három nagy részre osztja: fonológiára (fonetikára), szóképzés tanra (a szó legteljesebb értelmében véve) végül mondattanra. A fonológia szintén három részre tagolható. Ezek a következők: **fiziológiai hangtan**, a hangok funkciójával foglalkozó hangtan, **funkcionális hangtan**, amelynek vannak szóképzési és morfológiai vonatkozásai, végül a hangok genetikájával foglalkozó, **történeti hangtan**. A közöttük levő viszonyt szerzőnk így határolja el:

„A fonetikának az első, a fiziológiai és a második, a morfológiai része a hangok életének feltételeit és törvényszerűségeit a nyelv egy adott pillanatában, állapotában tanulmányozza (a hangok statikája), a harmadik rész pedig – a történeti – a hangok fejlődésének törvényeit és viszonyait az időben tanulmányozza (a hangok dinamikája)” (Baudouin de Courtenay 1963 I: 67). Idézetünk jól mutatja, hogy kezdetben Baudouin de Courtenay csak a hangtanban (fonológiában) tett különbséget statika és dinamika között.

Valószínű, hogy ez a megkülönböztetés nem elégítette ki az ifjú tudóst. A probléma továbbgondolása során a nyelvi jelenségek bonyolultabb viszonyai bontakoztak ki előtte. Erről tanúskodik az az egyetemi programvázlat, amelyet 1872–1873-as tanulmányútja során dolgozott ki és Kazányban publikált az 1875-76-os tanév során.

Ebben a vázlatban *A hangok statikája* c. alatt két nagy tudományterületet különít el.

1. Akusztikai-fiziológiai, és 2. Pszichikai (funkcionális). Figyelemre méltó azonban az a tény, hogy az 1. **Akusztikai-fiziológiai részt** két alcsoportra osztja, a) fiziológiai-statikai és b) dinamikus mozzanatokra. A dinamikus mozzanatokhoz azok a hangjelenségek tartoznak, amelyek a hangok fiziológiai sajátágaiból következnek be bizonyos körülmények között (asszimiláció, disszimiláció stb.). Az akusz-

tikai-fiziológiai részt követi a pszichikai (funkcionális). A *hangok statikája* címen összefoglaltak után következik a *Hangok dinamikája* c. rész vázlata, amely a hangváltozásokkal és azok törvényszerűségeivel foglalkozik. Tematikája alapján ezt a részt már valóban hangtörténetnek (történeti hangtannak) tekinthetjük.

Ebben az előadásvázlatban, tervezetben az az újszerű, hogy Baudouin de Courtenay a statikus hangtani jelenségek mellett észreveszi a **statikában rejlő dinamikus** adottságokat, amelyek egy adott pillanatban, az adott hangrendszerben változásokhoz vezetnek, függetlenül attól, hogy hogyan alakul e változások sorsa (Baudouin de Courtenay 1963 I: 81).

Baudouin de Courtenay nézeteinek további fejlődéséről tanúskodik kazányi előadásainak *Részletes programja* az 1876–77-es tanévben. Ebben a programban a *Hangok statikája* c. részben a következőket olvashatjuk: „A hangok törvényei és megfelelései: 1. statikusak, amelyek a nyelv létezésének egy mozzanatában jelennek meg, dinamikusak, amelyek a nyelv fejlődésében jelentkeznek” (Baudouin de Courtenay 1963 I: 89).

E hely értelmezésében és helyes megértésében az segít, ha tudjuk, hogy Jan Baudouin de Courtenay különbséget tett az **egyéni nyelv és közösségi, kollektív nyelv** között. Az egyéni nyelvnek – szerinte – fejlődése van, de nincs története. A kollektív nyelvnek története van ugyan, de nincs fejlődése. A statikában levő dinamizmus megértéséhez a kulcsszó a **fejlődés** értelmezésében rejlik. Ha a dinamikus jelenségek a nyelv fejlődésében jelentkeznek, akkor az egyéni, individuális nyelvben végbemenő hangjelenségekről van szó, amelyek csak közvetve tükröződnek a közösség nyelvében, bár az is előfordulhat, hogy abba nem hatolnak be. Az említett program külön részét képezi *A hangok dinamikája*, azaz a fonetika történeti, etimológiai része. Itt egy új fogalommal találkozunk, amelyet Baudouin de Courtenay a hangok **tartósságának** nevez. Ez a tartósság jelen van a hangok statikájában és dinamikájában. Feladata a változások korlátozása, fékentartása. A hangváltozásoknak is kell, hogy hatása, féke legyen (Baudouin de Courtenay 1963 I: 89).

Ami ebben a programban az előző megállapításokhoz viszonyítva újnak tekinthető, az a dinamika ill. a dinamikus mozzanatok kiterjesztése a morfológia ill. a szintaxis, a mondattan területére. Így szó esik a morfológiai statikáról és morfológiai dinamikáról. A mondattan kapcsán szerzőnk arra hivatkozik, hogy itt éppen úgy megvan a statika és dinamika kettőssége, mint a hangtanban. Mindez annak a kimondására vezeti őt, hogy a fonetikában, morfológiában és mondattanban a nyelv párhuzamos és egyforma törvényszerűségei nyilvánulnak meg (Baudouin de Courtenay 1963 I: 101). A grammatikát illetően még egyszer összefoglalva nézeteit a következő megállapítást teszi: „Törvényszerűségek és erők: 1. statikusak, azaz a nyelv egyidejű helyzetében (állapotában) működők, 2. dinamikusak, amelyek a nyelv fejlődését idézik elő” (Baudouin de Courtenay 1963 I: 102).

Előadásainak az 1877–78-as tanévben meghirdetett programjában a fonetikai jelenségek vizsgálata során egy olyan értékes és előremutató megállapítást tesz, amely érvényes lesz (a későbbiekben) a nyelv egészére is. Ez a következőképpen hangzik: „A nyelv egyensúlyának, állapotainak törvényszerűségeivel a statika foglalkozik, míg az időben történő törvényszerűségeinek, a nyelv történeti mozgásának törvényszerűségével a dinamika” (Baudouin de Courtenay 1963 I: 110). Bár Baudouin de Courtenay e megállapítását a fonetikára vonatkoztatva teszi meg, jogos az a feltételezésünk, hogy a statika és dinamika dichotómiája a nyelvtudomány többi részterületére, sőt az egész nyelvtudományra jellemző. Szerzőnket a statika és dinamika kérdése továbbra sem hagyta nyugodni. Úgy tűnik, hogy a megoldást egy, a szláv nyelveknek az indoeurópai nyelvekhez való viszonyáról szóló előadásában találhatjuk meg, amelyet 1883-ban már a kazanyi egyetemről való távozása után olvasott fel a jurjevi egyetemen.

Előadásában kiemelt helyet kap a fonetikai tények vizsgálata. Ennek során a következő megállapításokat olvashatjuk:

1. A hangkészlet állapotát (состояние) jellemezhetjük leírólag, **statikusan**.
2. Figyelmet kell fordítani a hangok **dinamikájára**, azaz vizsgálni kell, mivel és hogyan indokolható keletkezésük egy adott pillanatban.
3. Az ilyen dinamikus mozzanatok hosszú sorának eredményeképpen keletkezik a nyelvek hangtani jelenségeinek harmadik faja, mégpedig a hangok **történeti fejlődésének** jellemzése (Baudouin de Courtenay 1963 I: 133).

Ebből a megállapításból kiviláglik, hogy Baudouin de Courtenay számára mind a beszédhangok, mind a nyelv vizsgálatának kettős lehetősége létezett: a **statikus** (leíró) és a **történeti**. A **dinamika**, a mozgás vizsgálata – úgy tűnik – nem képez a nyelvtudományon belül önálló aspektust. Ennek valószínű az az oka, hogy a nyelv egy adott **állapotában** is vannak dinamikus mozgások, amelyek elsősorban az egyéni, individuális nyelvben léteznek. Ha e mozzanatok az egyéni nyelvből átkerülnek a kollektív nyelvbe, és ott elterjednek, amihez bizonyos időtényező szükséges, akkor a dinamikus mozzanat nyelvtörténeti tényné lesz. Azért szükséges ezt a dichotómiát hangsúlyoznunk, mert a szakirodalomban elterjedt az a nézet, hogy később Baudouin de Courtenay a statika és történelem **kettősségét** felváltotta a statika, dinamika, történelem **hármasságával**. A rendelkezésre álló forrásokból e hármasság feltételezése nem mutatható ki.

F. M. Berezin, aki ezt a hipotézist kidolgozta, a kazanyi iskola kitűnő képviselőjének, Baudouin de Courtenay legismertebb tanítványának, Mikolaj Kruszewskinek *A nyelvtudomány vázlat*a c. művéből indult ki. Mivel Kruszewski a statika, dinamika, nyelvtörténet hármasságát következetesen hangsúlyozza – érvel Berezin (1968: 186) –, ezt a felosztást csak Baudouin de Courtenay-tól vehette. Ez a feltételezés szerintünk a források alapján nem bizonyítható Baudouin de Courtenay esetében.

Jan Baudouin de Courtenay nyelvészeti nézeteinek rövid, de lényeges összefoglalását adja egy 1897-ben írt önjellemzésében.

Ebből a tudománytörténetileg oly fontos megnyilatkozásából idézzük következő megállapításait: „Nincs mozdulatlanság a nyelvben... A nyelvben, mint a természetben általában minden él, mozog, minden változik. A nyugalom, a megállás, megtorpanás – látszólagos jelenség: a mozgás egyedi esete a minimális változások viszonyai mellett. A nyelv statikája csak dinamikájának, vagy inkább kinematikájának egyedi esete csak. A nyelvben a tovább nem osztható nyelvi egységek helyeinek örökös átcsoportosítása megy végbe. Hol a nyelv egyik eleme növekedik meg a másik rovására, hol, ellenkezőleg, egy ismert egység veszti el összetevőjének egy részét egy másik javára. Egyik egység eltűnőben van, a másik születik” (Baudouin de Courtenay 1963 I: 349).

A neves tudós idézett megállapításából, amely a nyelvben a változást tartja a legjellemzőbb vonásnak, logikusan következik a nyelv történeti jellegének kihangsúlyozása. Ugyanakkor az állandó mozgás, átszerveződés kiemelésével is a **dinamika** szerepe jut előtérbe. A statika csak látszólagos jelenség ebben a felfogásban.

Jan Baudouin de Courtenay-nak a nyelv lényegére vonatkozó sajátos megállapítása, amely emlékeztet az efézusi Herakleitosznak a természet állandó mozgásáról szóló híres kijelentésére, nem áll egyedül a kor nyelvtudományában. Hasonló megállapításra jutott F. de Saussure-nak a szinkronia és diakronia viszonyáról való felfogását bírálva 1917-ben jeles kortársa, H. Schuchardt, aki a következőket írta:

„Nyugalom és mozgás (az utóbbi a legszélesebb értelemben véve) nem ellentétek: a valóságos csak a mozgás, a nyugalom – csak látszat. A nyugalomnak a pillanatnyi fényképmásolat felel meg, a mozgásnak – az egymásutániség, amely például a moziban figyelhető meg” (Schuchardt 1950: 189).

Mint említettük, jellemző Baudouin de Courtenay nyelvészeti megállapításaira, hogy szinte állandó korrekció, módosítás tárgyaivá válnak, amelyeket e kiváló tudós a nyelvről szóló helyes megállapítások végett gyakran újrafogalmazott.

Már Baudouin de Courtenay korai előadásában olvashattunk a **nyelvi egyensúly** biztosítására végbemenő, az állandóságot, stabilitást biztosító folyamatokról, amelyek a változások ellenében hatnak.

Kazányi korszakában a fiatal tudós hangsúlyozta a statikában a dinamikus mozzanatokat, a dinamikában (nyelvtörténet) pedig az állandóságot biztosító statikus tendenciákat. E kérdések részletesebb kifejtésére *A hangtörvények* c. dolgozatában kerített sort, amelyet az újgrammatikusok „hangtörvények kivételnélküliségéről” szóló tanításának cáfolataként írt.

Vizsgálódásainál kiinduló pontul az az újgrammatikus megállapítás szolgált, hogy az egyéni nyelvben (beszédben) végbemenő alig-alig észlelhető artikulációs és akusztikai elmozdulások hosszú sora vezet el egy **meghatározott hangváltozás bekövetkezéséhez**. Baudouin de Courtenay e folyamat meglétét elismerve, kiemeli az

egyensúlyt biztosító, a változások ellen ható mozzanatok. Ennek kapcsán a következő megállapításra jut:

„Függetlenül ezektől az ingadozásoktól és az állandó változékonyságtól, megállapíthatunk egy ismert »konzervativizmust«. Azt mondva, hogy «valami állandóan változik», hozzá kellene tennünk, hogy »valami állandóan megőrződik és változatlan marad«” (Baudouin de Courtenay 1963 II: 201). Ez a konzervativizmus, ez a dinamikában megfigyelhető statika, állandóság biztosítja, hogy a nyelv betöltheti alapvető, kommunikatív funkcióját.

A nyelv különböző szintjén végbemenő változások ellen fellépő folyamatok egyikét alkotják a **prohibíció**s (mai műszóval kompenzációs) folyamatok, amelyek fontossága ebben a tanulmányában jelentős hangsúlyt kapott (Baudouin de Courtenay 1963 II: 198). Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznánk, csak jelzésszerűen említjük meg, hogy a modern strukturalista nyelvészeti irányzatokban a prohibíció, vagy kompenzációs folyamatoknak igen jelentős szerep jut. A szlavisztikában a V. I. Georgiev ill. J. Žuravlev által képviselt történeti morfológiai iskola alapelvét éppen a kompenzáció sajátosságai alkotják.

Jan Baudouin de Courtenay nyelvi változásra ill. stabilitásra vonatkozó megállapításait vizsgálva kimondhatjuk, hogy ő a nyelvet olyan szubsztanciának tekintette, amelyre az a jellemző, hogy az állandó változások (dinamikus tendenciák) ellenére funkciója betöltése végett megőrzi, megtartja stabilitását, állandóságát, állapotát. A nyelvnek ez a lényegi tulajdonsága – ha a modern természettudományokból keresünk rá analógiát – a biológiai **homeosztázis**ra emlékeztet. A változások mellett megmutatózó, érvényesülő stabilitás a nyelv strukturális jellegéből következik.

Tudománytörténeti megállapításainkat aligha tekinthetnénk gyümölcsözőknek, ha nem hívnánk fel a figyelmet azokra az összefüggésekre, amelyek a „szláv Saussure” és F. de Saussure nyelvészeti megállapításai között kétségtávol fennállnak. Annál is inkább szükséges elvégeznünk ezt az egybevetést, mert a két jeles nyelvész elméletének összevetése is jelen dolgozatunk tárgyát képezi.

Közismert tény, hogy a Baudouin de Courtenay tanításaiban oly fontos helyet elfoglaló statikát és dinamikát (nyelvtörténetet) a F. de Saussure által megállapított statikus és evolútív (diakron) nyelvszemlélettel szokás összevetni (Jakobson 1971: 421). Van azonban a Saussure-i hagyatékban egy olyan kevésbé ismert megállapítása, amely kézenfekvőbb a már említett szinkroniával, diakroniával való egybevetésnél.

F. de Saussure korszakalkotó *Bevezetése* kialakulása és keletkezése szempontjából igen fontos szerepet játszanak kéziratban fennmaradt jegyzetei, amelyeket R. Engler publikált 1974-ben. E feljegyzések közül igen értékesek tárgyunk szempontjából azok a gondolatok, amelyeket Saussure *Állapot és mozgás* (*status és motus*) c. alatt vetett papírra 1897 előtt.

Saussure szerint fontos a nyelvben a **status** és **motus** megkülönböztetése. A genfi tudós kiemeli, hogy a nyelv valójában nem ismerhető meg a motus és a status elkülönítése nélkül. A nyelv statusa (állapota) és motusa (mozgása) két különálló fokozatot képvisel. Nem kapunk helyes képet a nyelvi **tényekről**, ha nem világos előttünk az, hogy egy adott nyelv állapota (statusa) eseményekből áll (Saussure 1990: 113. Oroszul). Ennek a megkülönböztetésnek a kapcsán a következőket olvashatjuk az Engler publikálta hagyatékban: „Status és motus. Az összes részleges és általános jelenség, amelyeknek arénájává válhat a nyelv, vagy az **állapotok része** (Saussure kiemelése), amelyek közül mindegyiket meghatározott megfelelő időpontban jellemeznek, vagy pedig **eseményekként** (Saussure kiemelése) jelenik meg előttünk” (Saussure 1990: 114. Oroszul). Saussure hangsúlyozza, hogy a statusnak általában nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint azoknak az eseményeknek, amelyek következtében ez kialakul. Ugyanakkor előfordulhat az ellenkező előjelű túlzás is, amikor az állapotnak a jelentőségét túlbecsülik és az azt létrehozó motus (mozgás) háttérben marad (Saussure 1990: 116. Oroszul). A jelenségeket összefüggéseiben vizsgáló Saussure azt javasolja, hogy a nyelv tényeit úgy kell értelmezni mint **állapotot és eseményt**, amely az állapot előidézője lehet. A **tény** szó – szerinte – a legalkalmasabb eszköz annak a számára, aki ezzel a szóval a statikus és diakron mozzanatok eredményeit kívánja megjelölni és megkülönböztetni. Saussure a status és motus elkülönítése során tett megfigyeléseit a következő négy pontban összegzi: 1. feltétlenül meg kell különböztetni az eseményt az állapottól, 2. a két különbséget egymással szembe kell állítani, 3. a status és motus egymástól megkülönböztetendő, 4. a status és motust elhanyagoló szempont nem törvényes és nem vezet megfelelő eredményekhez a nyelv vizsgálatában (Saussure 1990: 119. Oroszul).

Összevetve Baudouin de Courtenay megállapításait a **statikáról, dinamikáról**, lehetetlen észre nem venni azt a hasonlóságot, amit megállapításai felmutatnak a Saussure által egymástól elkülönített, sőt, szembeállított **status, motus, állapot, esemény** kettősségével. Ugyanakkor ki kell hangsúlyozni, hogy a statika és dinamika Baudouin de Courtenay nyelvi rendszerében nem ellentmondásos, egymást kizáró jelenség, mert dichotómiájuk feloldódik a nyelv történetében.

IRODALOM

Megjegyzés: bár dolgozatunkban Jan Baudouin de Courtenay nevét latin betűkkel adjuk vissza, műveinek orosz nyelvű kiadásánál megőrizzuk a cirillbetűs írást.

Baudouin de Courtenay 1963 = Бодуэн дэ Куртенэ, И. А.: *Избранные труды по языкознанию I-II*, составил В. И. Григорьев – А. А. Ломтев, Москва, Академия Наук СССР.

Berezin 1968 = Березин, Ф. М.: *Очерки по истории языкознания в России*, Москва, Наука.

Deme László 1980: Egy kérdés visszafordítása, *Nyelvtudományi Közlemények* 1-2, 358–360.

Jakobson, Roman 1971: The Kazan'i school of Polish linguistics, in Roman Jakobson: *Selected writings II*, The Hague – Paris, Mouton.

Laziczius Gyula 1932: *Bevezetés a fonológiába*, Budapest, kiadja a magyar Nyelvtudományi Társaság.

Saussure, Ferdinand de 1967: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, közzétette Ch. Bally és A. Sechehayé, fordította B. Lőrinczy Éva, Budapest, Gondolat.

Saussure, Ferdinand de 1990: *Заметки по общей лингвистике*, перевод Б. П. Наумова, Москва, Прогресс.

Schuchardt, H. 1950: *Избранные статьи по языкознанию*, перевод с немецкого А. С. Бородича, Москва, Издательство Иностранной литературы.

A NÁM KÖTŐSZÓ LATIN EREDETÉRŐL

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. Tíz esztendővel ezelőtt köszöntöttük tisztelt professzorunkat: Nyíri Antalt, nyolcvanadik születésnapján. Most, hogy elérkezett a kilencvenedik évforduló, ismét szívből kívánunk jó egészséget, frissiséget, töretlen alkotókedvet kedves ünnepeltünknek!

Magam annakidején egy – a kódexek korában is ritkán előforduló – kötőszó eredeztetésével igyekeztem megtsisztelni az etimologizálás területén is kimagasló mestert: Nyíri professzort. A középmagyar írott nyelvben itt-ott megjelenő *nám* ‘mert, hiszen’ kötőszóról a latin eredetet derítettem ki, és ezt a származtatást adatokkal próbáltam kétségtelenné tenni (Népr. és Nytud. XXXI–XXXII, 211–17 = Nyíri-émlék-könyv; Szeged, 1987–1988).

Két okból térek vissza e témára. Az egyik ok az, hogy az időközben megjelent háromkötetes összefoglaló nyelvtörténeti munka: A magyar nyelv történeti nyelvtana különböző fejezeteiben nem egyformán nyilatkoznak erről a kérdésről. A másik ok pedig az, hogy újabb adatok támasztják alá az általam ott, akkor mondottakat.

2. A történeti nyelvtanhoz sajnos nem csatoltak mutatót. Végiglapozva a köteteket, a kötőszókat, illetőleg a módosítószókat vizsgálva az alábbi helyeken találtam utalást kérdéses szavunkra. A II/1. kötetben Juhász Dezső „A latin minta és az irodalmi nyelv hatása a kötőszórendszer alakulására” című rövid fejezetében elfogadja megállapításomat, és a következőket írja: „Van olyan ómagyar kötőszónk is, amely átvétel útján került a latinból a magyarba...” (II/1, 801), ez a *nám*. Idézi is tanulmányom két perdöntő adatát (JordK. 552, 612). Módosítószói szerepét is számba veszi, a *lám* hatását is érintve; itt még megemlíti zárójelben (de kérdőjellel!) a belőle való származtatás lehetőségét: „*lám* (?> *nám*)” (i. m. 802.). Majd a rövid fejtegetést így zárja le: „Mint jövevény kötőszó e korban egyedülálló jelenség, használata elég szűk körű, és később vissza is szorul” (uo.).

A történeti grammatika II/2. kötetében Balázs Judit a módosítószók taglalása során a fentiekkel ellentétben egyértelműen a *lám*-ból származónak tekinti *nám* szavunkat, nem is tekinti önálló szónak, hanem csupán a *lám* alakváltozatának. A latin eredetet fel sem tételezi: „A *lám* ~ *nám* eredetét tekintve abba a típusba illeszkedik, amelybe a *talán*, *hiszen*: modális tartalmú, főmondat pozíciójú E/1. igei állítmányból, a *látom*-ból fejlődött módosítószóvá” (II/2, 78). Itt utal az I. 509-re, ott azonban Juhász Dezső csupán a *lám* levezetését adja meg, a *nám*-ról nincs is szó. A továbbiakban pe-

dig azért téved Balázs Judit, mert a *nām* kötőszói szerepe vitathatatlan, nem mindig „tagmondatszerű”, ahogyan véli. A *lām* és *nām* funkcióbeli különbségét viszont érzékelte: „A *nām* alakváltozat árnyalatnyival sűrűbben tűnik fel” magyarázó tagmondat előtt, s hozzáfűzi még: „... talán a latin *nām* nyomatékositó elemként is használatos magyarázó kötőszó erősíthette pozícióját”. Itt idézi a DöbrK. 458-ról való (egyébként e kódex egyetlen) adatát: „ez es ű vele vala: | mert | *nam* galileai»: et hic cum illo erat; *nam* et Galilaeus est” (MNYTNY. II/2. 79). E fejezet szerzőjét az ilyen adatok nem győzték tehát meg a latin eredetről, csupán „pozícierősítésre” gondol.

Papp Zsuzsanna a mellérendelő kötőszók között említi a *nam*-ot. „Tagmondat élén elvértve, de szövegmondat határán gyakrabban előfordul a *nam*, *nām*: ‘ugyanis, hiszen, mert’ jelentésű kötőszó, amely a latin *nam* kötőszó átvételének látszik. Ha valóban ezzel és ilyen szerepben használatos kötőszóval van dolgunk, korán kihalt. E latin jövevénytörő élete mindenestre további vizsgálatot kíván”; s említett szerepére bemutat egy általam idézett adatot az ApMél. 19-ről (MNYTNY. II/2. 751).

A három idézett szerző tehát más-más módon foglal állást az eredet kérdésében. Ez lehet ugyan természetes egy többszerzős műben, mégis szükséges volna legalább utalni – lapszám szerint – egy ilyen összefoglaló munkában arra, hogy a többi szerzőtárs hogyan vélekedik ugyanarról a nyelvi jelenségről, ha egymástól eltér a véleményük.

3. Papp Zsuzsanna óvatos megfogalmazása arra ösztönöz, hogy folytassuk az általa javasolt további vizsgálatot a latin eredet kérdésében, hiszen mint írja, „e latin jövevénytörő élete ... további vizsgálatot kíván.” Ezért olvastam el, vagy néztem bele néhány nyelvemlékbe, korábbi állításom ellenőrzése céljából.

Elsőként hivatkozott tanulmányom egyik JordK.-beli adatát ismétlem itt meg, elsősorban azért, mert latinja jól ellenőrizhető (Máté XV, 27): „... *nam* et catelli edunt de micis, quae cadunt de mensa dominorum suorum” – ez a szövegrész a JordK. 402-n a következőképpen hangzik magyarul: „... de *nam* az az kelek es eeznek az morsa-lekbol, kyk lewe hwlnak hw vroknak aztalarol”. Ugyanerre az evangéliumi helyre az ÉrsK.-ben is rátaláltam, és érdekes: a *nam* ott is szerepel, jóllehet a két fordítás közvetlenül nem függ össze egymással. „De *nam* az kölkeczkeek ees eeznek az morfalekokból kyk le efnek az ew wroknak aztalarol” (Érsk. 8.). A latin *nam*-mal való összefüggése a magyar *nam* kötőszónak itt nem vitatható.

Azt tapasztaljuk, hogy e kötőszó előfordulása összefügg a fordított szöveg forrásával, de minden bizonnyal a másoló nyelvhasználatával is; vannak kódexek, amelyekben alig-alig bukkan elő. A DöbrK. (458) egyetlen adatáról úgy sejtem, hogy szinte véletlenül maradt a szövegben, vele szemben ugyanis a *mert* a használatos; talán nem ok nélkül szerepel itt is, az egyetlen *nam* mellett a *mert* („*mert nam*”). (Esetleg tudatos mellőzésről van szó.)

A NádK.-ben többször is előfordul a *nam*. Végigolvasva a kódexet azt tapasztaltam, hogy nemcsak a bibliarészletekben, hanem az élőnyelvet jobban tükröző egyéb

jámbor olvasmányokban, elmélkedésekben is megtaláljuk szép számban. Egy, az ÓMS. mondanivalójával összecsengő, a Krisztus kínszenvedését megelevenítő fejezetben olvasható Mária-siralom részletében találjuk az alábbiakat: „zerető éggetlen eg fiam, éggetlen eg örömem, en lelkőmnec előtte mindőn vigafagom teged hóg en halyak megh maftan ith, *Nam* tegődet halalra zúltelec volt” (NádK. 273–74). Lehetetlen észre nem vennünk az erőteljes beszélt nyelvi hatást annak ellenére, hogy mintája valamely latin planctus is lehetett, de éppenúgy a feltehetően sok változatban énekelt magyar nyelvű siralmak is érvényesíthették hatásukat. Érdeemes a megelőző részletet is hozzáolvasni, hogy lássuk: mennyire hasonlít az ÓMS.-ra ez a részlet, mintegy kifejti, variálja annak mondatait. (Megtaláljuk ugyan e kódex 342. lapjától egy külön fejezetben a Mária siralmáról szóló hosszú elmélkedést: „Vrnac Neuebe kezdetic a bodog ziz anya marianac siralmarolvalo emléközet ekeppen” címmel; ennek szinte teljesen megfelelő WinkIK.-beli párhuzamára a Nyelvemléktár XV. kötetének előszavában [XXIX–XXX. 1.] Katona Lajos felhívta a figyelmet a NádK. ismertetése során. Ez azonban független az imént idézett, az ÓMS. szavaival összecsengő kódexrészről.) Itt tehát a *nam* beilleszkedik már a magyar szövegbe, ugyanolyan magyarázó kötőszóként, amilyen szerepben a latin is használja. Hasonlóan a következő részletekben is: „... hova lóth maftan a nag család, ki || tegőd kőuetvala... *Nam* nem vağ maft a neg zegű kő toromba, fem a nag zelős palotaba, De feköz maft a keferű coporfoba” (NádK. 314–15: A lélek és test vitája); „O zemerőmtelen halal, *Nam* te mind ez napeg oriafokat, es nag erős vitezeket meg gőztel, es imma kelle tegőd meg- || gőzni eg erőtelen leannakee?” (NádK. 359–60); „Kegelmeffegős fiam iefus, *nam* kőzőnfegős aña zent eghaz mond engőmet irgalm íerő bodog aňanac hóg az legec Irgalmaz a binős azzoňiallatnac, *Latode* mel’ ziue zerent kecr, es sir” (NádK. 664). (Itt felfigyelhetünk arra is, hogy a *nam* közelében a *látod-e* megjelenése valószínűtlenné teszi a *lám* → *nám* összefüggést, hiszen akkor itt *nám* helyett *lám* volna várható, amint a DebrK. Balázs Judit idézte adataiban MNyTNy. II/2, 79-en látjuk.)

Amint látható, a NádK. nyelvben eleven magyar kötőszónak bizonyul a *nām*. Ezt az is mutatja, hogy megtaláljuk olyan helyen is, ahol a latin eredeti jól hozzáférhető, de nincs benne a magyar *nām*-nak megfelelője: „Iőttetők mikeppen tolvayra, tőrőckel, es rudackal megfogni engőmeth *Nam* mindőn napon veletőc voltam a temp-lomba tanetvan...” (NádK. 191): „Tamquam ad latronem existis cum gladiis et lignis comprehendere me? Cotidie eram apud vos in templo docens...” (Márk 14: 48-9, vö. még Luk. 22: 52–3). (A DöbrK. 458-on a megfelelő szövegben a *nam* helyén *holot* található.) Az azonban kétségtelen, hogy a *mert* a jóval gyakoribb ebben a nyelvemlékben is.

A *mert nam* együtt is előfordul egy helyen e kódexben is (a kárhozottakról van szó): „Mennec honac hidegfeđeről igőn, nag hewfegre It vettetic eg keres Mikeppen mehetnec eģgűnnen mafua, *mert nam* vğmondnac, hóg a pocolba ol’ nag zorořřag lezen, mint az faytoba igőn megzoretoth zőlő tőrőkől” (NádK. 82.). A hasonlat erőtel-

jes, a mindennapi életből vett szóképet tartalmaz. (Egyébként a *mert* kötőszó nem mindig oksági viszonyt fejez ki, pl.: „Nolczad keñña a pocolnac ez *Mert* oth vağon zòntelen valo ifteni karomlas” NádK. 101; jelentése inkább ‘hogya’, ill. egyszerűen kapcsoló szerepű. Hasonló példa: „Tized keñña a pocolnac ez, *Mert* oth vannac gòtrò fergek NádK. 107. stb.).

A latin hatást érzékletesen illusztrálja vizsgált kódexünk végén az egyik latin himnusz, amelynek sorait a magyar megfellelőkkel váltakozva jegyezte fel a kódexíró, majd a dallamot is lekottázta, aláírva a szöveget. Szemmel látható itt a latin nyelv közvetlen jelenléte. A latin eredetiben megtaláljuk a *nam* kötőszót kétszer is, s hogy a rákövetkező magyarban *mert* szerepel a helyén, az már tudatos fordításra, a nyilvánvalóan latinnak is tudott *nam* kerülésére mutat. Íme a szöveg egy részlete: „Aue falutis hoftia fily dei castaque (!) matris *Nam* te fide apprehenso, finceriter pleneque credo Iduòzleg iduòffegòs hofta iftennec tiztha aňanak fya, *Mert* tegòdet hythben lathlak, tiztan es telyeffegel hizlek *Nam* tu es meus saluator... *Mert* te vağ en iduòzitòm...” (NádK. 695–96, ill. a kotta alatt még egyszer a latin szöveg kezdő sorait találjuk a 697-en).

Ezt mutatta tehát a NádK. nyelvezete.

A *lám* és *nám* megjelenése ugyanazon szövegrészben – különböző szerepben – szintén külön eredetüket mutatja.

A NagyszK. első részében egy dialógus olvasható a bölcsesség („Sapiencia”) és a tanuló deák („Discipulus”) között – mint a bevezető sorok mondják: „zent Anselmus keñve” alapján. E részletben egymás közelében van a *nám* és a *lám* szó: „Mert mindòn allatoknac tekellètòs reze a magas meñből iftentòl adatic ide alaa, de maga *nam* az embòr természet zerent innet || az alforol kezduen... igèkòzic felyeb hagnia...” (NagyszK. 2–3, idézi Balázs J. is: i. h.); „O en vram, es en iftenòm, *Nam* menth keğesben theez en velem, attol incab keferògh... az en lelkòm” (NagyszK. 83); „– O en edòs iftenòm, *lam* elmemben megfogatkozom” (NagyszK. 58); O *lam* demaga ha nemikeppen kòuel lattaffeg ò neki vidamfaga, de *lam* el eñezetven vağon az ky vòtòt belòl vntalan ragya...” (NagyszK. 63) stb.

Az ÉrsK.-ben szintén megtaláljuk mind a *nám*, mind a *lám* szót: ‘Es monda peternek fymon alvwze *nam* wgy kerkedel wala ez elet hogy meg halz mellettem Myre nem wyğaztal en welem egy oraygh” (ÉrsK. 89); „Es kezde... ymezth mondanya *Nam* mondaim nekòd hogy az te azzonyodnak laba allol enghòmet el tòròltes” (ÉrsK. 524). (Vö. még a Máté-evangéliumból már fentebb idézett részt.) – „Oh *lam* wagyok dycze-thelen myt tegyek mynd ezewk ellen Oh *lam* een nem uoltham felfegh de mynden napy zegyenfegh” (ÉrsK. 515: a *Fletus Imperatoris* című verses szövegből) stb. Ezek az adatok egymás közelében – a NagyszK.-ból idézettekhez hasonlóan – a két szó önállóságát bizonyítják, annál is inkább, mert a *lám* sohasem fordul elő kötőszó értékben, belòle tehát kötőszó nem is születhetett. (Egyébként ugyanazon szónak a „változatai” azonos szövegrészben nem szoktak előfordulni, még akkor sem, ha esetleg

nyelvjáráskeveredést tételeznénk fel, és a *nām*, *lām* formákat nyelvjárási változatoknak tekintenénk.)

4. Lezárva mondandómat: az idézett kódexrészletek olvastán változatlanul, továbbra is meggyőződésem, hogy a hihalt *nām* modális tartalmú kötőszónk nem fejlődhetett a *látom* → *lām* → (ebből „hasonulással”) → *nām* módosítószóból, amely kötőszóként nem fordul elő, hanem azonos a neki jelentésében, mondatbeli helyzetében teljesen megfelelő latin *nam* kötőszóval. E hatás érvényesülésére – remélem – sikerült megbízható fejtegetést felvázolnom.

POSZTALVEOLÁRIS ÖSSZEOLVADÁS

ZSIGRI GYULA

A *t* végű igék felszólító módjában bekövetkező posztalveoláris összeolvadásnak két típusa különíthető el: az egyikben a tövégi */t/* és a felszólító mód */j/-je* */ʃ:/-sé*, a másikban */t:ʃ/-vé*¹ olvad össze. Mindkét típusban két-két ige csoport vesz részt:

(1) (a) *s*-ező igék

- (i) minden olyan *t* végű ige, amelyben a */t/* előtt rövid magánhangzó van, pl. *nevet + j → nevéss*;
- (ii) a *lát*, a *bocsát* és a *lót(-ít)*: *láss*, *bocsáss*, *löss-fuss*.

(b) *cs*-ző igék

- (i) minden olyan *t* végű ige, amelyben a */t/* előtt */l, r, j, m, n/* van, pl. *félts*, *mártts*, *hajts*, *teremtts*, *bontts*;
- (ii) a *fűt*, *hűt*, *(dűt)*, *műt*, *szít*, *tát*, *vét* és az összes *-ít* képzős ige: *fűtts*, *segítts*.

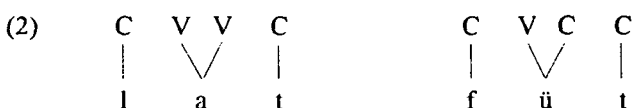
Az összesen négy ige csoportból (1ai) és (2ai) egyértelműen körülhatárolható a bennük levő igék fonológiai felépítése alapján. (1aii) és (2aii) viszont – mivel mindkettő hosszú magánhangzós igéket tartalmaz – e tekintetben csak a másik két ige csoporttól különbözik, egymástól nem. A hosszú magánhangzós igék kétféle viselkedéséről kétféle felfogás alakult ki. Lotz (1960, magyarul 1976: 173), a hagyományos hangtanírók – pl. Deme (1961: 103), Papp (1966: 143) –, valamint Abondolo (1988: 146) szerint a *cs*-ző összeolvadás a szabályos, a *lát*-félék *s*-ezése kivételes. E szerint a felfogás szerint az *s*-ező összeolvadásban a kétmorás szótagra végződő tövek vesznek részt, a *cs*-zőben pedig a kettőnél több morás szótagra végződők. Szépe (1969), Vago (1980, 1987, 1991), Siptár (1990, 1994, 1995) és Olsson (1992) a */t/* előtti szegmentum magánhangzó vagy mássalhangzó voltát tekintik mérvadónak, és így az ő megközelítésükben a *lát*-félék minősülnek a rövid magánhangzós igékkel együtt a szabályos magánhangzós csatlak. Az itt következőkben először bemutatom a magánhangzós-mássalhangzós szembeállításra alapuló elemzéseket, majd ennek alternatívájaként szótagsúlyon ala-

¹A hosszúságjelnek az affrikátán belül való elhelyezése azt kívánja kifejezni, hogy a hosszú affrikáta a zármozzanatában hosszú.

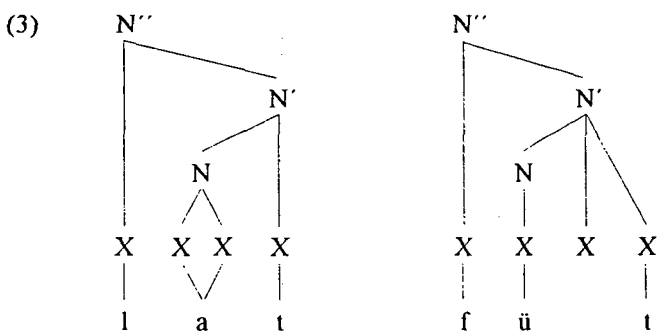
puló elemzésre teszek javaslatot. Végül a posztalveoláris összeolvadás és a palatális összeolvadás sorbarendezését tárgyalom.

1. A magánhangzós-mássalhangzós szembeállítás

A kivételesen viselkedő *fűt*-féle igék hosszú magánhangzóját Szépe (1969: 458–9) és kezdetben Vago is (1980: 72–3) rövid magánhangzó + /j/ egymásutánjából származtatja. Vago későbbi írásaiban ez a /j/ egyre inkább elveszíti konkrétságát. A CV-fonológia keretében (1987) a *lát*- és a *fűt*-félék különbségét arra vezeti vissza, hogy a *lát*-félék gyökércsomópontja szabályosan két V elemhez kapcsolódik, míg a *fűt*-féléké egy V-hez és egy C-hez:

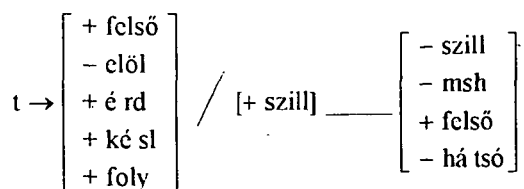
A CV-tengelyt később X-tengelyre cseréli. A *lát* és a *fűt* szerkezeti különbsége így a következőképp módosul (1991: 688):

Ahol N = nuclcus (szótagmag)

A posztalveoláris összeolvadást Vago (1980: 69–73) két egymás utáni hasonulásként írja le: előbb a /t/ /ʃ/-sé vagy /tʃ/-vé palatalizálódik, majd a /j/ teljesen hasonul az így létrejött posztalveoláris réshanghoz, illetve affrikátaához. A /t/ palatalizációjára az alábbi szabályokat adja (i. m. 70):

(4) (a) s-ező összeolvadás

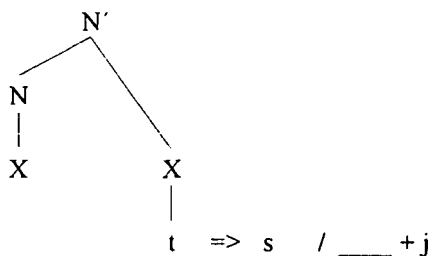

(b) cs-ző összeolvadás

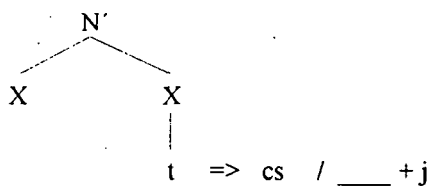
$$t \rightarrow \begin{bmatrix} + \text{ felső} \\ - \text{ elől} \\ + \text{ é rd} \\ + \text{ ké sl} \end{bmatrix} / \begin{bmatrix} + \text{ szon} \\ - \text{ szill} \end{bmatrix} \text{ — } \begin{bmatrix} - \text{ szill} \\ - \text{ msh} \\ + \text{ felső} \\ - \text{ há tsó} \end{bmatrix}$$

A palatalizációs szabályokat a következőképp fogalmazza át X-tengelyes, N-vonásos ábrázolásra (Vago 1991: 687):

(5) (a)

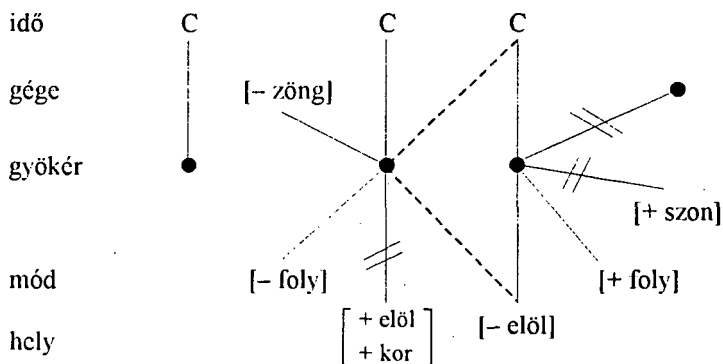

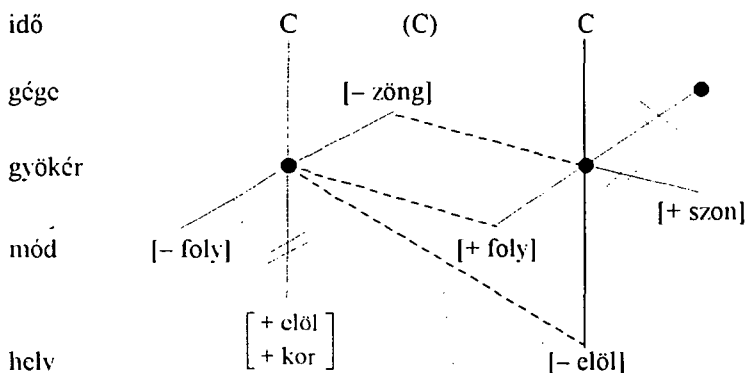
(b)

Siptár (1994: 10) szabályaiban az $/ʃ:/$ és a $/t:ʃ/$ autoszegmentális terjedés és lekapcsolódás útján jön létre:

(6) (a) cs-ző összeolvadás

(b) *s*-cző összeolvadás

Az *s*-cző összeolvadás ábrázolásában nem szükséges a /h/ előtti magánhangzót jelezni. Az Egyébként-Elvnek (Kiparsky 1982: 136) megfelelően (6b) csak akkor alkalmazható, ha (6a) nem alkalmazható.

A (6)-beli zöngétlenné vált /j/ érdesedéséről az alábbi redundanciaszabály gondoskodik (Siptár 1994: 11, 6. láb.):

(7) [- zöng, + foly, - elől] → [+ érd]

2. Szótagsúlyon alapuló elemzés

A *fűt*-féle igék mögöttes mássalhangzóval való elemzését Vago (1980: 73, 1987: 321–3) azzal is alátámasztja, hogy azok a toldalékok, amelyek a két mássalhangzóra végződő igetövekhez kötőhangzóval kapcsolódnak, az egy mássalhangzóra végződőkhöz pedig anélkül, a *fűt*-félékhez kötőhangzóval járnak, pl. *ringani*, *lőgni*, *fűteni*. Az egy mássalhangzóra végződő igék között a *t* végűeken kívül a *véd* viselkedik még így: *védeni*, *védész*, *védenek*. Szépe (1969: 459) és Vago (1980: 90, 32. j.) is előnyként tünteti fel, hogy a magyar nyelv történetének korábbi szakaszában az *-ít* képzős igék, valamint a *dűt*, *fűt*, *hűt* és *sűt* mássalhangzót tartalmaztak a /h/ előtt (vö. Jakab 1967). Kevésbé előnyös azonban számukra, hogy a *tát*, *vét*, *műt* tövégi /h/-jét mindig is magánhangzó előzte meg, ráadásul a *tát* és a *vét* a XV. században még az *s*-cző igék csoportjába tartozott (Jakab 1967: 195, E. Abaffy 1992: 140):

(8) (a) *ef netaffa en ream kut o zaiat*

(*Apor-kódex*, 1490-es évek; Szabó közz. 1942: 61, 14. sor)

mai helyesírással: „és ne tássa énreám kút ő száját”

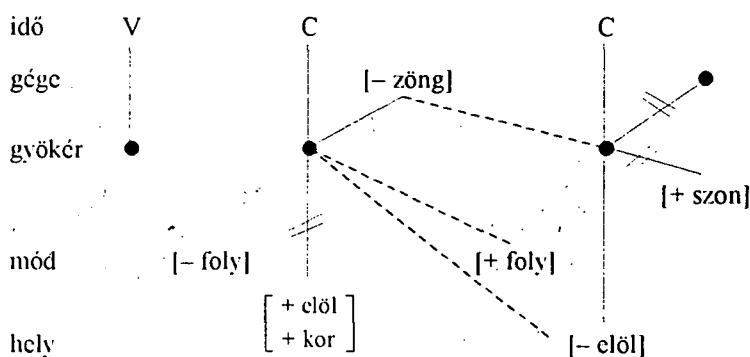
(b) *hog o bēne iſtēnek ne veſſetok / ne in illa offendatur Deus*

(*Birk-kódex*, 1474; Pusztai közz. 1960: 60–61, 16–17. sor)

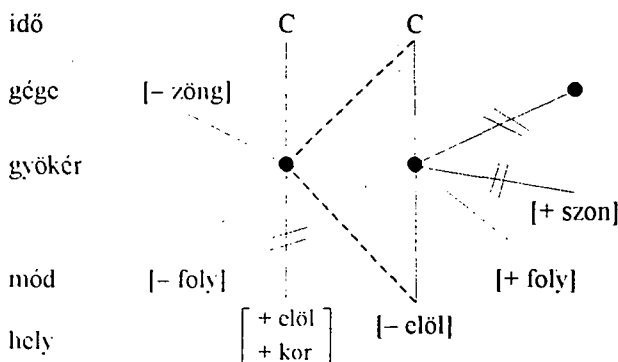
„hogy öbenne Istennek ne véssetők”

A *műt* igében, melyet Bugát Pál alkotott a *mű* főnévből (Bugát 1843), a felszínen ugyan sohasem volt a /t/ előtt mássalhangzó, de mivel a *mű*-nek mássalhangzós végű bővíztartaléka is van (*műv-*), ez az ige a mögöttes mássalhangzós elemzést is alátámaszthatja. A *vét* paradigmájának a megváltozását elősegíthette, hogy a felszólító módja egybeesett a *vés*-ével. A *tát* esetben viszont csak az analógia jöhet szóba. Ez az analógia arra utal, hogy a magánhangzós-mássalhangzós szembenállást a beszélők nyelvérzékekben felváltotta a szótagsúlyon alapuló megkülönböztetés. A posztalveoláris összeolvadási szabályok ennek jegyében a következőképp fogalmazhatók át:

(9) (a) s-czű összeolvadás²

(b) cs-zű összeolvadás

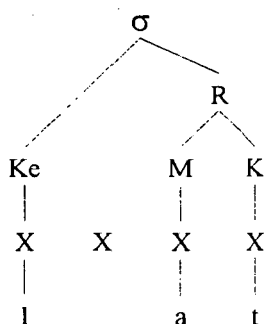

Hayes (1986: 331) Kapcsolódási megszorítása (Linking Constraint) (9a) alkalmazását csak a rövid magánhangzós tövekre engedi meg. Az Egyébként-Elv alapján (9b) csak akkor alkalmazható, ha (9a) nem alkalmazható.

²Ezt az ábrázolást Siptár korábban írt, de később megjelenő munkájából vettem (1995: 57), melyben a posztalveoláris összeolvadásnál még nem hagyatkozott az Egyébként-Elvre.

A *lát*, *bocsát*, *lót*- az alábbi ábrázolással az *s*-ező összeolvadás működésbe lépésekor rövid magánhangzósnak látszik:³

(10)

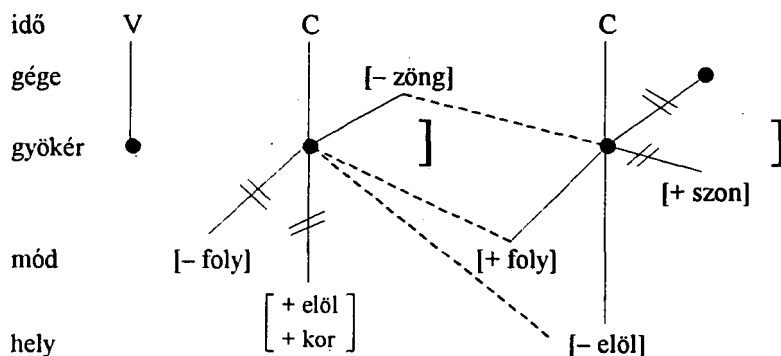
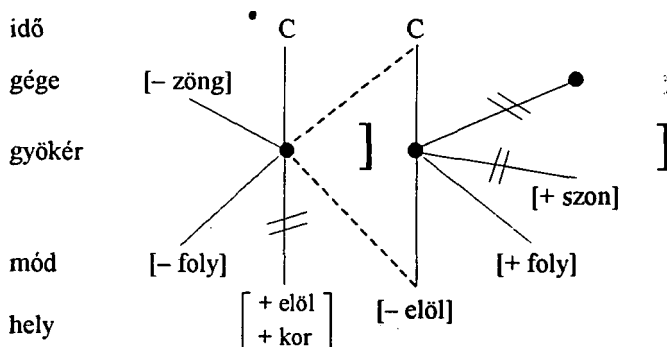
A lebegő X később hozzákapcsolódik az /a/-hoz és a szótagmaghoz.

3. A posztalveoláris összeolvadás és a palatális összeolvadás sorbarende

A posztalveoláris összeolvadásban ugyanúgy /t/ és /j/ találkozik egymással, mint a *látja*, *botja* szavakban fellépő /tj/ → /č:/⁴ palatális összeolvadásban. Mindkét szabály a lexikális összetevőben működik, összetett szavakban vagy szavak között a /j/ megmarad, legfeljebb csak a /t/ palatalizálódik, pl. *átjáróház* [tj] ~ [čj]. Azt, hogy a megfelelő szóalakban a megfelelő összeolvadás menjen végbe, többféleképp lehet elérni. A legkötetlenebb megoldás az, ha a szabály alkalmazását a felszólító módú igealakokra korlátozzuk. Valamivel tömörebbé teheti a fonológiát, ha konkrét morfológiai utalás helyett a lexikális összetevőn belüli szintekre hivatkozunk, de annál jobb, minél kevesebb szintet tételezünk fel. Siptár (1990: 151–2, 1994: 18–9, 1995: 55–6) a posztalveoláris összeolvadást (*t*-palatalizációt) az 1. szintre teszi, a palatális összeolvadást (lexikális palatalizációt) a 2. szintre. A két szint azonban összevonható, ha a szabály ábrázolásában jelezzük, hogy a /j/-t morféma-, ill. szóhatár követi:

³ A szótag szerkezetéről l. Törkenczy (1994).

⁴ A gyakorlati írásban ty-vel jelölt mássalhangzó szabványos átírása /c/ volna, helyette azért használok a /č/ -t, mert az kevésbé keverhető össze a /ts/-t jelölő c-vel.

(11) (a) *s*-ező összeolvadás(b) *cs*-ző összeolvadás

IRODALOM

- Abaffy Erzsébet, E. 1992: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd főszerk. – E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai, 120–183.
- Abondolo, Daniel Mario 1988: *Hungarian inflectional morphology*, Budapest, Akadémiai.
- Bugát Pál 1844: *Természettudományi szókalmaz*, Buda.
- Deme László 1961: Hangtan, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 55–119.
- Hayes, Bruce 1986: Inalterability in CV phonology, *Language* 62, 321–51.
- Jakab László 1967: A *t* végű igék felszólító módjához, *Magyar Nyelv* 63, 194–7.

- Kiparsky, Paul 1982: From cyclic phonology to lexical phonology, in Harry van der Hulst–Norval Smith szerk.: *The structure of phonological representations I*, Dordrecht, Foris, 131–75.
- Lotz János 1960: The imperative in Hungarian, in: *American Studies in Uralic Linguistics*, Bloomington, Indiana University, 83–90.
- Lotz János 1976: A felszólító mód (imperativus) a magyarban, in: *Szonettkoszorú a nyelvről*, Budapest, Gondolat, 170–8.
- Olsson, Magnus 1992: *Hungarian phonology and morphology*, Lund, Lund University Press.
- Papp István 1966: *Leíró magyar hangtan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Pusztai István közz. 1960: *Birk-kódex 1474*, Budapest, Akadémiai.
- Siptár Péter 1990: Palatalizáció (részlet egy készülő magyar fonológiából), *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 3, 149–57.
- Siptár Péter 1994: Palatalization rules in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 42, 5–32.
- Siptár Péter 1995: *A magyar mássalhangzók fonológiája*, Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Szabó Dénes közz. 1942: *Apor-kódex*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet.
- Szépe György 1969: Az alsóbb nyelvi szintek leírása, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6, 359–466.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Fonológia*, Budapest, Akadémiai, 273–392.
- Vago, Robert M. 1980: *The sound pattern of Hungarian*, Washington, D. C., Georgetown University Press.
- Vago, Robert M. 1987: On the representation of length, in Wolfgang U. Dressler et al. szerk.: *Phonologica 1984*, Cambridge, Cambridge University Press, 319–24.
- Vago, Robert M. 1991: Elméleti szempontok a *t* végű igék elemzésében, in Kiss Jenő–Szűts László szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, Budapest, Akadémiai.

TARTALOM

Bevezető	3
MAJOROSNÉ NOVÁK BEÁTA: Nyíri Antal munkássága 1977–1996	5
BÉKÉSI IMRE: Egy kötélverő mester javainak Inventárium a 1817-ben Kalocsán	7
BENKŐ LORÁND: <i>Tokaj</i> – és kapcsolt nevei	29
DEME LÁSZLÓ: A magyar dialektológia útja	37
DIENES ERZSÉBET: Az Érdy Kódex Szent István-képe	51
FORGÁCS TAMÁS: A mondatformák vizsgálatából levonható nyelvtörténeti tanulságok a Müncheni Kódexben	59
GALGÓCZI LÁSZLÓ: Szitokszóvá vált betegségneveink történetéből: <i>A rosseb és a tályog</i>	79
HAJDÚ PÉTER: Wiener Wahl (Arcképek – tények – állapotok):	91
M. KORCHMÁROS VALÉRIA: Ige vagy segédige?	109
MIKOLA TIBOR: <i>Szer</i>	125
MOKÁNY SÁNDOR: Szó- és szólásmagyarázatok	129
PETE ISTVÁN: A jelző mint kötelező mondatrész	133
SIMONCSICS PÉTER: Nyíl, dárda, dob: Négy szőlő kup találos kérdés samanisztikus vonatkozásai	139
SZABÓ JÓZSEF: Nyíri Antal mint tudós és pedagógus	143
SZATHMÁRI ISTVÁN: A „Sportszombat” nyelvéről és stílusáról	151
B. SZÉKELY GÁBOR: Adalékok az uráli lokatívuszi *m határozórag feltevéséhez	159
H. TÓTH IMRE: Statika, dinamika, nyelvtörténet (Ferdinand de Saussure és Jan Baudouin de Courtenay)	163
VELCSOV MÁRTONNÉ: A <i>nűm</i> kötőszó latin eredetéről	173
ZSIGMOND ZYULA: Posztalveoláris összeolvadás	179

600,-

XB 205629